

सवृत्तिका

जर्मष्टूपलघुसङ्ग्रहणी

वृत्तिकारः
आचार्य श्री विजयोदयसूरिः

श्री नेमि—नन्दन ग्रन्थमालायां ग्रन्थाङ्कः ११

सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिविरचिता

जम्बूद्वीप(लघु)सङ्खणी

पुरमपूज्य आचार्यश्रीविजयोदयसूरिविरचितवृत्तिसहिता

सम्पादकः

पुरमपूज्य आचार्य श्रीविजयसूर्योदयसूरिशष्य—
मुनि नन्दीघोषविजयः

—: प्रकाशिका :—

श्री जैनग्रन्थप्रकाशनसमितिः
खंभात.

वि. सं. २०४५

इ. स. १९८८

जंबूद्धीपसड्प्रहणी

(C) प्रकाशिका - श्री जैनग्रन्थप्रकाशनसमिति:

१. श्री शनुभाई के. शाह
स्वस्तिक ज्वेलर्स
जीरालापाडो, खंभात-३८८ ६२०.
२. श्री बाबुभाई पी. कापडिया
लाडवाडो, खंभात-३८८ ६२०.

मूल्य : २५ रु.

आवरणछवीकार : फोटो फ्लेश, वडोदरा-३९० ००१

मुद्रक: घरणेन्द्र एच. कापडिया

घरणीघर प्रिन्टर्स
४२, भद्रेश्वर सोसायटी,
दिल्ली दरवाजा बहार, अहमदाबाद.
फोन नं. - घर - ७८८७९

आवरणमुद्रक : कोमल ग्राफिक्स, अहमदाबाद-१. फोन नं. ३६९३२३

प्राप्तिस्थान :- १. श्री शनुभाई के. शाह
जीरालापाडो खंभात.

२. श्री बाबुभाई पी. कापडिया
लाडवाडो, खंभात.

प्रथमावृत्ति : ५०० प्रतयः

विक्रमावदा: २०४५, विस्त्यावदा: १९८८.

પ્રકાશકીય નિવેદન

પરમપૂજય મહાનશ્રુતધર શ્રી હરિલદ્રસૂરીશ્વરલુ મહારાજ વિરચિત શ્રી જાંબુદ્ધીપલઘુ સંગ્રહણી નામનું સૈદ્ધાંતિક પ્રકરણ શ્રી સંધના કરુકમળામાં મૂકૃતાં અમે અપાર હર્ષ અનુભવીએ છીએ. આ પ્રકરણ આમ તો ખૂબ પ્રસિદ્ધ અને પ્રચલિત છે પરંતુ તે પ્રકરણ ઉપર પરમ પૂજય શાસનસમાટ બાળઅધ્યાત્મારી તપાગચ્છાધિરાજ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરલુ મહારાજના પદ્ધધર પરમપૂજય ગીતાર્થચક્કબતી સમતામૂર્તિ બહુશ્રુત ચારિત્રસંઘન આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયઉદ્યસૂરીશ્વરલુ મહારાજશ્રીએ સંસ્કૃતભાષામાં ઉત્તમપ્રકારની વૃત્તિ રચી છે, જે હજુ સુધી પ્રગટ થઈ નથી. તેથી તે વૃત્તિસહિત આ પ્રકરણ અને પ્રકાશિત કર્યું છે.

વિશેષ હર્ષની વાત એ છે કે વૃત્તિકાર પૂજય આચાર્યદેવ શ્રીવિજયોદ્યસૂરીશ્વરલુ મહારાજ અમારા સ્તંભતીર્થ-અંભાતના પનોતા-પુત્ર હતા અને વિકભ સંવત ૨૦૪૪ ના વર્ષમાં તેઓશ્રીની જન્મશતાબ્દીનો મંગલ અવસર હતો, તે અવસરે અંભાતમાં શ્રી સ્તંભતીર્થ તપગચ્છ કૈનસંધના ઉપકમે નિર્માણ થયેલા શ્રી વિજયોદ્યસૂરીશ્વરલુ સમૃતિમંહિરની થયેલ પ્રતિષ્ઠાના પુનિત પ્રસંગે, પરમ પૂજય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયોદ્યસૂરીશ્વરલુ મહારાજની શુલ્ક પ્રેરણા પામીને આ અંથનું પ્રકાશન કરવા અમે લાગ્યશાણી બન્યા છીએ.

આ અંથનું સંપાદન પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયસૂરોદ્યસૂરીશ્વરલુ મ. ના શિષ્યરલ પ. પૂ. મુનિરાજ શ્રી નંદીધોષવિજયલુ મહારાજે કરી આપ્યું છે, તે બદલ તેઓશ્રીના અમો ઝડણી છીએ. આ પ્રકાશનમાં પરમપૂજય સાંકેની મહારાજ શ્રી પુણ્યશ્રીજ મહારાજ (અંભાતવાળા) તથા તેઓશ્રીના પરિવારની પ્રેરણાથી આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે તે બદલ તેઓશ્રીના શુલ્કાર્ધના કરીએ છીએ.

લિ. શાનુભાઈ ડે. રાહ તથા
બાધુભાઈ પી. કાપડિમા

॥ समर्पणम् ॥

जिनशासनसप्त्राजो धुरीणैकधुर्घरा: ।
आचार्यमहाराजश्री—विजयनेमिसूरिणः ॥१॥

तेषां पद्मघरा: श्रीमद्विजयोदयसूरिणः ।
ज्योतिःशिल्पादिशाखज्ञा, न्यायसिद्धान्तगमिनः ॥२॥
रचिता विवृतिस्तैस्तु, बालानां बोधहेतवे ।
तेषां पद्मघरा: श्रीमद्विजयनन्दनसूरिणः ॥३॥

वात्सल्यमृतचित्तास्तु, ज्योतिःशाखविशारदा: ।
येषामाशीर्वादास्तु वै, कार्येऽस्मिन् समवातरन् ॥४॥

तेषां पुण्यस्मृतौ तेभ्यो, ग्रन्थोऽयमुत्तमोत्तमः ।
समर्पितो मया भूयाद्, बोधाय च शिवाय मे ॥५॥

— नन्दिधरोषविजयः —

विषयानुक्रमः

१. प्रकाशकीय निवेदन	३
२. समर्पणम्	४
३. विषयानुक्रमः	५
४. चित्रानुक्रमः	६
५. यन्त्रानुक्रमः	७
६. प्रस्तावना	८
७. साधुताना शिखरनो आंतर्राष्ट्रीय	९
८. पू. पू. पू. श्री शीलचंद्रविजयज्ञ गणिवर्यः	१५

अंक

१. मंगलम्	१२
२. दशद्वारनिरूपणम्	२५
३. भरतप्रमाणप्रमितखण्डसङ्ख्याकरणम्	२८
४. हिमवदादिपर्वतक्षेत्राणां खण्डसङ्ख्या	३०
५. परिधिगणितपदयोर्विधिः	३१
६. जम्बूदीपस्य परिधिकरणम्	३८
७. जम्बूदीपस्य गणितपदकरणम्	४७
८. जम्बूदीपस्य परिधिः	४८
९. जम्बूदीपस्य गणितपदम्	५४
१०. सप्तक्षेत्रीविवरणम्	५४
११. द्वादशारक(कालचक्र)स्वरूपम्	५४
१२. कल्पपादपस्वरूपम्	५४
१३. पर्वतद्वारम्	५४
१४. वृत्तवैताढयस्वरूपम्	५४
१५. आयतवैताढयस्वरूपम्	५०
१६. मेरुपर्वतस्वरूपम्	६३

१७. कूटद्वारम्	५६
१८. तीर्थद्वारम्	५६
१९. श्रेणिद्वारम्	६६
२०. विजयद्वारम्	६७
२१. चतुर्दशरत्नवर्णनम्	६७
२२. द्रहद्वारम्	६९
२३. पद्महृद—श्रीदेवीकमलपरिवारवर्णनम्	७०
२४. सरित्सङ्कल्पयाद्रासम्	७४
२५. वर्षधरनगानामुच्चत्वं वर्णञ्च	८४
२६. नगानामवगाहत्क्रम्	८४
२७. कोटिशिलाविचारः	८८
२८. अन्तद्वृपवर्णनम्	८९
२९. जगती—जगतीद्वारस्वरूपम्	९२
३० प्रशस्ति	९५
परिशिष्ट—१ स्थावरजीवसिद्धिः	१
परिशिष्ट—२ ग नुं भूद्य	५
परिशिष्ट—३ Squaring The Circle	८
परिशिष्ट—४ जम्बूद्वीपस्य गणितपदम्	१०
परिशिष्ट—५ जम्बूद्वीपस्य गणितपदम्	१२
परिशिष्ट—६ जम्बूद्वीप(लघु)सङ्ग्रहणी मूलसूत्रस्य कारिकानामकारादिक्रमसूचिः	१६
परिशिष्ट—७ जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणीटीकान्तर्गतानां ग्रन्थ—ग्रन्थकार—विशेषनामनां सूचिः	१५
परिशिष्ट—८ जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणी टीकान्तर्गतानां उच्छृतम्लोकादीनामकारादिक्रमसूचिः	१६

चित्रानुक्रमः

शुष्ठाङ्कः

१.	जम्बूद्वीपादिद्वीपसमुद्राः	१३
२.	जम्बूद्वीपः	१४
३.	भरतक्षेत्रम्	३१
४.	हिमवक्षेत्रम्	४०
५.	हरिवर्षक्षेत्रम्	४०
६.	महाविदेहक्षेत्रम्	४२
७.	महाविदेहक्षेत्रस्थविजयः	४३
८.	हिमवत् क्षेत्रम् — शब्दापातीवृत्तावैताद्यः	४८
९.	हरिवर्षक्षेत्रम् — गन्धपाती „	४९
१०.	रम्यक् क्षेत्रम् — माल्यवद् „	४९
११.	हैरण्यवक्षेत्रम् — विकटापाती „	४९
१२.	वैताटयगिरे: पार्श्वदर्शनम्	५०
२३.	„ „ „	५१
१४.	मेरुशिवायां पण्डकवनम्	५४
१५.	मेरुर्पर्वतः	५५
१६.	वक्षस्कारगिरिः	५८
१७.	श्रीदेवी(द्रहुदेवी)कमलपरिवारः	८२
१८.	लत्तोदधौ अन्तद्वीपानां वास्तविकस्थितिः	९१
१९.	साद्वद्यद्वीपसमुद्राः (समयक्षेत्रम्)	९२
२०.	जगती — जगतीद्वारस्वरूपं च	९४
प्रथमभुअपृष्ठ — ७८ अूद्वीप		
अंतिमभुअपृष्ठ — लेखपुरुष		

(कागणी हस्तप्रता संलवतः विक्रमनो १८ भा. हैं।)

(८)

यन्त्रानुक्रमः

यन्त्रक्रम्	पृष्ठांकः
भरतादिक्षेत्राणां खण्डप्रमाणमानम्	२९
भरतादिक्षेत्राणां योजनप्रमाणमानम्	३०
परमाणुतो योजनपर्यन्तं गणितकोष्टकम्	३६
जम्बूद्वीपस्य गणितपदम्	३७
नगसङ्कल्प्या	५६
गिरिकूटसङ्कल्प्या	६३
भूमिकूटयन्त्रक्रम्	६५
श्री देवीकमलपरिवारसङ्कल्प्या	७२
श्रीदेवीपरिवारकमलवर्णनम्	७३
गङ्गादिनदीनां परिवारसङ्कल्प्या	८०
गङ्गादिनदीनां मूल-पर्यन्त-विस्तारावाहः	८३

Digitized by srujanika@gmail.com

પ્રસ્તાવના

“ Science is a series of approximations to the truth; at no stage do we claim to have reached finality; any theory is liable to revision in the light of new facts..... This is both the joy and inspiration of science that there appears to be no end to new knowledge with its interest. Each advance yields a more farreaching and interesting picture of the physical world, while at the same time opening up fresh views in the shape of new problems awaiting solution.”¹

(વિજ્ઞાન – એ સત્ય તરફ લઈ જનાર અનુમાનોની શેખ્ચિંદ્ર છે, પરંપરા છે અને વિજ્ઞાને આપેલ નિષ્ઠાથી. અને રહુસ્થે. અતિમ સત્ય અથવા નિરપેક્ષ સત્ય છે એવો હાવો પણ આપણે કથારેય કરી શકીએ તેમ નથી. વિજ્ઞાનનો કોઈપણ સિદ્ધાંત નવા સંશોધનોના અનુસંધાનમાં, જરૂરી ફેરફાર માર્ગી લે છે અથવા નવું કોઈપણ સંશોધન વિજ્ઞાનના પૂર્વવતી સિદ્ધાંતને અસત્ય ટેરવી શકે છે.....વિજ્ઞાનનો આનંદ અને એની પ્રેરણાદાયક હકીકત એ છે કે તે વિજ્ઞાનમાં નવા જ્ઞાનનો કદાચિત અંત જણુંતો નથી. ફરેક સંશોધન આ લૌટિક જગતનું સુંદર અને વધુ વિશ્વાસપાત્ર સ્વરૂપ દર્શાવે છે અને તે સાથે જ ઉકેલની રાહ જોતા નવા પ્રક્ષોના સ્વરૂપમાં, નવા દષ્ટિકેણ્ણા-ખ્યાલેનો માર્ગ ખુલ્દો કરી આપે છે.)

મનુષ્યની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અહભ્ય છે અને એ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ એ મનુષ્યને, નવી નવી શોધ કરવાની પ્રેરણા આપી છે, અને તે રીતે વિજ્ઞાનનો પ્રારંભ થયે. આ જિજ્ઞાસાવૃત્તિએ અનાદિકાળથી મનુષ્યના ચિત્તમાં વસવાટ કરેલ છે. કથારેક એ તીવ્ર બને છે તો કથારેક સાપ મંદ પડી જાય છે. પરંતુ જયારે એ તીવ્ર બને છે ત્યારે, મનુષ્ય જગતના સ્વયંસંચાલિત તંત્રનું રહુસ્ય પામવા મશ્યે છે. આ રહુસ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે સુખ્યત્વે એ માર્ગ અપનાવાય છે. એક માર્ગ અધ્યાત્મમનો છે અને બીજે માર્ગ લૌટિકવિજ્ઞાનનો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયામાં જ આધ્યાત્મિકતા રહેલી હોવાથી ભારતની કોઈપણ પ્રાચીન પરંપરામાં અદ્ધારુંદના રહુસ્યને સમજવા, જાણવા માટે પ્રાચીન મહુર્બિંગોએ અધ્યાત્મમનો જ માર્ગ અપનાવેલ છે (અને) પ્રાચીન કાળમાં અદ્ધારુંદના રહુસ્યે. જાણવા ભારતીય પ્રનાલજનો પણ ખુખુ જ ઉત્સુક હતા, અને આ વિષયમાં બીજુ કોઈપણ સંસ્કૃતિ કરતાં જાણુા ઉત્તરે તેવા ન હતા. આ અંગે ડેન્ય સંશોધિકા શ્રીમતી કેલટ કેલાં [Collete Caillat] ધ જૈન કર્મસોલોળ [The Jain Cosmology] નામના પુસ્તકમાં કહે છે. :-

“ The civilization of India, no less than other civilizations, has not failed to ask questions about the place which man occupies in the world and the location of both the human and the animal kingdoms in space and time, To

1. A. W. Barton. [Introduction, Cosmology Old and New by G. R. Jain]

these questions, for more than 3000 years, the different religious circles and the principal schools of thought in India have striven unceasingly to supply answers."

(Pp. No. 9)

જેમ લૌતિકવિજ્ઞાનનો માર્ગ અપનાવવા, તે માટેની યોગ્યતાએ હોવી જરૂરી છે તેમ આધ્યાત્મનો માર્ગ અપનાવવા માટે પણ કેટલીક શારીરિક, માનસિક તેમજ જૈદ્વિક યોગ્યતાઓ હોવી જરૂરી છે. આ યોગ્યતાઓ વિગાનો મનુષ્ય, જે આધ્યાત્મનો માર્ગ અપનાવે તો તેને કાં તો સહંતર નિષ્ફળતા મળે છે અથવા તા ધારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તો બીજી ખાજુ લૌતિકવિજ્ઞાનનો માર્ગ પણ એટલો સરળ નથી. કુદરતનાં રહુસ્યો પામવા માટે તેના અત્યાધુનિક ઉપકરણો પણ તદ્દન વામણાં પુરવાર થાય છે.

આત્મારના વૈજ્ઞાનિક-યુગમાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોની ભરમાળ લે ઉપલબ્ધ હોય, છતાં, તે આધ્યાત્મિક ઉપકરણોની તુલના કરી શકે તેમ નથી. પરંતુ વર્તમાન યુગમાં એ આધ્યાત્મિક યોગ્યતા તથા સાધનો પ્રાપ્ત કરવાં હુંશક્ય જણાય છે. તેથી આપણા માટે એ માંથી એક પણ માર્ગ સંપૂર્ણ ઉપકારક નિવઢી શકે તેમ નથી. એટલે આપણી જિજ્ઞાસા સંતોષવાનો ઝડપ એક જ માર્ગ છે અને તે એ કે આપણા પૂર્વના મહુર્ખિઓએ આ આધ્યાત્મિક માર્ગ, કુદરતનાં રહુસ્યોને પ્રાપ્ત કરીને આપણી સમક્ષ ભૂક્યાં છે. તેનો અભ્યાસ કરી, તે રહુસ્યોને જગતના અન્ય જિજ્ઞાસુઓ સમક્ષ રજૂ કરવાં.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં, આપણા પ્રાચીન મહાપુરુષોએ રજૂ કરેલ પૃથ્વી એટલે કે જંઘૂક્રીય અને તેમાં રહેલ અન્ય પદાર્થોનું વર્ણન છે. આ પ્રાચીનથાંથમાં આવતા પદાર્થો અને આધુનિક વિજ્ઞાન - ખરોળશાસ્કમાં આવતા પદાર્થો અને તેના વર્ણનમાં ધર્મો જ તરીકે જેવા મળે છે. આ તરીકે અન્ય કારણું શોધવું ધર્મ જરૂરી છે.

સામાન્ય રીતે આપણા જૈન આગમો, એ શ્રમણુ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીની વાણી છે, તેઓને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી આપેલી દેશનાએ-ઉપદેશ-છે અને શ્રમણુ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીના ૧૧ મુખ્ય શિષ્યો-ગણુધરો-એ તે ઉપદેશને સૂત્રણદ્વારા કર્યો તેને દ્વારણાંગી કહેવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં આ સંપૂર્ણ દ્વારણાંગી કંઠસ્થ રાખવામાં આવતી હતી એટલે કે દરેક શ્રમણુ તે મુખપાડ કરતા હતા અને તે રીતે મુખપાડની પરંપરા લગભગ શ્રુતકેવળા ચૌહ્યુર્વધર શ્રી લદ્રભાઈસ્વામી સુધી ચાલી. તેઓના સમયમાં ખાર વર્ષના લયાંકર કુણીળ દરમ્યાન અપૂરતા પોષણ તેમજ મંદ્યાદ શક્તિના પરિણામે કેટલુંક શ્રુત લૂલાઈ ગયું. ત્યાર બાદ, શ્રમણુ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી ૬૮૦ વર્ષે એટલે કે વિક્રમ સંવત ૫૧૦ આસપાસ દેવદ્રિગણી ક્ષમાશ્રમણે, વલભી વાચના વખતે, સર્વસિદ્ધાંત, શ્રુત-આગમથાંથોને પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યા. ત્યાં સુધીમાં ધર્મ શ્રુતસાન વિસરાઈ ગયું હતું અને જે કંઈ ઉપલબ્ધ હતું તેમાં શાકાસ્ત્રપદ પાછો પણ ધર્મ હણ્ણા હતા. અત્યારે ઉપલબ્ધ-આગમથાંથોની તાડપત્રીય હુસ્તપતો, લગભગ બુધીજી, વિક્રમના અગિયારમા દૈકાણી અને તે પછીની જ છે. એટલે કે શ્રીદેવદ્રિગણીક્ષમાશ્રમણ મહારાજે પોતે લખાવેલી કોઈપણ હસ્તપત અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં પણ આગમના પાઠોમાં કંઈ કેટલાય પાઠાંતરો થયા હશે અને એ પાઠાંતર સાથેનું આગમ-જ્ઞાન આપણી પાસે આવ્યું છે. એ આગમ-

જ્ઞાનના આધારે જ ત્યાર પછીના મહાન આચાર્યોએ પ્રકરણથી થોની રચના કરી છે. આ આ લઘુસંખ્યાએ અથવા જબૂદ્ધીપ-સંખ્યાએ નામનો અપૂર્વથંથ, યાકિનીમહત્તરાસૂત્ર અગવાન શ્રી હરિલદરસૂત્રલું મહારાજની રચના છે.^૧ આ અથમાં તેઓશ્રીએ દશ દ્વાર વડે, જબૂદ્ધીપ અને જબૂદ્ધીપમાં આવેલ પદાર્થોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરેલ છે.

જબૂદ્ધીપનું સ્થાન : જૈન પરંપરાનુસાર પ્રલાંડ (લેાક)ના ગ્રામ ભાગ છે. ઉપરના ભાગને ઉદ્ધર્વલેાક કહે છે, અને મધ્યભાગને તિચ્છાલેાક કહે છે, નીચેના ભાગને અધોલેાક કહે છે. ઉદ્ધર્વલેાકને હેવેલોક પણ કહેવામાં આવે છે. અને ત્યાં વૈમાનિક હેવેનો વાસ છે. અધોલેાકમાં સાત નારક પૃથ્વીએ છે, તેમાં નારકના જીવો હોય છે. તેમાંથી પ્રથમ રત્નપ્રભા નારકનાં, અમુક વિલાગમાં જવનર્પાત્ર જાતિના હેવો, તથા તેના સૌથી ઉપરના ૧૦,૦૦૦ યોજનના વચ્ચા ૮૦૦૦ યોજનમાં વ્યંતર જાતિના હેવો. અને છેડ ઉપરના ૧૦૦૦ યોજનમાંથી વચ્ચા ૮૦૦ યોજનમાં વાણુવ્યંતર જાતિના હેવો. રહે છે.^૨

તિચ્છાલેાકમાં અસંખ્ય દીપ અને સમુદ્રો આવેલા છે. તેમાં સૌથી મધ્યમાં વર્ણાકાર જબૂદ્ધીપ આવેદો છે.^૩ તેનો વિસ્તાર (પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-દક્ષણ) ૧,૦૦,૦૦૦ યોજન છે. તેના મધ્યભાગમાં ૧,૦૦,૦૦૦ યોજન જાયો. અને લગભગ ૧૦,૦૦૦ યોજનના વિસ્તારવાળો મેરુપર્વત છે.

૧. જે કે આ રચના યાકિનીમહત્તરાસૂત્ર આચાર્ય અગવાન શ્રીહરિલદરસૂરિલું મહારાજના જ છે કે બીજી કોઈ આચાર્ય શ્રી હરિલદરસૂરિલની છે, તે કહેવું સુરકેલ છે છતાં ચાલુ પરંપરા તથા પ્રસ્તુત દીકાના કર્તા પુ. પુ. આ. શ્રી વિજયોદયસૂરીશ્વરલું મ. સા.ના કથન અનુસાર અહીં વિધાન કરેલ છે.

આમ છતાં, પ્રે. હીરાલાલ રસીકદાસ કાપડિયાએ લગેલ અને સયાળ અથમાળમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘શ્રી હરિલદરસૂરિ’ પુસ્તકમાં પુ. પ૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે – ‘જબૂદ્ધીપ સંખ્યાએ’ના કર્તા તરીકે યાકિનીમહત્તુચારસૂત્ર શ્રી હરિલદરસૂરિલનો ઉલ્લેખ પીટર્સન, મ.કિ. મહેતા, મ. ન. દોશી, પં. હરગોવિંદાસ, પં. કલ્યાણવિજયલું, પં. ષેચરહાસ દોશી વિગેરેએ કર્યો છે પરંતુ તેજ પુસ્તકના પુ. ૪૮ ઉપર ‘ગણુહરસદ્ધસયગ’ ઉપરની શ્રી સુમતિગણિની વિ. સં. ૧૨૬૫ માં સંસ્કૃતમાં રચેલ બૃહ્દદૃવૃત્તિમાં ગાથા-પપની બૃહ્દદૃવૃત્તિમાં તેઓએ અગવાન શ્રી હરિલદરસૂરિ મહારાજની કૃતિઓની યાહી આપી છે તેમાં ‘સંખ્યાએ વૃત્તિ’ નો ઉલ્લેખ છે પરંતુ ‘જબૂદ્ધીપ સંખ્યાએ’નો ઉલ્લેખ નથી. આ ‘સંખ્યાએ વૃત્તિ’ શાણ્દમાંના સંખ્યાએ શાણ્દથી કર્દ સંખ્યાએ લેવી એની પણ કોઈ સ્પષ્ટતા નથી.

દૂ'કમા આ લઘુ સંખ્યાએ (જબૂદ્ધીપ-સંખ્યાએ) ના કર્તા સૂરિપુરંદર યાકિની મહત્તરાસૂત્ર અગવાન હરિલદરસૂરિલું જ છે, તે અંગે કોઈ સથળ પ્રાચીન પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી.

૨. હેવેની વાત અત્યારના લોકોને અસંખ્ય લાગે, પરંતુ પશ્ચિમમાં ચાલતા E.S.P. સંશોધનોમાં, પ્રયોગો દરમ્યાન કેટલાક મનુષ્યો-પોતાના પૂર્વભવનું જે વર્ણન કરે છે, તે જૈન શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલા વર્ણનની સાથે ૧૦૭ ટકા મળતું આવે છે. આ માટે જુઓ : ‘વિજાન અને અધ્યાત્મ લેખક : મુનિશ્રી અમરેન્દ્રવિજયલું મહારાજ.

૩. જમ્બૂદ્ધીપલવણાદય: શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રા: ||૭||

દ્વિર્દ્વિવિષ્કમ્ભા: પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલ્યાબૃત્તય: ||૮||

તમધ્યે મેરુનામિર્વતો યોજનશતસહસ્રવિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્ધીપ: ||૯||

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર-અધ્યાય-૨)

આ જાંખ્યોપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે, ૧,૦૦,૦૦૦ ચોજનના ૧૬૦ મા લાગના એટલેકે પરદ ચોજન અને ૬ કલા, ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તારવાળું તેમજ સાધિક ૧૪૪૭૧ ચોજન પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તારવાળું ભરતક્ષેત્ર છે. તેનાથી ઉત્તરમાં ભરતક્ષેત્રના ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તારથી અમણ્ણા વિસ્તારવાળો લઘુહિમવાન પર્વત છે. તેની ઉત્તરે તેનાથી અમણ્ણા વિસ્તારવાળું હિમવંત ક્ષેત્ર છે. તેની ઉત્તરે હિમવંતક્ષેત્રથી અમણ્ણા વિસ્તારવાળો નિષધ પર્વત છે. તેનાથી ઉત્તરે અને જાંખ્યોપના મધ્યમાં ભરતક્ષેત્ર કરતાં ૬૪ ગણ્ણા વિસ્તારવાળું મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે. આ મહાવિદેહની ઉત્તરે અનુક્રમે નીલવંત પર્વત, રમ્યક ક્ષેત્ર, રૂક્મિં પર્વત, હૈરણ્યવતક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત અને ઔરવતક્ષેત્ર, પૂર્વ-પૂર્વ પર્વત કે ક્ષેત્ર કરતાં અડુધા-અડુધા ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તારવાળું છે.

નિષધ અને નીલવંત પર્વત સમાન વિસ્તાર તથા સ્વરૂપવાળા છે. હસ્તિવર્ષક્ષેત્ર અને રમ્યકક્ષેત્ર સમાન વિસ્તાર અને સ્વરૂપવાળા છે. તે જ રીતે મહાહિમવાન પર્વત અને રૂક્મિં પર્વત, હિમવંત ક્ષેત્ર અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર, લઘુહિમવાન પર્વત અને શિખરી પર્વત તેમજ ભરતક્ષેત્ર અને ઔરવત ક્ષેત્ર પરસ્પર સમાન વિસ્તાર અને સ્વરૂપવાળા છે.

સૌથી મધ્યમાં આવેલ અને ભરતક્ષેત્ર કરતાં ૬૪ ગણ્ણા એટલેકે ઉત્તેદ૦ ચોજન અને ૪ કલા જેટલા વિસ્તારવાળું મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સૌથી વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રની મધ્યમાં મેરુ પર્વત છે અને તેની ઉત્તરે-ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર તથા દક્ષિણે દેવકુરુક્ષેત્ર અર્ધચંદ્રાકારે આવેલા છે. અને નીલવંત પર્વત તથા નિષધ પર્વત તરફની તેમની પૂર્વ-પશ્ચિમ લંખાઈ પડું,૦૦૦ ચોજન છે. તે દેવકુરુ અને ઉત્તર-કુરુ ક્ષેત્રની પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં મહાવિદેહ-ક્ષેત્રની ૧૬-૧૬ વિજય આવેલી છે. તેમાંના ધણ્ણા પદાર્થોનું સ્વરૂપ-ભરત ક્ષેત્રના પદાર્થોના સ્વરૂપ જેવું જ છે.

દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ, હિમવંત, હસ્તિવર્ષ, રમ્યક, હૈરણ્યવત ક્ષેત્રોને ચુગલિક ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. તેઓનું વિરોધ સ્વરૂપ આ અંથની ટીકામાં જણાવેલ છે. ત્યાંથી જોઈ લેવું. તે જ રીતે મહાવિદેહનું સ્વરૂપ પણ આ અંથની ટીકામાંથી જોઈ લેવું.

આ અંથમાં જે પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે, તે પદાર્થો પ્રાયঃ શાશ્વત જ છે, તેમ, જેન સિદ્ધાંતાનુસાર ટીકાકાર આચાર્ય શ્રીએ જણાવેલ છે. અને તેનું કારણ આપતાં તેઓશ્રી જણાવે છે. કે જાંખ્યોપમાં રહેલ અશાશ્વત પદાર્થો અસંખ્ય છે, અને તે દરેકનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી, તેમજ તેના સ્વરૂપમાં દેશ-કાળને અનુસરી ધણ્ણું ધણ્ણું પરિવર્તન થતું રહે છે. તે દરેકને શાખદમાં સમાવણું શક્ય નથી. આથી જે પદાર્થો શાશ્વત એટલેકે અનાદિ-અનંત સ્થિતિવાળા છે અને જેના સ્વરૂપમાં દેશ-કાળ અનુસારે કાંઈ જ પરિવર્તન થતું નથી, તેનું જ આ અંથમાં વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. તે પ્રમાણે મેરુ પર્વતની દક્ષિણે લખણુસમુદ્ર પાસે આવેલ અર્ધચંદ્રાકાર ભરતક્ષેત્રની મધ્યમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ લંખાઈવાળો વૈતાદ્ય પર્વત છે. આ પર્વત ભરતક્ષેત્રના એ ભાગ કરે છે. મેરુ પર્વત તરફના વિલાગને ઉત્તરાર્ધ ભરત કહેવામાં આવે છે. આ બંને વિલાગને-હિમવાન પર્વત ઉપરના પદાર્થોના અને સિન્ધુ નદી ત્રણુ-ત્રણુ લાગમાં વિલાગિત કરે છે. અને તે રીતે ભરત ક્ષેત્રના ઇ બંડ થાય છે. દરેક અક્રવતી આ છ યે બંડોને જીતે છે.

આ છ ખાડમાંથી - દક્ષિણાર્ધ ભરતના મધ્ય ખાડમાં વૈતાદ્વય પર્વતથી ૧૧૩ યોજન અને ત કલા દૂર દક્ષિણ દિશામાં અચોધ્યા નગરી આવેલી છે. ગંગા નહીના સુખનિકોણ (Delta) પ્રદેશ પાસે માગધ નામનું તીર્થ આવેલું છે. તે રીતે સિંધુ નહીના સુખનિકોણ પાસે પ્રલાસ નામનું તીર્થ આવેલું છે અને બાનેની વર્ષે વરદામ તીર્થ આવેલ છે.

મેરુ પર્વતની છેક ઉત્તરે, ભરત હોતના જેવા જ સ્વરૂપવાળું ઐરવતકોત્ર આવેલ છે. તેમાં ગંગા અને સિંધુ નહીના સ્થાને રક્તા અને રક્તવતી નામની એ મુખ્ય નહીંઓ આવેલી છે.

આ છે જાંખૂદીપનું અતિસંક્ષિપ્ત વર્ણન.

આ વર્ણન વાંચ્યા પછી, આજના પ્રત્યેક મનુષ્યને આ વર્ણન ગળે ન જિતરે તે સ્વાભાવિક છે. ડારણું કે આજે મનુષ્ય પાસે થોકાયાં ધૈરાનિક ઉપકરણો છે તેનાથી તે ધારે તે કરી શકે તેમ હોવાનું તે માને છે. આધુનિક વિજ્ઞાન પાસે આજે મોટાં દૂરથીનો અને વેધશાળાએ છે અને ઘણ્ણાં કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવતાં રોડ્યો ટેલિસ્કોપ પણ છે. આ રોડ્યો ટેલિસ્કોપ વડે તે, અહ્વાંડના કોઈપણ ઝૂણ્ણામાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જાણી શકે છે, જોઈ શકે છે તથા ચંદ્ર, મંગળ, યુરૂ, શનિ વિગેરે અહેણી મુલાકાત પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે લે છે અને ટેલિવીજન ઉપર તેના અફુલુત દર્શયો પણ બતાવે છે.

તકલીફ તો એ છે કે આ ઉપકરણોથી આકાશનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે પરંતુ જાંખૂદીપના અન્ય વિભાગોનું સંશોધન થતું નથી અથવા તો તે કરવામાં એવું પ્રયત્ન વિધન આવે છે કે તેમ કરતાં, ઉપકરણોનું પોતાનું કાર્ય જ સ્થિરિત થઈ જાય છે. જો કે આ બધી બાબતો ખગોળશાસ્ત્રને લગતી છે. પૃથ્વી માટે તો, વૈજ્ઞાનિકો-વર્તમાન-જગત જે આપણે જોઈ શકીએ છીએ, બાહ્ય શકીએ છીએ તેમજ વિમાન વિગેરે સાધનો વડે મુલાકાત લઈ શકીએ છીએ તેટલાનો જ સ્વીકાર કરે છે અને પૃથ્વીને ગોળ હડા જેવી બતાવે છે છતાં આ સિવાય બીજા સ્થાનોમાં (અહેણાં) પણ સણ્ણ સૂર્યાં હોવાની તથા અહીંના મનુષ્યો કરતાં પણ વધુ અનુભૂતિશાળી મનુષ્યો હોવાની શક્યતાને નકારતા નથી. તેઓના મંત્રોનો પ્રમાણે આપણી અહેણામાં જેવો સૂર્ય છે તેવા બીજા ઘણ્ણા સૂર્ય છે. દરેકને પોતાની અહેણા હોવા જોઈએ અને તેમાંના પૃથ્વી જેવા કોઈક અહેણા ઉપર મનુષ્યની વસતિ હોવી જોઈએ.

અનેકાનેક સૂર્ય અને તે દરેકની સ્વતંત્ર અહેણાણનો સ્વીકાર તો જૈન દર્શાન પણ કરે છે. જૈન દર્શાનિક માન્યતા પ્રમાણે પ્રત્યેક સૂર્ય-ચંદ્ર દીઠ ૮૮-૮૮ અહેણા અને ૬૬૬૭૫ કોડાકેડી તારાએ હોય છે.

પરંતુ અત્યાર સુધીના સંશોધનોએ આ વાતમાં કોઈ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી અને જે સંશોધનો થાય છે તે માત્ર સૌદ્ધાન્તિક (Theoretical) હોય છે અને પૂર્વના કોઈ કોઈ અનુમાનો પર આધારિત હોય છે માટે જૈનધર્મ અંથોમાં આવતા વર્ણનોનો આધાર લઈ કોઈક પ્રાચીગિક સંશોધન કરવું જરૂરી જરૂર્યાય છે.

આ સંલેગોમાં-જૈન લૂગોળનું પ્રકાશન કરવું એ ખરેખર આશ્ર્યજનક બાબત છે, પરંતુ પ્રાચીન સાહિત્યનું મહત્વ સમજનાર માટે તેમાં કાઈ જ આશ્ર્ય નથી.

જૈન દર્શાન અતિમાચીન છે તેમ હવે લગભગ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. જૈન દર્શાનના પ્રાચીન-અંથોમાં આવતા સિદ્ધાંતો ઝૂખ જ પદ્ધતિસરના, વ્યવસ્થિત અને ચુક્તિસંગત છે તેમ ઘણ્ણાં દોકે માને છે. તે વિષે 'તીર્થકર' ના સંપાદક શ્રી નેમિયંદ્લ જૈન લખે છે કે 'જૈન ધર્મનું

દાર્શનિક પાસું યુક્તિયુક્ત છે, તેથી તેનું ખંડન કોઈ પણ કરી શકે તેમ નથી. તેના વિષે કોઈ જ પ્રક્ષે ઉપરિથિત થતો નથી. પરંતુ જ્યાં ભૂગોળ, અગોળ અને આધ-આધ્યાત્મિક પદાર્થનો પ્રક્ષે આવે છે ત્યાં અનેક પ્રકારના પ્રક્ષો ઉપરિથિત થાય છે કારણું કે આ આખતોમાં જૈન દર્શાન ઉપર સમયે સમયે અનેક પ્રકારના ફળાણો આવ્યા છે. ^૧

અને તેથી જ આજના સંહલ્લમાં આ પ્રક્ષોની યથાયોગ્ય ચર્ચા કરવી આવશ્યક જણાય છે.

વર્તમાન દશ્યમાન પૃથ્વી શું ખરેખર હડા જેવી ગોળ છે? અને તે કેવે છે ખરી? જૈન ભૂગોળ સામે આ એ પ્રક્ષો ખરેખર મહત્વના કે જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણી પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય, ચંદ્ર, થહ, નક્ષત્ર, તારા વિગેરે અવકાશમાં મેરુ પર્વતની આસપાસ, સમખ્યાતા પૃથ્વીથી લગભગ ૭૬૦ ચોજન થી ૬૦૦ ચોજનની ઊચાઈના પછ્છામાં ઇર્યા કરે છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિ તથા સ્થાનાંતર વિગેરેની ખૂબ જીણુવટભરી ગણતારી જૈન અંશોમાં બતાવેલી છે અને આ અંશોમાં ભૂગોળ-અગોળના પદાર્થેનું વાસ્તવિક સરદૂપ દર્શાવતા ચિત્રો જનાવવાની પરંપરા જૈન હસ્ત લખિત પ્રતોમાં ઓછામાં ઓછી ૧૦૦૦ વર્ષ જૂની છે અને હજુ પણ તે પરંપરા ચાલુ છે. ^૨

જ્યારે પશ્ચિમમાં વિગ્રહનો જરાય વિકાસ થયો નહોતો અને તેઓને અગોળ વિશેનું જરાય જાન પણ નહોતું તે સમયે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અને ખાસ કરીને જૈન દાર્શનિક પરંપરામાં, આચાર્યાએ અગોળ અને ભૂગોળ વિશેની વિસ્તૃત તથા જીણુવટભરી માહિતી આપી હતી અને તે જ માહિતી પછીના જૈનાચાર્યાએ પ્રકારણું અંશો તથા અન્ય ટીકાઅંશોમાં સંગૃહીત કરેલી છે.

આમ છીતાં તેઓએ-જાંખૂફના શાચ્છતા પહાર્થોના વર્ણનની સાથે સાથે, તત્કાલીન (તે સમયની) પૃથ્વી અને તેના આકાર વિગેરેનું જરા પણ વર્ણન આવ્યું નથી. આથી તે સમયે ખહુજન સમાજમાં પૃથ્વીના આકાર વિશે શા અલિપ્રાયો અથવા માન્યતાએ હતી તે અંગે કોઈ જ સ્પષ્ટતા જણાતી નથી. જીલુ તરફ વર્તમાનમાં ભૂગોળ-અગોળનો એરદો અંગો વિકાસ થયેલ છે કે તેને સૂર્યમાળામાં પૃથ્વીનું સ્થાન અને આકાર વિવિધ ઉપકરણોની મહદ્દી નક્કી કરી આપેલ છે. એક તરફ પ્રાચીન જૈન આચાર્યેનું જેમ આ અંગે સંપૂર્ણ મૌન છે, જીલુ તરફ વર્તમાન જૈન વિદ્વાનો કે જૈન આચાર્યો પણ (આ અંગે)-પૃથ્વીના ચાકડસ આકાર તેમજ સ્થાન પરત્વે કોઈપણ જાતની સચ્ચાઈ માહિતી આપી શકે તેમ નથી. કારણું કે વર્તમાનમાં ઉપકલ્યંઘ જેટલું પણ જૈન સાહિત્ય છે તેમાં આ અંગેનો જરા સરખો પણ નિહેં શ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમજ તે અંશોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે લરત ક્ષેત્ર સાધિક ૧૪૪૭૨ ચોજન લાંબું અને પરદ ચોજન ૬ કણા પહોળું છે. વર્તમાન ભારત દેશને લરતક્ષેત્ર કહી શકાય તેમ નથી કારણું કે જૈનઅંશોમાં આવતા લરતક્ષેત્રના વર્ણનની સાથે-આજની પરિસ્થિતિનો જરા પણ મેળ નથી. આથી જ આજના જૈન વિદ્વાનો અને આચાર્યો વર્તમાન પૃથ્વીને લરતક્ષેત્રના દક્ષિણાભાગના મધ્ય ખંડનો એક ભાગ માને છે.

૧. તીર્થકર - મર્ઝ - ૧૯૮૭, પૃ. ૫.

૨. Jain cosmology has inspired many descriptions of this kind. There is also a tradition of manuscript illustration more than 1000 years old, which despite its age remains amazingly fresh. (The Jain Cosmology Coverpage-2.

પૃથ્વી ગોળ નથી જ એમ સિદ્ધ કરવા પ. પૂ. પંન્યાસ શ્રી અલયસાગરજીએ સારી રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧. પૃથ્વી ગોળ છે તે સિદ્ધ કરવા વર્તમાન શિક્ષણુકારો, દર્શિયામાં જતી-આવતી સ્ટીમરોનું ધ્યાંત આપે છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે વહાણુ-જહાજ કે સ્ટીમર જેમ હુર જય છે તેમ ક્રમશઃ નીચેનો ભાગ, પછી તેની ઉપરનો અને છેવટે ટોચનો ભાગ હેખાતો બંધ થાય છે કરણ કે પૃથ્વીની ગોળાઈ આડી આવે છે. પરંતુ આ વાત સત્ય નથી. સ્ટીમર જેમ જેમ હુર જય છે તેમ તેમ તે નાની-નાની હેખાય છે. પરંતુ હેખાય છે તો આખી જ, કરણ કે સંપૂર્ણ સ્ટીમર જે નરી આંખે ન હેખાતી હોય અને ગોળાઈને કરણે નીચેનો કે વચ્ચેનો ભાગ ન હેખાતો હોય તો હુરણીન દ્વારા પણ સંપૂર્ણ સ્ટીમર ન હેખારી જેઠાં, પરંતુ પ્રાચોગક પરિણામોમાં નરી આંખે સ્ટીમર હેખાતી બંધ થયા પછી હુરણીન દ્વારા જેતાં, સંપૂર્ણ સ્ટીમર હેખાય છે.

વસ્તુતઃ આપણી આંખેની સંચનના જ એવી છે કે તેમાં આંખથી પહાર્થ જેમ જેમ હુર જતો જય છે તેમ તેમ નેત્રપટલ ઉપર પડતું પ્રાતિભિંબ વધુને વધુ નાનું થતું જય છે. અને પહાર્થ અત્યંત હુર જતાં નેત્રપટલ ઉપરનું પ્રતિભિંબ એટલું બધું નાનું થઈ જય છે કે આંખના જ્ઞાનતંત્ર (Optic-Nerve) તેને બ્રહ્મણ કરી શકતા નથી. આ પરિસ્થિતિ આકાશમાં ભાગે ઉડતા વિમાન વિગેરેની પણ હોય છે. આ હકીકતો સિદ્ધ કરે છે કે પૃથ્વી ગોળ નથી.

૨. અમેરિકામાં - હેટેરાશની દીવાદાંડી ૪૦ માઈલ હુરથી હેખાય છે. તેનું શું કરણ ? જે પૃથ્વી ગોળ હોય તો ૪૦ માઈલમાં પૃથ્વીનો વળાંક ૬૦૦ કૂટ આવે, જ્યારે દીવાદાંડી ઇકત ૩૦૦ કૂટ જ જીંચી છે.

૩. સુઅેજ નહેર-પૃથ્વી ગોળ નથી એ સિદ્ધાંત ઉપર બંધાયેલી છે. અને તેને બંધનાર ડેન્ય ઇજનેરો હતા, આનો ઉલ્લેખ પ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના ધારામાં મળે છે.

૪. ડેફટન જે. રાસે ઈ.સ. ૧૮૮૮માં ડેફટન રેશિયર સાથે દિક્ષણ મુશ-તરદ્દ સંકર કરી ત્યારે સમુદ્રમાં જ્યાં સુધી શક્ય હતું ત્યાં સુધી વહાણુમાં ગયા, ત્યાર બાદ ૪૫૦ કૂટથી ૧૦૦૦ કૂટ ઉચ્ચી પાકી બરફની હિવાલ મળી આવી, તેના ઉપર તેઓ સતત ચાર વર્ષ સુધી ચાલ્યા, લગભગ ૪૦,૦૦૦ માઈલની સુસાક્રી થઈ, પરંતુ તે બરફની શેતરંજનો અંત ન આવ્યો.

ને પૃથ્વી ગોળ હોત તો-જે અક્ષાંશ ઉપર આ બરફની શેતરંજ મળી, ત્યાંની પરિધિ ઇકત ૧૦,૭૦૦ માઈલની જ છે. તો તેઓ ત્યાં ને ત્યાં એક જ સ્થાન ઉપર ચાર વાર આવી જવા જેઠાં. તેમ થવાને બદલે તેઓને પાછા વળવું પડ્યું અને પાછા આવતાં આડી વર્ષ થઈ ગયા. આ હકીકત પણ સિદ્ધ કરે છે કે પૃથ્વી ગોળ નથી.

૫. એ રેખાંશ વર્ચ્યેનું અંતર, અક્ષાંશ બદલાય તેમ બદલાય છે. વિષુવવૃત્તથી જેમ જેમ ઉત્તરમાં કે દિક્ષણમાં આગળ જઈએ તેમ તેમ એ રેખાંશ વર્ચ્યેનું અંતર ઘટતું જય છે. ઉત્તરના ૨૩ $\frac{1}{2}$ અક્ષાંશ ઉપર એ રેખાંશ વર્ચ્યે ૪૦ માઈલનું અંતર છે. જે પૃથ્વી અરેખર દડા જેવી ગોળ હોય તો દિક્ષણના ૨૩ $\frac{1}{2}$ અક્ષાંશ ઉપર પણ એ રેખાંશ વર્ચ્યે ૪૦ માઈલનું અંતર હોવું જોઈએ તેને બદલે ઉપ માઈલનું અંતર જણાયું છે અને આગળ નીચે દિક્ષણ

તરફ જતાં અંતર ઘટવાને બહલે વધે છે અને એટલીક જગ્યાએ ૧૦૭ માઈલનું અંતર મળાયું છે. જો આ પ્રમાણે હોય તો પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ છે એવો સિદ્ધાંત ક્યાં રહ્યો?!

૬. અત્યારની વैજ્ઞાનિક માન્યતા પ્રમાણે, પૃથ્વી પોતાની ધરી ૨૭૩° નમેલી રાખીને સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે એટલે તેનો ઉત્તર ધ્રુવ હુમેશા-ધ્રુવના તારાની સન્મુખ જ રહે છે, તેથી ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર રહેલા મનુષ્યના મસ્તક ઉપર આકાશની મધ્યમાં ધ્રુવનો તારો દેખાય છે. અને વિષુવવૃત્ત ઉપર રહેલા મનુષ્યોને ધ્રુવનો તારો ક્રિતજ ઉપર દેખાય છે. વિષુવવૃત્તની દક્ષિણી પ્રવનો તારો કદાચિ જોઈ શકાય નહીં. આમ છતાં દક્ષિણમાં ૩૦° અક્ષાંશ સુધી કેટન મીલે ધ્રુવનો તારો જેચો હતો, તેનું શું કારણ?

૭. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં, ૭૦° અક્ષાંશ ઉપર આવેલ શેર્ટલેન્ડ ટાપુ ઉપર સૌથી મોટો દિવસ ફેલત ૧૬ કલાક અને પઢ મિનિટનો છે જ્યારે ઉત્તરમાં ૭૦° અક્ષાંશ ઉપર નોર્થ્માં સૌથી મોટો દિવસ ત્રણ મહિનાનો છે, પૃથ્વીનો દડા જેવી ગોળ હોય તો આમ કેમ જને?

આ બધા પ્રમાણોથી માત્ર એટલું જ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ નથી. પરંતુ વર્તમાન પૃથ્વીનો ચોક્કસ આકાર કર્યો? તે જાણી શકતું નથી.

જેવી રીતે પૃથ્વી ગોળ નથી એમ સિદ્ધ કરવો વैજ્ઞાનિકોની દલીલોનું ખાંડન કરવામાં આવ્યું, તેમ પૃથ્વી ફરતી નથી, એ સિદ્ધ કરવા પણ પ. પુ. પં. શ્રી અલયસાગરજી તથા અન્ય સંશોધકોએ પણ નકારાત્મક અભિગમ અપનાવ્યો છે પરંતુ તેને બહલે રચનાત્મક અભિગમ અપનાવી, કોકોની શ્રદ્ધાને મજબૂત કરવી જોઈએ અને જૈન શાસ્ત્રોમાં અતાવેલ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પ્રયોગો કરવા જોઈએ. જ્યાં સુધી પ્રયોગાત્મક સાણિતીએ આપણે નહીં આપીએ ત્યાં સુધી, આપણી વાતો કોઈ સ્વીકારશે નહીં.

એક ખાનુ જૈન ભૂગોળ-ખગોળ તથા વર્તમાન ભૂગોળ-ખગોળના સિદ્ધાંતોમાં આકાશ-પાતાળ જેટલો તદ્દાવત જેવા મળે છે અને જૈન શાસ્ત્રીય વિચાર-ધારાએ તરફ અનેકનેક પ્રક્રિયા ઉપસ્થિત થાય છે. જ્યારે બીજુ તરફ લોતિકશાસ (Physics) ના ક્ષોત્રમાં જૈન શાસ્ત્ર-કારોએ પ્રચેલા સિદ્ધાંતો સંપૂર્ણ સાચા પુરવાર થાય છે. જૈન ચંદ્રોમાં દર્શાવેલ સમય (Time), અવકાશ (Space) અને પુરૂષ (Matter) સંખ્યામાં સિદ્ધાંતોને વર્તમાન વैજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો સાથે અદ્ભુત સામ્ય જેવા મળે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં – જાંબૂદ્ધીપ સંશોધની સ્લોગની (ગાથા-૨૬,) ‘સવ્વેદવિ પબ્બયવરા’-ગાથામાં આવતા ‘સમગ્રિકિતં મિ’ શબ્દની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીવિજયોહયસ્તુરીશ્વરજી મહારાજે જૈનથીએ પ્રમાણે કાળની સાપેક્ષતા જણાવી છે તે અને આ સદ્ગીના મહાન વैજ્ઞાનિક આદિષ્ટ (Adishit) આઇન્સ્ટાઇન અતાવેલ સમયની સાપેક્ષતા વિગેરેમાં અદ્ભુત સામ્ય જેવા મળે છે.

આઇન્સ્ટાઇન કહે છે-કાળ-વ્યવહારકાળ રાત્રિ-દિવસ વિગેરે ઝ્રૂપ કાળ માત્ર પૃથ્વી ઉપર છે. કારણ કે પૃથ્વીની ફૈનિક ગતિના લીધે રાત્રિ-દિવસ થાય છે. જૈન શાસ્ત્રકારો કહે છે કે રાત્રિ-દિવસ ઝ્રૂપ વ્યવહાર કાળ માત્ર અઠીદ્ધીપમાં (સમયકોત્રમાં), જ્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર, અહુ, નક્ષત્ર,

૧. ‘૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭’ (તત્વજ્ઞાન સમારિકા, ખાંડ-૪, પૃ. ૨૭).

દ્વ. આશીષ માણેકલાલ શાહ)

તારા વિગેરે મેરુ પવંતની આસપાસ કરે છે, ત્યાં છે. રાત્રિ-દિવસ એવા કાળના વિલાગ સ્વૂર્ય-ચંદ્રના પરિભ્રમણુના ડારણું જ થાય છે. ¹

આઇન્સ્ટાઇન કહે છે, અવકાશમાં રત્ન-દિવસ જેવું કશું જ છે નહીં. જૈન થંથો કહે છે અઠીદ્વિપની બાહાર, જ્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર વિગેરે સ્થિર છે. ત્યાં રત્ન દિવસ જેવું કશું જ નથી.

આમ છતાં અદીક્રોપની બહાર રહેલા જુવો તથા ટેવલોક અને નારકીના જુવોના આચુષ્યની ગણુતરી અઠી-દીપમાં થતા રાત્રિ-હિવસ પ્રમાણે થાય છે. તે જ રીતે અવકાશમાં ૮૦ કે ૮૨ હિવસ સુધી રહેનાર અવકાશ યાત્રીના આચુષ્યમાંથી ૮૦ કે ૮૨ હિવસ તો ચોણા થાય છે જ, પરંતુ ત્યાં તેને રાત્રિ-હિવસનો અનુભવ થતો નથી, એમ કહેવામાં આવે છે.

હિગાંબર જૈન થાંથોમાં જેમ આકાશ અને કાળને, એક ધીજા સાથે સંપૂર્ણ સંકળાયેલા અતાંયા છે તેમ આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રમાં પણ આકાશના એક એક પ્રવેશમાં કાળ સમાચેલો છે એમ સ્વીકારાયું છે. અને આઈન્સ્ટ્રાઇને વ્રિપરિમાણીય દુનિયામાં કાળ-અવકાશ (Time-Space continuum) નામનું ચોથું પરિમાળ ઉમેરી આપેલ છે.

વરતના ઇપ નિશ્ચય કાળ, સમય લોકમાં-અદ્વાંડમાં વ્યાપીને રહે છે. એમ જૈન અંથે સ્વીકારે છે, કારણ કે તે વરતના દ્રવ્યના વિવિધ પર્યાયોએ એટલે કે પર્યાયાન્તર સાથે સંખ્યાધરાવે છે. અને જીવ દ્રવ્ય તથા અજીવ એવું પુરુષ દ્રવ્ય સંપૂર્ણ અદ્વાંડ એટલે કે ચૌહે રાજલોકમાં વ્યાપ્ત છે. આ જ વાત આઈન્સ્ટાઇને કાળ-અવકાશ પરિમાણ (Time Space-Confinum) દ્વારા સમજાવી છે. એનું સાદ્ગું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે વ્યાપી શકાય.

ધારો કે અવકાશમાં અ, બ, ક એવા ત્રણું બિંદુઓ એક સીધી લીટીમાં છે અને તેઓ વચ્ચે ૩૦ લાખ, ૩૦ લાખ કિ.મી.નું અંતર છે એટલે કે અ બિંદુથી બ બિંદુથી ૩૦ લાખ કિ.મી. ફર છે. બ બિંદુથી ક બિંદુ ૩૦ લાખ કિ.મી. ફર છે અર્થात् અ બિંદુથી ક બિંદુ વચ્ચેનું ૬૦ લાખ કિ.મી. છે.

• \leftarrow 30 लाख कि.मी. \rightarrow • \leftarrow 30 लाख कि.मी. \rightarrow .

अ अ क

હવે ધારો કે અ બિંદુ ઉપર એક પ્રકાશનો અખારો થાય છે. આ પ્રકાશનો અખારો ૧૦ સેક'ડ પછી વિંદુએ દેખાશે. ત્યારે તેના મૂળ ઉદ્ગમ રૂપ અ બિંદુ માટે તે પ્રકાશનો અખારો ભૂતકાળની કિયા ગણુશે. જ્યારે વિંદુ માટે વર્તમાનકાળ ગણુશે. જ્યારે તે જ કિયા ક બિંદુ માટે ભવિષ્યકાળની કિયા ગણુય છે. આમ કાળ એ અવકાશના બિંદુએ વચ્ચેનું અંતર છે એટલે અવકાશમાં ઘનતી અધી જ કિયાએ સાથે તે કિયાના કાળનો પણ ઉદ્વલેખ કરવો અનિવાર્ય બને છે. આમ સમય-અવકાશ પરિમાણ (Time-Space Continuum) જેમ આધુનિક લૌલિકશાસ્ત્રમાં અગત્યનું પરિમાણ છે તે જ રીતે પ્રાચીન જૈન અંશોમાં પણ તેનું ધારું મહત્વ છે. અને નિશ્ચયકાળના સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ એવા એ વિલાગ કરી, સાપેક્ષ નિશ્ચયકાળમાં તેનો સમાવેશ કરી શકાય.

१. सूर्याश्रन्द्रमसोग्रहनक्षत्र प्रकीर्ण कतारकाश्च ॥ मेसुपदक्षिणानित्यगतयो नृलोके ॥ तत्कृतः कालविभागः ॥
(तत्वार्थ सूत्र, अःयाय-४ सूत्र-१३ १४, १५,)

કાળ (Time) વિશેનાં આધુનિક વિજાનનાં નીચેનાં ઉદ્ઘરણોનો^૧ અભ્યાસ કરવાથી જ્યાલ આવશે કે કાળ વિશેના વિજાનના વિચારે અને જૈન દર્શનિક માન્યતાઓમાં ખૂબ જ સામ્ય છે.

1. The speed of a space point relative to its surrounding points is the fundamental aspect incorporated in the design of the universal space and from this basic phenomenon of “changing positions or space points” arises the very “concept of time”

2. Since the dynamic state of space is eternal time too is basically eternal.

3. Since all the material phenomena originate from space, the time related with changes in our material environment is also a product from the primary time inherent in the dynamic substratum of space. Time is real since space and its motion are real. Time is absolute since space is absolute.

આ ત્રણે ઉદ્ઘરણો, જૈન દર્શનની નિશ્ચયકાળની વ્યાખ્યાને પ્રતિબંધિત કરે છે. જ્યારે નીચેનું ચોથું ઉદ્ઘરણું કાળની અસરેને જણાવે છે.

4. The ‘time’ of our day today experience emerges from the changes in the position of material bodies and also changes in their structure due to the inevitable field interactions causing assembly, decay and disintegration.

આ ચારે ચ ઉદ્ઘરણોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. અવકાશી બિંદુની, તેની આજુખાજુના અન્ય અવકાશી બિંદુઓની સપેક્ષતામાં થતી, ગતિ-એ મૂળભૂત દિશિકાણ છે કે જે લોકાકાશ (Universal Space) ની સંરचનાને અમજવામાં ઉપયોગી છે અને (પદાર્થની) સ્થિતિમાં અથવા આકાશી બિંદુઓમાં થતા પરિવર્તનની મૂળભૂત આ ઘટનામાંથી જ સમયનો જ્યાલ-વિચાર અથવા વિસ્તવના જરૂરી છે.

૨. અવકાશની ગતિશીલ અવસ્થા અનાહિ-અનાંત છે માટે મૂળભૂત રીતે સમય પણ અનાહિ-અનાંત છે.

૩. ખધી જ જૌતિક-પૌરુંગલિક ઘટનાઓ, અવકાશમાં જ બને છે. માટે પૌરુંગલિક પદાર્થીના પરિવર્તન સાથે સંખ્યાંધિત સમય (કાળ) પણ અવકાશના ગતિશીલ-આધારની સાથે સંખ્યાંધિત પ્રાથમિક કાળની નીપજ છે. કાળ વાસ્તવિક છે કારણ કે અવકાશ અને તેની ગતિ પણ વાસ્તવિક છે. કાળનું અસ્તિત્વ નિરપેક્ષ છે કારણ કે અવકાશનું અસ્તિત્વ નિરપેક્ષ છે.

૪. આપણા રોજિંદા લુબનમાં અનુભવાતો સમય, જૌતિક પદાર્થીની પરિસ્થિતિમાં થતા ફેરફાર તથા સંચેષણ, સડન અને વિઘટનના કારણું સ્વરૂપ અનિવાર્યપણું થતી આંતરિક પ્રક્રિયાઓના કારણું તે પદાર્થીના માળખા (Structure) માં થતા પરિવર્તનેમાંથી પ્રગટે છે.

જૈન-દર્શન પ્રમાણે, અવકાશ એક અને અખાડ દ્રવ્ય છે અને તે નિષ્ઠિક છે પરંતુ મુદ્ગલ (Matter) ગતિશીલ છે અને સંપૂર્ણ લોકમાં (અહૃંદમાં) વ્યાપ્ત છે. તેથી ઉપરના વૈજ્ઞાનિક જ્યાલોમાં ‘અવકાશ’ના સ્થાને ‘પુરુંગલ’ મુકવાથી તે બધા જ જ્યાલો જૈન દર્શન સંમત બની જશે.

જંબુદ્વિપ સંબંધિત સૂત્રમાં – ડેઈ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું ગણિત આવતું નથી. ઇક્તા ૧,૦૦,૦૦૦ ચોજનના વ્યાસવાળા જંબુદ્વિપનો પરિધિ (Circumference of Jambudvipa) અને ગણિતપદ એટલે કે ક્ષેત્રજ્ઞા (Area of Jambudvipa) કઈ રીતે કાઢવું તે ખતાવેલ છે.

૧. 1, 2, 3, 4. BEYOND MATTER by Paramahamsha Tewari Pp. 87, 88.

જાંયુદીપનો પરિધિ કાઠવા માટે, જાંયુદીપના વ્યાસ (વિષકભલ) નો વર્ગ કરી તેને ૧૦ વડે ગુણી તેનું વર્ગમૂળ કાઢવું. અને તે જ જાંયુદીપનો પરિધિ ગણુય છે. તેને સૂત્રાત્મક શિલે નીચે પ્રમાણે લખી શકાય.

આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રમાં વર્તુળનો પરિધિ કાઢવા માટે નીચેનું સૂત્ર વપરાય છે.

સૂત્ર-૧ અને સૂત્ર-૨ સરખાવતાં $\pi = \sqrt{10}$ આવે છે એટલે $\pi = 3.1622776$ લગભગ આવે.

ઉપરની રીત પ્રમાણે કાઢેલ જાયુક્તીયના પરિધિને વિષ્કરણ (વ્યાસ) ના ચોથા ભાગ એટલે કે ત્રિજ્યાના અધ્યા ભાગ વડે ગુણુત્તાં ગણિતપદ એટલે કે ક્ષેત્રફળ આવે છે. અને તે સૂત્રાત્મક રીતે નીચે પ્રમાણે લખી શકાય.

$$\text{वर्तुलता क्षेत्रफल} = \text{परिधि} \times \frac{\text{विठ्ठल}}{4}$$

$$\text{એ.રલે તે} \sqrt{90} (\text{વિષકંસ})^2 \times \frac{\text{વિષકંસ}}{4}$$

$$= \sqrt{90} \left(\frac{\text{विष्टकं ल} \times \text{विष्टकं ल}}{4} \right)$$

$$= \sqrt{90} \left(\frac{2\pi}{8} \times \frac{2\pi}{8} \right)$$

$$= \sqrt{90} \frac{x(x^2)}{x}$$

$$= \sqrt{90} \text{ मि}^2$$

અત્યારે ભૂમિતમાં પણ વર્તુળનું કોગ્રેઝણ કાઢવા નીચેનું સૂત્ર વપરાય છે.

$$\text{वर्तमनः क्षेत्रफल} = \pi (r)^2.$$

પહેલાં ખતાંયું તેમ અહીં પણ ગ ની કિંમત $\sqrt{10}$ આવે છે.

શૈવતાંખર પર'પરામાં લગભગ બધે ૨ $\pi = \sqrt{10}$ લેવામાં આણ્યું છે. જયારે દિગાંખર પર'પરામાં π ની કિંમત વિવિધ પ્રકારની જોવા મળે છે. ત્રિલોકસાર અંથમાં $\pi = (\frac{16}{5})^2$ અટકે કે $\frac{354}{113}$ લેવામાં આણ્યું છે.¹ અહીં $\pi = 3.1604938271$ આવે છે.

આ ઉપરાંત ન્યિલોકસાર અથમાં પા ની કિંમત ત અને $\sqrt{10}$ પણ દર્શાવેલી છે. એ ધાર્યી સ્થૂલ છે.²

આ સિવાય શ્રી વીરસેન નામના આચાર્યે ઉપર જણાવેલ ગ ની કિંમતોથી તદ્દન

1. $r = \frac{9}{\pi}$ (Side of Square of equal area) or $\pi = \left(\frac{1}{9}\right)^2$ (V. 18) [Basic Mathematics by Prof. L. C. Jain pp. 47]

$$2. \quad \begin{aligned} 1. P \text{ (gross)} &= 3 \text{ d.....(V. 311)} \\ 2. P \text{ subtle} &= \sqrt{10} \text{ d....(V. 311)} \end{aligned} \quad \left. \begin{array}{l} \text{Basic Mathematics} \\ \text{P.p. 47} \end{array} \right\}$$

જુદ્ધ પ્રકારની કિંમત ખતાવી છે. તેઓ વર્તુળાકાર કોન્ટ્રની પરિધિ કાઢવાની રીત ખતાવતાં કહે છે કે વિષ્ટંભને ત્રણ ગુણું કરે. અને પછી તેમાં સેળ ગુણું વિષ્ટંભને ૧૧૪ વડે ભાગતાં જે આવે તે ઉમેરો એટલે વર્તુળનો પરિધિ આવી જશે. આને સૂત્રાત્મક પદ્ધતિએ નીચે પ્રમાણે લખી શકાય.

$$\text{પરિધિ} = 3 \text{ (વિષ્ટંભ)} + \frac{96}{113} \text{ (વિષ્ટંભ)}$$

આને સાહુંડ્રાપ આપતાં પરિધિ = $\frac{3\pi d}{4}$ (વિષ્ટંભ) આવે છે. આ સૂત્રને અત્યારના પ્રચલિત સૂત્ર પરિધિ = $2\pi r$ સાથે સરખાવતાં $\pi = \frac{3\pi d}{4}$ આવે છે. અહીં $\pi = 3.1415929$ આવે છે. π ની આ કિંમત ચીનમાં પણ પ્રચલિત હતી પરંતુ એ શક્ય છે કે તેઓએ પણ π ની આ કિંમત ભારતીય પરંપરામાંથી લીધી હોય. કદાચ ભારતમાંથી ચીનમાં ગયેલ ઐંડ સાધુચ્ચોએ ત્યાં આનો પ્રચાર કર્યો હોય તો ના નહીં.^૧

દૂરુંકમાં પ્રાચીન જૈન પરંપરામાં π ની નીચે પ્રમાણેની ચાર પ્રકારની કિંમત જેવા મળે છે.

$$\pi = 3 \dots (1) \quad \pi = \sqrt{90} = 3.1622776 \dots \dots \dots (2)$$

$$\pi = \frac{256}{81} = 3.1604638271 \dots \dots \dots (3)$$

$$\pi = \frac{355}{113} = 3.1415926 \dots \dots \dots (4)$$

આમાંથી પ્રથમ કિંમત ઘણી સ્થુલ છે જેનો અત્યારે સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. આ કિંમત ત્રિકોણસાર થાથમાં ખતાવવામાં આવી છે. જીજી કિંમત પણ ત્રિકોણસારમાં મળે છે. અને તે શ્રેતાંબર પરંપરામાં બધે જ સ્વીકાર્ય છે. જીજી કિંમત પણ ત્રિકોણસારમાં જ છે. જ્યારે ચોથી કિંમત શ્રી વીરસેનાચાર્યે દર્શાવી છે.

આધુનિક ગણિતમાં $\pi = 3.141592653$ આવે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે વીરસેનાચાર્યે દર્શાવેલ ગાની કિંમત દર્શાંશ ચિહ્નન પછી છ અંકડા સુધી બિંકુલ સાચી છે.

જૈન પરંપરામાં π ની આવી વિલિન કિંમતો અથવા તો વર્તુળનો પરિધિ અને વર્તુળનું ક્ષેત્રફળ લાવવાની વિલિન રીતો હોવાતું કોઈ ખાસ કારણું કે પ્રયોજન જણાવાયું નથી. પરંતુ આ અંગે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે જૈન દર્શન તત્ત્વિક રીતે અધ્યાત્મબ્રધાન છે અને તેનું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ જ છે. જ્યારે લોકનું સ્વરૂપ, આકાર વિઝે અધ્યાત્મભાવને વિકસાવવામાં કારણુંપ હોવાથી, તેનું વર્ણન જૈનથાયોમાં ઉપલબ્ધ છે. તેના અનુસંધાનમાં પોતાનો આત્મા કયાં કેવી પરિસ્થિતિમાં અત્યારે છે, ભૂતકાળમાં કેવી પરિસ્થિતિમાં એ રહ્યો હુશે અને જીવિષ્યમાં કેવી પરિસ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે જાણવા માટે લોકનું સ્વરૂપ, નરકનું સ્વરૂપ, દેવોતું સ્વરૂપ તથા મનુષ્યદોક-અઠીદ્રીપ-જાયુદ્રીપ વિગેરેનું સ્વરૂપ દર્શાવેલ છે. તેઓને આ જ્ઞાનનો અન્ય કોઈ ઉપયોગ ન હોવાથી-સામાન્ય લોકોને શક્ય તેઠલી સરળ રીતે તેનો બોધ કરાવવા માટે - જુદ્ધ જુદ્ધ કાળે, જુદ્ધ જુદ્ધ પ્રકારનાં લોકોને અનુસરી, આવી જુદ્ધી જુદ્ધી રીતો પ્રયોગિક હોય એમ અનુમાન કરવું અસર્ગત નથી અને આ જ કારણે આને ઉપલબ્ધ વિવિધ જૈનથાયોમાં π નાં વિવિધ મૂહ્યો જેવા મળે છે.

આચાર્ય શ્રી વીરસેને આપેલ π ની $\frac{355}{113}$ કિંમત, ભારતીય ગણિતશાસ્ત્રી શ્રી રામાનુજને

1. Ibid. pp. 33

2. Ibid pp. 33

જુદી રીતે શોધી બતાવી છે. અને તેઓએ બ્રીક ગાણ્યતાઓએ સૂચવેલ 'Squaring The Circle' ના કૂટપ્રક્રસનો ઉકેલ શોધ્યો છે. અને તેના નિષ્કર્ષાંત્રે ગ ની કિંમત જુદું આવે છે. 'Squaring The Circle' નો શ્રીનિવાસ રામાનુજને શોધી આપેલ ઉકેલ તથા તેની સાહિતી આ અંથના અંતે આપેલ પરિશાનિમાં છે. જિજાસુઓએ ત્યાંથી જોઈ લેવી.

આ સિવાય ગ નાં વિવિધ મૂડ્યો અંગેનો સંક્ષિપ્ત લેખ પણ પરિશાનિમાં આપેલ છે. તે જેવાથી ગ ની વિચેતનાનો સુપેરે પરિચય થશે.

લઘુસંઅહણી સૂત્રની પ્રસ્તુત ટીકામાં ગાથા-૧૧ ના મહાહ સત્તવાસ પદની ટીકામાં ટીકાકાર આચાર્યશ્રીએ ભરત વિગેરે સાત ક્ષેત્રનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ભરત તથા ઐરવત હોવ્રમાં પ્રવર્તતા ૧૨ આરા પ્રમાણુ કાળચકનું પણ વર્ણન કરેલ છે. આ કાળચકની સત્યતા વિશે ધણા લોકોને શાકા જય તેમ છે, પરંતુ આહી આપણે આધુનિક વિજ્ઞાનના પરિપ્રેક્ષયમાં તેના વિચાર કરીશું. એ માટે આપણે પ્રથમ કાળચકના વિભાગોને બરાબર સમજી લેવા પડશે.

કાળચકના મુણ્ય એ વિભાગ છે. ૧ : ઉત્સર્વાણીકાળ. ૨ : અવસર્પિણીકાળ. ઉત્સર્પિણીકાળમાં મનુષ્યાણીઓ વિગેરેના દેહમાન, આચુષ્ય, શારીરિક શક્તિઓ વિગેરેનો વિકાસ થાય છે અને આત્માની વિલાવહશા એટલે કે રાગ-દ્રોષ, કોધ વિગેરે કષાય, વિગેરે અશુભવૃત્તિઓનો ક્રમે ક્રમે કરીને હ્લાસ થતો જય છે, ઓછી થતી જય છે. આ રીતે સર્વ સામાન્ય પરિસ્થિતિ જેતાં અદ્યકષાયવાળા સ્ત્રી-પુરુષો, તિર્થચ-પશુપક્ષીઓ વિગેરેનું પ્રાધાન્ય વધતું જય છે.

જ્યારે અવસર્પણીકાળમાં એથી ઉડટું બને છે. શરૂઆતમાં મનુષ્ય-પશુઓ વિગેરેનાં આચુષ્ય તથા દેહમાન (શારીરની ઉંચાઈ અથવા લંખાઈ) ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. ત્યાર બાદ સમય પસાર થતો જય તેમ તેમ તેમાં ઘટાડો થતો જય છે. શરૂઆતમાં મનુષ્ય વિગેરેમાં અશુભ-વૃત્તિઓ,-ઈંદ્ર્યો, માયા, રાગ, દ્રોષ, કોધ વિગેરે ઝૂઅ જ અદ્ય પ્રમાણુમાં હોય છે, ત્યાર બાદ સમય પસાર થાય તેમ તેમાં વધારો થતો જય છે.

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પણી, બંનેમાં છ છ આરા હોય છે. દરેકમાં ચોવીશ ચોવીશ તીર્થંકરો થાય છે. બંનેનો સંચુક્ત કાળ ૨૦ ડેઢાકોડી સાગરોપમ છે. અવસર્પણીના ૧૦ ડેઢાકોડી સાગરોપમ અને ઉત્સર્પણીના ૧૦ ડેઢાકોડી સાગરોપમ છે. તેમાં અત્યારે અવસર્પણી ચાલી રહી છે માટે તેનું સ્વરૂપ પ્રથમ જોઈ લઈશું. ઉત્સર્પણીનું સ્વરૂપ તેનાથી ઉદ્યાકમે સમજી લેવાનું છે.

અવસર્પણીમાં પ્રથમ આરામાં ૪ ડેડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ જોઈલો સમય પસાર થાય છે. દ્વિતીય આરો ૩ ડેડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ જોઈલો હોય છે. તૃતીય આરામાં ૨ ડેડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ જોઈલો સમય હોય છે. ચોથો આરો ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એવાં ૧ ડેડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણુનો હોય છે. પાંચમો અને છુટી આરો ફક્ત ૨૧૦૦૦-૨૧૦૦૦ વર્ષનો હોય છે. આમાં તૃતીય આરાના અંતસાગમાં પ્રથમ તીર્થંકર થાય છે. ત્યારણાં એટલે કે પ્રથમ તીર્થંકરના નિર્વાણ બાદ-થોડા જ સ્વભયમાં ચોથા આરાનો પ્રારંભ થાય છે આ ચોથા આરામાં, આ ચોવીશીમાં થનાર ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકીના બાકીના ત્રૈવીશ તીર્થંકર થાય છે. અંતિમ તીર્થંકરના નિર્વાણ બાદ થોડા જ વખતમાં ચોથો આરો પૂરો થાય છે.

નેન અંચોમાં જણાયા પ્રમાણુ-પ્રથમ આરાની શરૂઆતમાં મનુષ્યો તથા પશુ-પક્ષીઓ યુગલિક હોય છે અને તેઓના દેહમાન ત ગાઉ તથા આચુષ્ય ત પદ્યોપમનું હોય છે.^૧ તે

૧. એક પદ્યોપમમાં અસંખ્યાતા વર્ષો હોય છે.

ધર્તાં ધર્તાં ખીજ આરાની શરૂઆતમાં દેહમાન ર ગાઉ અને આયુષ્ય ર પદ્ધોપમ થાય છે. ત્રીજ આરાની શરૂઆતમાં તે યુગલિક મનુષ્યો તથા તિયુંચોના દેહમાન તથા આયુષ્ય ધરીને અનુકૂળે ૧ ગાઉ અને ૧ પદ્ધોપમ જેણાં થઈ જય છે. ત્રીજ આરાના અંતે મનુષ્યનું આયુષ્ય ૮૪ લાખ પૂર્વ વર્ષનું થાય છે અને શરીરની ઊંચાઈ ૫૦૦ ધતુષ્ય હોય છે. ચોણો આરો અહૃદો પસાર થઈ જય છે તે સમયે મનુષ્યનું દેહમાન ૪૫૦ ધતુષ્ય અને આયુષ્ય લગભગ ૫૦ લાખ પૂર્વ હોય છે. પાંચમા આરાની શરૂઆતમાં દેહમાન ૭ હાથ અને આયુષ્ય લગભગ ૭૫ વર્ષ આસપાસ હોય છે. પાંચમા આરાના અંતે આયુષ્ય ઇકત ૨૦ વર્ષ અને દેહમાન ઇકત ૧ હાથ થઈ જય છે. આમ જેમ જેમ સમય પસાર થતો જય છે તેમ તેમ આયુષ્ય અને દેહમાનમાં થતો ધરાડો થવાનું કોઈ ચોકકસ પ્રમાણું ન હોવા છતાં, ઉપરનું વર્ષનું વાંચ્યા પછી એક વાત ચોકકસ છે કે અવસર્પિણીમાં જેમ જેમ નીચે જઈએ એટલે કે સમય પસાર થતો જય છે તેમ તેમ આયુષ્ય અને દેહમાનમાં થતો ધરાડો પસાર થતા કાળની સરળામણીમાં ઘણો જડી થાય છે.

અત્યારના વૈજ્ઞાનિકોમાંના એક વૈજ્ઞાનિક મિ. કાર્લ સેગને એક કોન્સિમક કેલેન્ડર અનાંથું છે તે અને ડિ.સ. ૧૬૭૮ માં છપાવેલ ડાર્વિનના વિશ્વપ્રસિદ્ધ પુસ્તક 'Origin Of Species' માં આપેલ ચાર્ટ માં કોન્સિમક અનાવોનું સમયાંકન અતાંથું છે. તે પ્રમાણે અનાવોના નામને ખાદ કર્તાં, તેમાં જણાવેલ સમયગાળાઓનો શુણોત્તર, જૈન અંધોમાં જણાવેલ કાળચકના અવસર્પિણીકાળનાં સમયગાળાને ઘણો મળતો આવે છે.

પ્રથમ જનેશ્વર યુગાદ્ધેવ શ્રી કષભદેવ પ્રભુના આયુષ્ય તથા શરીરની ઊંચાઈની પ્રથમ જણાવેલ વૈજ્ઞાનિકોને અતિશાયોકિત લાગે પરંતુ જૈન કાળચક અને કોન્સિમક કેલેન્ડરનો બારીકાદિથી અભ્યાસ કર્તાં, તે જરા પણ અશક્ય કે અસંભવિત જણાતું નથી. અત્યારે પૃથ્વી ઉપર મળી આવતા મહાકાય પ્રાણીઓના અવશેષોમાં ડિનોસૌરના અવશેષો મુશ્ય છે. એ અવશેષોના આધારે ડિનોસૌરની લાંધાઈ લગભગ ૧૫૦ કૂટ આવે છે અને તે ડાર્વિનના ચાર્ટમુજબ મેસોઝોઇક (Mesozoic) સમયમાં થઈ ગયા. આ સમય આજથી લગભગ ૭ કરેડ વર્ષ પૂર્વેનો માનવામાં આવે છે.

જૈન કાળચકની જણાતરી પ્રમાણે આ કાળ લગભગ આરમા તીર્થિકર શ્રીવાસુપૂજ્ય સ્વામી પછી અને સેળમા તીર્થિકર શ્રીશાંતિનાથ પૂર્વેનો આવે છે. જે સમયગાળાના શુણોત્તરના પ્રમાણુમાં, કોન્સિમક કેલેન્ડર સાથે સરળાવતાં ખરાખર એ જ સમય આવે છે. અડી કોઈકને પ્રક્ષ થાય કે અત્યારના વૈજ્ઞાનિકોની જણાતરી પ્રમાણે ઇકત ૭ કરેડ વર્ષ પૂર્વેનો સમય આવે છે. જ્યારે જૈન કાળચક પ્રમાણે આજથી ૪૭ સાગરોપમ પૂર્વેથી કદ્દને સાડા ત્રણ સાગરોપમ પૂર્વેનો સમય આવે છે. જૈન કાળગણુના પ્રમાણે ૧૦ કોડાકેડી પહોંચે એક સાગરોપમ થાય છે અને એક પદ્ધોપમમાં અસંખ્યાતા વર્ષો આવે છે. તો ખાનેમાં આરદો ખર્દો તરફાવત શા માટે?

વૈજ્ઞાનિકો અશિમભૂત અવશેષોની પ્રાચીનતા નષ્ટી કરવા માટે, કાર્બન-૧૪ ના સમયાનિકો (Isotops of Carbon-14) નો ઉપયોગ કરે છે. અને તેના આધારે અવશેષમાંના કિરણોત્સર્જી (Radio Active) પદ્ધાર્થમંથી નીકળતા કિરણોત્સર્જના પ્રમાણું ઉપરથી તેથી પ્રાચીનતા નષ્ટી કરે છે. પરંતુ પદ્ધિમના વૈજ્ઞાનિકોએ પણ જાતે કષુલ કથું છે તે પ્રમાણે

૩. ગૂંવ વર્ષ એટલે કે ૭૦,૫૬,૦૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ થાય છે.

આ પદ્ધતિ ભૂલબરેલી છે અને તેનાથી સેંકડો કે હુલરો વર્ષોની નહીં પરંતુ લાગે અને કરેડો વર્ષોની ભૂલ આવે છે. એટલે કે પદ્ધતિને તેઓએ ૭-૮ કરેડો વર્ષ પહેલાનો છે. એમ નક્કી કર્યું હોય તે પદ્ધતિ કહાચ ૭૦૦-૮૦૦ અધિક કે એથી પણ વધુ વર્ષો પૂર્વેનો હોઈ શકે છે. ભત્તલખ કે વૈજ્ઞાનિકોએ નક્કી કરેલી પદ્ધતિનો સિદ્ધાંત ખામી કરેલો હોવાથી તેઓની ગણુતરી સાચી આવતી નથી અને તે રીતે તેઓનાં તારણો માત્ર અનુમાનો જ છે. તેથી તે જરાય વિશ્વસનીય બની શકતાં નથી.

આ અંગે ‘The Pyramid power, નામના પુરસ્તકમાં તેના લેખદો મેક્સ ટોથ (Max Toth) અને બેગ નાઇલસેન (Greg Nielsen) લખે છે :

“It should be noted here that to determine the date of an archaeological find, excavators all over the world have been using the analysis of radio active carbon, the isotope carbon-14.

Unfortunately, it now appears that the dates obtained through the use of this method are highly questionable, since contamination from present day organic materials could substantially affect the process. Archaeologists now believe that most of the sites dated with carbon 14 are older than the dating process showed that they were. There is currently an enormous controversy raging in archaeological circles over the claim of some archaeologists that carbon 14 dating is incorrect by thousands of years, not hundreds as was previously thoughts”¹.

અત્યારે વૈજ્ઞાનિકો એવો લય સેવી રહ્યા છે કે જે વિકસિત દેશો અને વિકાસથીલ દેશો અવકાશમાં વારંવાર ઉપયોગ માટે અને અવકાશમાં પ્રયોગો કરવા માટે સ્પેસ શાલનો વધુ પડતો ઉપરોગ કરશે તો, સૂર્ય માંથી આવતા, મનુષ્ય અને સળ્ય સુણિને હાનિકર્તા એવા પારણાંખલી (Ultraviolet) કિરણોને રોકનાર વાતાવરણનું ઉપરનું એઝોન વાયુનું સ્તર ખલાસ થઈ જશે અને સૂર્યનાં પારણાંખલી કિરણાંખલી સળ્ય સુણિનો નાશ થઈ જશે. સૂર્ય માંથી આગનો વરસાદ થશે અને પૃથ્વીનો પ્રલય થશે.

આવું જ વર્ષનિન કેન અથોમાં છઠું આરા માટેનું છે. ત્યાં જ્ઞાનયું છે કે અભિનનો વરસાદ થશે, નીઠું વિગેરે ક્ષારોનો વરસાદ થશે. તે વરસાદ ખૂબ જેરી હશે તેનાથી પૃથ્વી હાહાકાર કરશે. આ રીતે પૃથ્વીનો પ્રલય થશે. મનુષ્યો વિગેરે દેવને વૈતાદ્ય પર્વતની શુદ્ધામાં રહેશે. ઇકત રાતે જ ખાડાર નીકળશે. જધા જ માંસાહારી હશે.

દૂંકમાં વૈજ્ઞાનિકોએ કે લય સેંચ્યો છે તે યથર્થ છે. અને એની આગાહી લગ્નવાન મહાવીરે ર૪૦૦-ર૫૦૦ વર્ષ પહેલાં કરેલી છે.

આ રીતે ડાવિનના ઉત્કાંતવાહના પુરાવા રૂપ અવશેષો જ કેન ધર્મના અવસર્પિણી-કાળના પુરાવા બની શકે તેમ છે. ઇકત એ વિરો વધુ સંશોધન થાં જરૂરી છે.

જાયુદ્ધીય સંઘર્ષણી સૂત્રમાં જ્ઞાનાચ્છાયા પ્રમાણે પૃથ્વી જોળ નથી અને ઇરતી નથી એ સનાતન સત્ય છે. તેને વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો દ્વારા આપણે સિદ્ધ કરી આપવું પડશે. પૃથ્વી સંપૂર્ણ દડા જેવી જોળ હોય તો, એમ પૂર્વ-પશ્ચિમ પ્રદક્ષિણા થાય છે તેમ સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તર-દક્ષિણ પ્રદક્ષિણા થવી જોઈએ. એમ ઉત્તર પ્રાવ ઉપર થઈને વિમાનમાં મુસાફરી થઈ શકે છે

1. The Pyramid Power. Pp. 20

तेम दक्षिण ध्रुव उपर थांने पण मुसाईरी कृती जेहुचे, परंतु विश्वनी प्रज्यात विमानी सर्विसे। Trans World Airilnes अने Pan-American Airways ने आ अंगे पूछाव्युं तो तेच्याचे पण जणाव्युं के आवी कौटि विमानी सर्विस (Flight) छे नहीं।

यीजु तरक्क भारतानी प्रसिद्ध विश्वास संस्था इसिरो (ISRO) ने अने वेदशाळानो संपर्क साधतां अने तेच्याने उपथेणानी भ्रमणुकक्षा अंगे पूछावतां तथा उपर जणाव्युं तेम संपूर्ण उत्तर-दक्षिण भ्रमणुकक्षावाणा उपथेणानी माहिती मंगावी परंतु इसिरो तरक्की कौटि प्रव्युत्तर नथी अने वेदशाळा तरक्की ने उत्तर आपवामां आव्यो छे तेमां पूछावेल प्रक्ष, सिवायनी माहिती आपी छे परंतु ने माहिती जेहुचे छे ते अंगे कांडी जणाव्युं नथी। मतवल के पृथ्वीनी संपूर्ण उत्तर-दक्षिण प्रदक्षिणा अंगे कौटि ज्येकक्ष जवाण आपता नथी।

आ अंथ उपर एक प्राचीन, श्री अभायांद्र सूरिकृत संक्षिप्त टीका भणे छे परंतु आ अथवा अब्यासु योने कांडिक विशेषज्ञाध थाय ते माटे शासन समाट, बालअध्यायारी, सूरियकृत्यकृती, कांडिक-कांपरुद्गु-शेरीसादि-अनेक तीर्थोद्घारक सुगुडीतनामध्ये परम पूज्य आचार्य लगवांत श्रीमद्विजयनो मस्त्रीश्वरलु महाराज साहेणना पट्ठधर प. पू. सिद्धान्तवाच्य-स्पति, ज्येति: शिवपादि शास्त्रविशारद आचार्य लगवांत श्री विजयोद्यसूरीश्वरलु महाराजे आ ज सूत उपर टीका लगी हुती. ने अद्यावधि अप्रगट हुती. तेच्याश्रीनी जन्मशताब्दी निमित्ते तेनुं प्रकाशन थाय तेवी शुभ भावनाथी, प. पू. परमोपकारी शुरुहेव आचार्य लगवांत श्रीविजयसूर्योद्यसूरीश्वरलु महाराज साहेणना शुभ आशीर्वादी अने प. पू. पंन्यास श्रीशीलचन्द्रविजयलु म.सा. नी शुभ प्रेरणाथी, आ अथनुं संपादन कार्य मने सोंपवामां आव्युं। आवा संस्कृत अंथेना संपादननो आ मारो प्रथम प्रथत्न ज छे, आथी जिनअनुसव अने मारा भतिमांद्यना कारणे अथवा दृष्टिहेष्यथी, ने कौटि क्षति रही जवा पामी होय ते तरक्क विद्वज्जनो अंगुल निर्देश करते तो ते अविष्यमां अन्य अंथेमां उपयोगी अनी रहेशे।

आ श्रुतशाननी लक्षितना अपूर्व शुक्षकार्यमां प. पू. शुक्षभगवांत आचार्य महाराज श्री विजय सूर्योद्यसूरीश्वरलु म. सा. प. पू. पंन्यास श्रीशीलचन्द्रविजयलु म.सा.. प. पू. पंन्यास श्रीभद्रसेनविजयलु म. सा. आहिना आशीर्वादि. भार्गवर्णन, प्रेरणा, प्रोत्साहन समये भगतां रद्या छे. तेनो मने अत्यंत आनंद छे. परिशिष्टेमां उद्धरणेणानी, अंथ अथकार अने विशेष नामेनी अकाराहि कमे सूचि प. पू. मुनिश्रीविभव द्वितीविजयलुचे करी आपी छे. ते अहव तेमने खूब खूब धन्यवाह परिशिष्ट नं. ३ अं आपेक्ष 'Squaring The Circle' नो श्रानिवास रामानुजने आपेक्षा उक्तेक अने तेनी साधिती 'सायन्स रीपोर्ट' ना उिसेम्पर, १९८७ अंकमांथी लीघेली छे अने तेनी अतुमति आपवा अहव 'सायन्स रीपोर्ट' ना मुख्य संपादक श्री जिमान असु धन्यवाहने पात्र छे।

आ अंथने अंते आपेक्ष परिशिष्टेमां प. पू. आचार्य महाराज श्रीमद्विजयसूरीश्वर महाराजे न्येक 'स्थावरजीवसिद्धि' नामेनो अंथ आपेक्ष छे।

प्रान्ते, आ अंथनी विस्तृत वैशानिक दृष्टिहेष्यथी लगवामां आवेली प्रस्तावनामां शास्त्रविद्ध कांडपण लगायुं होय तो ते अहव 'मिन्छामि हुक्कड' दृष्टि विरमुं छुं।

वि. सं. २०४५ आसो वढी-५

ता. २६-१०-१६८८

लगवान्तज्ञनो १५३, पालडी, अमहावाह-३८० ००७.

—नंहीघोषविजय

॥ उँ हीँ अहं नमः ॥

॥ श्री शङ्खेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ नमो नमः श्रीगुरुनेमिसूरये ॥

सूरपुरुन्दर—श्री हरिभद्रसूरि भगवद् विरचिता

जंबूद्धीपसङ्ग्रहणी

पूज्यपाद आचार्य महाराज श्रीविजयोदयसूरीश्वरजी
विरचितवृत्तिसहिता ॥

नमः श्रीवीतरागाय

लोकालोकार्थसार्थप्रकटनतरणि वर्द्धमानं जिनेन्द्रं
प्रोद्धामस्थामधामानमशुभशमनं गौतमाद्यं गणेन्द्रम् ।
सिद्धान्ताम्भोधिपोतं धृतिमतिभवनं नेमिसूरि मुनीन्द्रं
नवा स्तुत्वा च भक्त्या त्रिभुवनमहितामुक्तिदेवीं पवित्राम् ॥१॥
प्रैदालङ्कृतिमन्तरा यतिपरा मानोन्नता मञ्जुला
वाणी श्रीहरिभद्रसूरिधिषणा संवादिनी क्वार्थदा ।
भक्तिव्यक्तिकृतोद्यमोदयमुखा वाणी क्व चेयं तथाऽ
प्येषाऽस्या विवृतौ प्रसादशरणा श्रीनेमिसूरेगुरोः ॥२॥
नाहं क्षमोऽस्मि किल यद्यपि मन्दबुद्धिः
खद्योतसोदरविकासनशक्युपेतः ।
किञ्चित्तथापि विवृणोमि निजात्मशुद्धौ
मत्तश्च मन्दजनबोधहिताय सम्यक् ॥३॥

किञ्च—

गुणोऽस्त्ययं प्राक्तनसूरिराजां टीकाकृतौ माटश ईहते यत् ।
मृगाणडमंपर्कवशात् पटेऽपि दृष्टोऽस्ति गन्धो व्यवहारावैः ॥४॥

नमिय जिणं सव्वनुं जगपुज्जं जगगुरुं महावीरं ।
जंबुदीवपयत्थे बुच्छं सुत्ता सपरहेऊ ॥१॥

इह खलु सकलशिष्टैकसम्मततया स्वाभिप्रेतसिद्धये शिष्यशिक्षायै वा दुष्माकालग्रभा-वापचीयमानायुर्मतीनां हेयोपादेयप्रवृत्तिनिवृत्तये लोकस्वभावाख्यभावनाभावितान्तःकरणः संस्थान-विचयाख्यर्थमध्यानैकनिबद्धचेताः चत्वारिंशदुत्तरचतुर्दशशतग्रन्थग्रन्थनमालाकारो भगवान् हरिभद्र-सूरिः जंबुदीपदार्थाविभासयिषुरभीष्टदेवतास्तत्र चिकीर्षुरासन्नोपकारित्याऽपश्चिमतीर्थाधिपस्य महावीरस्य नुत्तरस्य मङ्गलं निबन्नाति, नमियेत्यादि ।

नमियेति नत्वा, कं? महावीरंति महावीरं, पुनः किं विशिष्टं? जिणं जिनं, पुनः कीदृशं? सव्वनुंति सर्वज्ञं, पुनः किं भूतं? जगपुज्जंति जगत्पूज्यं, पुनः कीदृशं? जगगुरुंति जगद्गुरुं, इति पदसङ्घटना ॥

नमियेति नमधातोः कत्वाप्रत्यये “कत्वस्तुमनुष्टुप्तुआणाः” ८-२-१४६^१, “कत्व इयदूणौ ८-४-२७१^२” इति कत्वाप्रत्ययस्येयादेशे नमियेति, नत्वा प्रणम्य ।

रागद्वेषादिजेतृत्वाज्जिनः तं, “नो णः । ८-१-२२८” इति णत्वे जिणमिति । श्रुतावधिमनःपर्यवजिनानां सम्भवात्, तद्व्यवच्छेदायाह सव्वनुंति । ननु मांतजिनाः कथं नोच्यन्त इति चेन्न, मतेर्वतमानकालीनार्थस्यैवावगाहित्वात् तथा चार्षम्-

“जमवगहाइं रूवं पच्चुप्पन्नवत्थुगहं लोए ।

इंदियमणोनिमित्तं तं आभिणिबोहगं बिति ॥ ”

ननु श्रुतस्य मतेः कार्यत्वात्तस्यापि वार्तमानिकत्वमेव स्यादिर्ति चेन्मैवं श्रुतस्यागमग्रन्थानु-सारित्वात्तिकालविषयताया निर्बाधत्वात् । उक्तञ्च-

“जु पुण तिकालविसयं आगमगंथाणुसारिविनाणं ।

इंदियमणोनिमित्तं तं सुयनाणं जिणा बिति ॥ ”

सर्वं लोकालोकवर्त्तिद्व्यपर्यायात्मकं वस्तु जानातीति सर्वेजस्तं “सर्वत्र लबरामवन्दे ८-२-७९ इति रलोपे, “अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् ८-२-८९” इति वाद्वित्वे, “म्नज्ञोर्णः

१ अनेन सूत्रेण कत्वः अत् आदेशो ‘नमिय,’ ततः ‘अवर्णो य श्रुतिः’ ८-१-८०
सूत्रेण यत्वे ‘नमिय’ ।

२ अनेन सूत्रेण शौरसेन्यां कत्वा-प्रत्ययस्य इयादेशो भवति

८-२-४२ ” इति ज्ञो णत्वे, “ ज्ञो णत्वेऽभिज्ञादावि ” ति ८-१-५६ अ१ उत्वे च सञ्चरणुमिति । अनेन —

“ सर्वं पश्यतु वा मा वा इष्टमर्थं तु पश्यतु ।

कीर्तसङ्ख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ॥ ” इति कैश्चिदभ्युपगत-

सर्वज्ञस्तथा —

“ तदेवं विषणादीनां नवानामपि मूलतः ।

गुणानामात्मनो ध्वंसः सोऽपवर्गः प्रतिष्ठितः ॥ ” इति नैयायिकाम्युपगतश्च

मुक्तस्तन्निरासो दृश्यः । ननु—

“ सर्वज्ञोऽसाविति व्येतत् तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः ।

तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥ ” इति “ नासर्वज्ञः सर्वज्ञं जानाती ”

ति न्यायाद् वा कथं सर्वज्ञप्रतीतिरिति चेत्—

“ सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद् यथा ।

अनुमेयत्वतोऽन्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ ” इति इत्थञ्च मुक्तस्य सर्वज्ञानवत्वबोधनेन नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति तौतातीतमतं, अविद्यानिवृत्तौ विज्ञान-सुखात्मकः केवल आत्माऽपवर्गेऽस्तीति वेदान्तिमतम्, अनुपल्वाचित्तसन्ततिरिति बौद्धमतम्, अखण्डज्ञानसुखसन्ततिरेव मुक्तिरिति ऋजुसूत्रनयावलम्बितमतं, कर्मक्षयाविर्भूतं सुखसंवेदनमेव मुक्तिरिति सङ्ग्रहनयावलम्बितमतं चापास्तं द्रष्टव्यम् । तन्निरासप्रकारश्च न्यायालोकविवरणादौ मया विस्तृतस्ततो वेदितव्यः ।

ननु सर्वज्ञं इत्येवास्तु किं जिनमिति विशेषणेन इति चेन्न, कैश्चित् सकर्मकाणिमादि-विचित्रैश्वर्यवन्तः सिद्धाः प्रतिपादितास्तद्व्यवच्छेदनसार्थकत्वात्, उक्तञ्च तदर्द्दनार्भिनावृष्टैः ।—

“ अणिमाद्यष्टविधं प्राप्यैश्वर्यं कृतिनः सदा ।

मोदन्ते सर्वभावज्ञास्तीर्णाः परमदुस्तरम् ॥ ” इत्यादि ।

किञ्च जिनमित्यनेन कर्मबीजाभाववन्त एव प्रतीयते । ततश्च पुनर्भवागमाभाव इति ।

१ अकारस्य

२ अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमास्तथा ।

प्राप्तिः प्रकाभ्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ (अमरकोश-पद्किं-७२)

एतेन —

“ ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।
गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥१॥ ”

तथा —

“ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युथानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥२॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय सुदुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थञ्च सम्भवामि युगे युगे ॥३॥ ”

इत्यादि इह कैश्चिदभिमन्यते तदृग्यवच्छेदो द्रष्टव्यः, तन्निरासप्रकारश्च—

“ ददृढंमि जहा बीए ण होंति पुणरंकुरस्स उप्पत्ती ।
तह चेव कम्मबीए भवंकुरस्सापि पडिकुडा ॥ ”

जगतः भव्यसमूहस्य पूज्यः सेव्यः तं—‘कगटडतदपशाषसङ्क’^१ पामूर्ध्वं लुक् ८-२-७७ ।
इति तलुकि, ‘अधो मनया’^२ मिति ८-२-७८ । यलुकि च ‘अनादौ शेषादेशयोद्दित्वम्
८-२-८९ । इति जंद्वित्वे जगपुज्जमिति ।

ननु पालकस्येवाभव्यस्यापि पूज्या एव भगवन्तस्तत्कथं भव्यसमूहस्येति विवरणमिति
चेत्, सत्यं, इह भावपूजाया एवाधिकृतत्वादभव्यस्य भावपूजायाश्च अभावात् । ननु यः सर्वज्ञः
स पूज्य एव तत्कथं जगत्पूज्यत्वेनेति, न, ज्ञानानन्तरमेव विशिष्टाया पूजाया उत्पत्तेन तु ज्ञानात्
प्राक् इति, तथा च —

“ ज्ञानमप्रतिधं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्ठयम् ॥ ” इति वचो युक्तिरिक्तं ॥
तथा जगत्पूज्यत्वे कृतकृत्यत्वाद् भगवत् उपदेशादानाप्रवृत्तिरित्याशङ्कानिरासायाह जगद्गुरुहंति ।
जगतः भव्यत्रातस्य गृणाति धर्म यः स जगद्गुरुस्तं । ननु कृतकृत्यत्वाद् भगवतः कथं
देशनायां प्रवृत्तिरिति चेत् ? तीर्थकरनामकमेदयनिबन्धनप्रवृत्तेः, उक्तञ्च —

“ तं च कहं वेइज्जइ अगिलाए धम्मदेसणाएर्हिति । ”

अनेन च विशेषणचतुष्ठयेन भगवतो भूलतिशयाश्चत्वारः ख्यापिताः । तथाहि जिन-
मित्यनेनापायापगमातिशयः १, सर्वज्ञमित्यनेन ज्ञानातिशयो २, जगत्पूज्यमित्यनेन पूजातिशयः

जगद्गुरुमित्यनेन वागतिशयश्च ४, । नन्वमीषां इत्थं क्रमेणोपन्यासः किं सप्रयोजन उत निःप्रयोजन इति चेत् ? सप्रयोजन एव, इत्थं क्रमेणामीषां लाभसूचकत्वात् । तथाहि राग-द्रेषादिमोहनीयक्षयात् प्रथमापायापगमातिशयावाप्त अन्तर्मुहूर्तेन ज्ञानावरणीयादिक्षयात् केवलज्ञान-लक्ष्मीमवाप्नोति अत एव ज्ञानातिशयद्वितीयत्वं, केवलज्ञानसम्प्राप्तौ चतुर्निकायजा देवाः सम-वसरणादिरूपां पूजां प्रतन्वन्ति, अतस्तस्य तृतीयत्वं, समवसरणे कृते सति जगदेकबन्धुभगवान् योजनगमिनीं सर्वसत्त्वेषु तत्तद्भाषापरिणामिनीं देशानां गदतीति अत एव च वचनातिशयस्य तुर्यत्वम् । तथा चोक्तः सिद्ध्राजराजसदसि आशावसनजयावाप्तख्यातिना वादिदेवसूरिणा स्वोपज्ञ-स्याद्वादरत्नाकरनामप्रमाणनयतत्त्वालोकटीकायां एतेषां चातिशयानामित्थमुपन्यासे तथोपत्तिरेव निमित्तं तथाहि “ नाविजितरागद्वेषो विश्ववस्तुज्ञाता भवति; न चाविश्ववस्तुज्ञः शक्रपूज्यः सम्पद्यते; न च शक्रपूजाविरहे भगवांस्तथा गिरः प्रयुड्कत इती ” त्यादिनाऽयमेवार्थो निषेधमुखेनेति ।

महावीरंति महावीरासां इतरापेक्षया वीरश्च महावीरस्तं – ‘ शूरवीर विक्रान्तौ ’ वीरयति स्म कषायोपसर्मापरीषहेन्द्रियादि शत्रुं प्रति विक्रामति स्मेति वीरः, अथवा ‘ ईर गतिप्रेरणयोः’ विशेषेण ईरयति गमयति, स्फेटयति कर्म, प्रापयति वा शिवं, प्रेरयति वा शिवाभिमुखं इति वीरः, अथवा ‘ ईरि गतौ ’ विशेषेणापुनर्भविन्नेत्ते स्म, याति स्म शिवमिति वा वीरः, सर्वेषां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् विशिष्ट ईरो ज्ञानं यस्य स वीरः, अथवा विशिष्टा केवलज्ञानात्मिका ईर्लक्ष्मीस्तां राति भव्येभ्यो हितोपदेशदानादिना प्रयच्छतीति वीरो वा । तथा चोक्तं —

“ अरहंतो भगवंतो अहियं चहियं च नवि इहं किंचि ।

करंति कारवंति य घेशूण जणं बला हृत्ये ॥ ”

“ उवएसं पुण देति जेण चरिण कित्तिनिलयाणं ।

देवाण वि हुंति पहू किमंग पुण मण्यमित्ताणं ॥ ”

आभिव्युत्पत्तिभिर्भगवतः स्वार्थसम्पत्परार्थसम्पच्छोपदार्शिता ।

वीरः सुभटः अपराजितः सन्नद्भुतकार्यकारी वा तथा चायमपि भगवान् महावीरः परीषहोपसर्गं रुकुलप्रतिकूलैरपराजितोऽद्भुतकर्मकारी मोक्षमार्गप्रणेता । तथा चोक्तं —

“ कोहं माणं च मायं च लोभं पञ्चेदियाणि य ।

दुज्जयं चेवमप्याणं सब्रमप्ये जिए जियं ॥ ”

“ जो सहसं सहस्राणं संगामे दुज्जए जिए ।

एकं जिणेज अप्याणं एस से परमो जओ ॥ ”

“ एक्को परिभमओ जगे वियडं जिणकेसरी ।
कंदप्प—दुडादो मयणो विदारिओ जेण ॥ ”

आत्मस्वरूपाववोधकत्वाद् वा वीर एव वीरः । उक्तच्च

“ हे जं च तं च आसीय जथ व तथ व सुहोवगयणिदो ।
जेण व तेण व संतुष्टे वीर मुणिओसि ते अप्पा ॥ ”

“ विदारयति यत्कर्म तपसा च विराजते ।
तपो वीर्येण युक्तश्च तस्माद् वीर इति स्मृतः ॥ ”

इति लक्षणान्निरुक्ताद्वा वीरः । ननु मातापितृघारितवर्धमानाभिरूप्यावतो भगवतः कथं जातं महावीर इत्यभिघानं इति चेत् ? उच्यते; शक्रशङ्काशङ्कुसमुद्धरणात् ; तथाहि; भगवतो जन्ममहोत्सवसमये लघुदेहोऽयं कथं वारिप्रभूतभारं सोढा इति शक्रेण मेरौ शङ्कितम् निर्मलावधिना ज्ञात्वा भगवता स्ववामचरणाङ्गुष्ठेन मेरुशखरं स्पृष्टं । तेन स्पर्शनेन शिखरमेर्वादिमहीघराश्चकम्पिरे; सरित्समुद्राश्च चुक्षुभुः; ब्रह्माण्डभाण्डं पुस्फोट; तदर्शनप्रयुक्तावधिवृत्रहा ज्ञातभगवद्वीर्यः; महावीर इति भगवतो नाम निर्ममे; किञ्च; देवतापरीक्षानिर्भीतत्वात् - परीषहोपसर्गाणां क्षान्त्या सहिष्णुत्वाच्च, देवैर्महावीर इति भगवतो गौणं नामकृतं, तथाहि, एकदा सौधर्मदेवलोके सुधर्मानाम्नां सभायां शक्राभिरूपे सिहासने निषण्णः शक्रेन्द्रः जम्बूदीपे दक्षिणाद्वभरतं दिव्येनावधिनाऽवलोकयन्नास्ते तस्मिन्नवसरे भगवन्तं वर्धमानस्वामिनं क्षत्रियकुण्डग्रामे नगरे सिद्धार्थराजकुलनभोदिनमणिं समानवयस्कानुप्रेरणात् वयस्यैः सह क्रीडन्तमालुलोके, आलोकमात्रे च प्रणम्य, सर्वदेवसभासमक्षं भगवतो गुणान् व्यावर्णयामास, ‘अहो अस्य बालस्थापि कियद्वैर्यं कियच्च शौर्यं यदेवेन्द्रैरपि चालयितुं न शक्यते ।’ तस्माकर्ण्य सर्वेऽपि तस्मावावसिनो देवाः ‘सत्यमेतत् अवितथमेतद् असन्दिग्धमेतत्’ इति बाढं प्रोचुः । एकेन केनचिन्नागपूजकेन देवेन मिथ्यादृष्टितया भगवत इद्यद्वीर्यमित्यश्रद्धानेनोचे, ‘अहो पश्यत देवाः शक्रस्य शक्रत्वं’ यन्मानुषस्थापि इयदगुणवर्णने नास्त्यनास्था, अनेन स्वामिना ‘कि सर्षपो मंदरीकृतः’ ‘पल्वलं समुद्रीकृतं’ ‘पूतरैः कुञ्जरीकृतो वा’ इत्युत्क्वा प्रत्यजानीत, अहं लीलामात्रेण तं बालं भापयामि, इति प्रतिज्ञाय, उत्तरवैक्रियं कृत्वा भगवन्निकटमाजगाम, आगत्य च भगवतः क्रीडावृक्षं फणिरूपेणावेष्टितवान्, तं दृष्ट्वा सर्वेऽपि बाला भयम्रान्ता इतस्ततो जग्मुः, भगवांस्त्वक्षुब्धमनास्तं नागं वामहस्तेनाकृष्य दूरमुत्सारितवान्, ततः सर्वेऽपि बाला यथा गतास्तथाऽऽजग्मुः, तदनु ‘विजयी

१. पोरो—जलजीवविशेषः

पराजितेन स्वपृष्ठे निधाय विहत्तव्यम् । इति प्रतिज्ञावति क्रीडने असौ सुरोऽपि डिम्भरूपेण भगवता भगवद्यस्यैश्च चिक्रीड, ततः सुरेणाहं वर्धमानेन पराजितः इत्युक्त्वा वर्धमानसामिनं स्वपृष्ठे संस्थाप्य क्षिमुखमोहनादिविक्रियया रौद्रराक्षसरूपं सततालपरिमितोच्छ्रयं स्वशरीरमुच्चीकृत्य विकृत्य च भापयामास, ततो निर्भीको भगवान् अवधिना तं सुरं ज्ञात्वा मुष्टिप्रहारेण हतवान्, ततस्ततोजोऽसहमानस्य रूपं कुञ्जीकृतं, ततः स सुरः स्वरूपं सङ्कोच्य भगवन्तं प्रणनाम, प्रणभ्य स्वस्वरूपमाविष्कृत्य भगवतः क्षार्धा चक्रे, ‘अहो बत भवतो धैर्यं वीर्यं चेति, अद्य मया ज्ञातं’ ‘महतो गुणान् महान्त एव जानन्ति वर्णयन्ति च’ ‘अद्य प्रभृति मया वीतरागविराघकत्वेन यन्मिथ्यामोहनीयमूपार्जितमभूत्तदेकेनैव मुष्टिप्रहारेण भएनं, यदा ‘केवलज्ञानं जायते तदा किं मोहराजवासः सम्भवति’ ‘यत्र वा केसरी लीलां करोति तत्र किं मददुर्धरोऽपि गजराजो मदमावहति ।’ अद्यारभ्य ‘त्वमेशरणं, त्वमेव मम स्वामी, अहं तु तव सेवकः’ इति व्यावर्ण्य स्वस्वर्धाम प्रति जगाम, तत आरभ्य देवेशैर्भगवतो महावीर इत्यभिख्या चक्रे, उक्तञ्च —

‘अयले भयमेवाणं खंतीखमे परिसहोवसङ्गाण० देवेहिं से णामं कयं समणे भगवं महावीरेत्ति ।’

(कल्पसूत्र - सूत्र-१०८)

यद्वा महावीरमिति विशेषणं जिनमिति च विशेष्यम् । ननु जातिप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां जातिप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव विशेष्यत्वमिति नियमात् जिनमहावीरशब्दयोर्महावीरस्यैव विशेष्यत्वं न्याय्य, न तु जिनस्य, जयति रागादीनिति व्युत्पत्तिनिमित्तरागादिजयकर्तृत्वरूपगुणप्रवृत्तिनिमित्ताक्त्वात् तस्येति चेन्मैवं पङ्कजादिविजिनस्ययोगरूपत्वाद्बूद्धिमपेक्ष्य जिनत्वावछिन्ने शक्तस्य जिनस्यापि जातिप्रवृत्तिनिमित्तावात् । ननु तथापि यौगरूपमपेक्ष्य केवलस्य रूपस्य महावीरस्यैवास्तु विशेष्यत्वमिति चेन्नात्रोपात्तस्य महावीरस्य योगिकत्वात् तथाहि अश्च शिवश्च, उश्च विष्णुश्च, अवौ, महान्तौ च तौ च अवौ च महावौ, महत्वं चानयोः कथमप्यनुपपद्यमानदेवत्वयोः कुमतग्रहिलैर्देवत्वाभिमतत्वेन यथा चानयोर्देवत्वं नोपपद्यते तथा प्रतिपादितं प्रन्थकृद्धिरेव कृपापरीतान्तःकरणैरषक्षकरणे लोकतत्त्वनिर्णये च तयो रीः महावीस्तामीरयति गमयति स्फेटयति । न चैवं विशेष्योत्तरोपात्तौः प्रकारैः समाप्तपुनरात्तत्वनामाकाव्यदोषे प्राप्ते अजाक्रमेलकन्यायावकाशः, क्रियान्वयेन शान्ताकाङ्क्षय विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरान्वयार्थं पुनरुन्नसन्धानं समाप्तपुनरात्तत्वमिति तत्त्वलक्षणात् इति सांप्रतम् ।

नमिय नत्वेत्यत्र पूर्वोत्तरकालक्रियासूचकस्य क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकाले विधानादेकान्तनिल्या-

नित्यत्ववादनिरासः सूचितो द्रष्टव्यः, तथाहि—एकान्तनित्यत्वे ह्यात्मनोऽप्रच्युतानुत्पन्थिरैक-रूपत्वेन भिन्नकालक्रियाद्वयकर्तृत्वाभ्युपगमे उत्तरक्रियाकर्त्ता॒३३त्वा पूर्वक्रियाकाले॑४स्ति नास्ति वेति, अस्तीति चेत्, पूर्वक्षणे क्रियाद्वयापत्तिः कर्तुः सद्भावात्, नास्तीति चेत्, स्वेष्टहानिः उत्तर-कालक्रियाभावप्रसक्तिश्च कर्तुरभावात्। अतः उत्तरक्रियाकाले पूर्वक्रियाकर्तुर्विनाश उत्तरक्रियाकर्तुश्चोत्पत्तिः आत्मत्वेन रूपेणात्मनो नित्यत्वमित्यनेकान्तवाद एव विजयते, तस्मिन्नेव सर्वभवदात्। एकान्तानित्यत्वे चात्मनः क्षणविनाशित्वेनोत्तरक्रियाकाले॑५भावादुत्तरक्रियानुपपत्तिः, इत्याद्यत्र बहुवक्तव्यम् तत्तु नोच्यते ग्रन्थगौरवभयादन्यत्र विस्तृतत्वाच्चेति ॥ कत्वाप्रत्ययस्य उत्तरक्रिया-सापेक्षत्वादुत्तरक्रियामाह ।

जंबूद्धीव पयत्थे बुच्छं सुत्ता सपरहेऊ ।

बुच्छंति वक्ष्ये, कान् ? जंबूद्धीवपयत्थे इति जंबूद्धीपपदार्थान्, कस्मात् ? सुत्ताति सूत्रात्, किमर्थं ? सपरहेऊंति स्वपरहेतोः इत्यक्षरघटना ।

बुच्छंति वचिवातोर्भविष्यत्यर्थे मि प्रत्यये विहिते म्यन्तस्य स्थाने “श्रु—गमि—रुदि—विदि—दृशि मुचि—वचि—छिदि—भिदि—भुजां सोच्छं—गच्छं—रोच्छं—वेच्छं—दच्छं—मोच्छं—वोच्छं—छेच्छं—मेच्छं—भोच्छं” ८—३—१७१ इति वोच्छमादेशे हृस्वः संयोगे ८—१—८४ इति हृस्वे च बुच्छमिति, वक्ष्ये प्रतिवादयिष्यामि, अहं इति शेषः, कर्त्रभिधानं च शाश्वान्ते स्वयमेव वक्ष्यति ग्रन्थकारो भगवान् हरिभद्रसूरिः। सकर्मिकायाः क्रियायाः कर्मसापेक्षत्वादाह, जंबूद्धीवेति । नीलवत्पर्वतस्य दक्षिणदिग्भागस्थेन मेरोरुदीचीस्थितेन तथा माल्यवदाख्यगजदन्तस्य पश्चिमदिशास्थेन सीताख्यमहानद्याः पूर्वतटस्थेनोत्तरकुरुनामकयुगलिकक्षेत्रस्थेन सुदर्शनादि यथार्थ-द्वादशपर्यायालङ्कृतेन, शाश्वतानेकजिनचैन्यलघुजंबूद्धवल्लयपरिकरितेन शाश्वतेन जंबूद्धक्षेणोपलक्षितो द्वीपो जंबूद्धीपः। द्वादशपर्यायाश्चमे शुभदर्शनात् सुदर्शनः १ अनिष्टलत्वादमोवः २ मणिरत्न-बद्धपीठत्वात् सुप्रतिबद्धः ३ यशोधारकत्वाद् यशोधरः ४ जंबूद्धीपाख्यविस्तारकत्याद्विदेहजंबूः ५ मनःप्रीतिकारित्वात् सौमनसः ६ शाश्वताभिष्यत्वान्नित्यः ७ अनादिनिधनमण्डनवत्त्वान्नित्यमण्डित ८ कल्याणकारित्वात् सुभद्रः ९ विस्तीर्णत्वाद्विशालः १० सुनिष्पन्नरूपत्वात् सुजातः ११ मनःशुभकारित्वात् सुमनाः १२ भिन्नक्रमेणैतान्येवाभिधानानि प्रोक्तान्यन्यत्र तथाहि —

“नामानि द्वादशैतानि प्रज्ञप्तानि जिनेश्वरैः ।

सुदर्शना १ तथाऽमोघा २ सुप्रबुद्धा ३ यशोधरा ४ ॥

भद्रा ५ विशाला ६ सुमनाः ७ सुजाता ८ नित्यमण्डिता ९ ।

विदेहजंबू १० नियता ११ सौमनस्येति १२ कीर्तिः ॥”

अत्र वृक्षे प्राग्भवे जंबूखाभिपितृव्यः जंबूद्धीपाधिष्ठाताऽनादृताभिधः पल्यायुष्कः सुरः सन्तिष्ठते, अयं च महर्घिकः मेरोरुदीच्यामपरस्मिन्नजंबूनाभ्नि द्वीपेऽनादृताभिधायां नगर्यां साम्राज्यं पालयति, तस्य च चतुःसहस्रसामानिकसुराः । उक्तञ्च उत्तराध्ययनस्य एकादशे बहुश्रुताध्ययने — [गाथा — २७.]

“ जहा सा दुमाण पवरा, जंबू नाम सुदंसणा ।

अणादियस्स देवस्स, एवं भवइ बहुस्सुए ॥२७॥

अतो जंबूरिति शाश्वतं नाम गीयते पूर्वसूरिभिः, अस्य च द्वीपस्य र्तर्यग्निस्तारः लक्ष्योजनानि वक्ष्यति च ग्रन्थकारो “ हवइ लक्ख ” मिति, उच्चत्वं चास्य योजनानां सहस्राणि नवनवतिः साधिकानि, उद्देश्यं योजनानां सहस्रकं, उच्छ्रयोद्देश्योगे ऊर्ध्वाधोमानतः साधिकं योजनानां लक्ष्मेकम् । ननु तदीयं उद्देश्योच्छ्रयत्वं तु तस्य तत्र तत्र तथाव्यवहारादेव भवति, न तु यथाकथञ्चित् । यथा जलाशयस्य, इयानस्य जलाशयस्योद्देशः इयच्छोच्छ्रयत्वं सर्वत्र जलाशय इति व्यवहारस्याबालोपाल्पसिद्धेरेवं शैलादावपि । न चायं व्यवहारो जंबूद्धीपस्य प्रसिद्ध इति चेन्मैवं, अत्रापि तदूच्यवहारस्य समयसम्मतत्वात् । समयसम्मतत्वं चैवं तथाहि — उद्देशस्तावदेवं इदमीयमेरोरवगाटः योजनानां सहस्रकं, तथा च तत्रस्थमेरोरंशः, कस्य द्वीपस्येति प्रश्ने जंबूद्धीपस्येति व्यवहारसम्भवात्, किञ्च — समभूतलात् प्रतीच्यां हीयमानायाः भुवः धर्मायां सहस्रयोजनोद्देशवत्त्वात् तादृशी च सा द्वयोर्विजययोः यदुक्तं—

“ हीयमाना प्रतीच्यां भूर्धर्मायां समभूतलात् ।

सहस्रयोजनोद्दृते स्यात् क्रमाद्विजयद्वये ॥ ”

तयोश्चाधोलौकिकाः प्रामाः सन्ति, तेषु च कस्य द्वीपस्येमे प्रामा इति पर्यनुयोगे जंबूद्धीपस्येत्येवमेव व्यवहार इति तावानस्योद्देश उच्यते । उच्छ्रयस्य समयसम्मतत्वं चैवं, जंबूद्धीपभरतैरत्वतविदेहसम्भवानां तीर्थकृतां वक्ष्यमाणस्वरूपसुरगिरिपाण्डुकवने पाण्डुकम्बलादिशिलासिंहासनेऽभिषेकः विधीयते, ततस्तत्रापि जंबूद्धीपव्यवहारः सुषु संभावयते, किञ्च पाण्डुकवनस्थचूलिकारूपमेर्वशे जंबूद्धीपसुरगिरिचूलेति व्यवहारस्य सम्मतत्वात् उच्छ्रयस्य तावत्वं, तात्त्विकैरवितथमेव प्रज्ञप्तमभिहितं च जंबूद्धीपप्रज्ञपत्यां —

“ एगं जोयणसहस्रसं उव्वेहेणं, णवणउत्ति जोयण सहस्राइ ।

साइरेगाइ उहुं, उच्चत्तेगं साइरेगं जोयणसयसहस्रसं सञ्चरणं पन्नत्तेति । ”

जंबूद्धीपस्य पदार्थाः — ‘ वर्णनामन्योन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदं ’ वाचकः शब्द

इति यावत्, तेन ज्ञापयितुं योग्या विषया अर्था ज्ञेया: तान् जम्बूद्वीपपदार्थान् ‘सर्वत्र लबराम-वन्द्रे’ ८-२-७९ इति वलोपे ‘अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वं ८-२-८९ इति द्वित्वे ‘हृस्वः संयोगे’ ८-१-८४ इति हृस्वे च जंबुद्वीपपदं – ‘कगचजटडतदपयवां प्रायो लुक्’ ८-१-१७७, अवर्णो यश्रुतिरिति ८-१-१८० यत्त्वे, ‘हृस्वः संयोगे’ ८-१-८४ इति हृस्वे च पयेति पदं ततः ‘सर्वत्र लबरामवन्द्रे’ ८-२-७९ इति रुक्कि ‘अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वं ८-२-८९ इत्यनेन थो द्वित्वे च पयत्थेति ‘जस्तासो लुगिति’ ८-३-४ इति रुक्कि ‘टाण शस्येदिति ८-३-१४ अस्य एवे पयत्थे इति द्वितीया बहुवचनं। अत्र शाश्वतानित्यध्याहार्यां । ननु शाश्वतानिति कथमध्याहार्यमिति चेत्, अशाश्वतानां पदार्थानां बहुत्वाद् व्याख्यातुमशक्यत्वेन प्रन्थकृताऽपरिगणितत्वात्, वस्तुतस्तु भावानामनभिलाप्याभिलाप्यमेदेन द्विधात्वं, तत्राऽप्यभिलाप्येभ्योऽनभिलाप्यानामानन्त्यं, ते तु अनभिलाप्याः वागतिशयवद्विस्तीर्थकृद्विरपि वक्तुमशक्याः। अथाभिलाप्या अपि अनन्तास्तानानपि सर्वान् वक्तुं न क्षमा अहंदादयः, आयुषः परिमितत्वाद् वाचः क्रमवर्त्तित्वाच्च। याँश्च भावांस्तीर्थकरा भणन्ति, ताननन्तभागोनान् गणेशा अवधारयन्ति, अवघृतांश्च अनन्तभागहीनान् सूत्रे निबन्नन्ति, यदुक्तं-

“ पन्नवणिज्जा भावा अण्टभागो उ अणभिलप्पाणं ।

पन्नवणिज्जाणं पुण अण्टभागो उ सुयनिबद्धो ॥ ”

अतः शाश्वता अपि सर्वे वक्तुमशक्याः, किं पुनरशाश्वताः, किञ्चाशाश्वतानां तत्कालिकानां व्याख्यानेऽल्पसत्त्वानामुत्तरकालिकानां शिष्याणां सम्मोहः स्यात्, त्रिकालिकानां व्याख्याने केवलि—श्रुतकेवलियतिरिक्तानां शक्त्यभावः। न चायं केवली नापि श्रुतकेवली, जंबूस्वामिन आरात्केवलज्ञानस्येह व्यवच्छेदाद् यदुक्तं—

“ मण॑१परमोही॒पुलाए॑३ आहारग ४ खवग ५ उवसमे ६ कप्पे ७ ।

संजमतिय ८ केवल ९ सिज्जणाय १० जंबुमि वुच्छिन्ना ॥ ”

(कल्पसूत्रा — स्थविरावली — टीका)

श्रुतकेवलित्वं तु चतुर्दशपूर्वविदामेव तत्त्वं^१ तु आस्थूलभद्रस्वामि, किञ्च श्रुतकेवलिसंख्यायाः परिमितत्वेन गणितत्वात्तथाचाहुः कुमारपालक्ष्मापालप्रबोधप्रवीणा हेमचंद्रसूरिपादाः ।

“ केवलिचरमो जंबूस्वाम्यथ प्रभवप्रभुः ।

शश्यंभवो यशोभद्रः संभूतिविजयस्तथा ॥

भद्रबाहुः स्थूलभद्रः श्रुतकेवलिनो हि पद् । ”

१. चतुर्दशपूर्ववित्त्वं इत्यर्थः ।

अथ कथं तर्हि शाश्वतानपि व्याख्यास्यन्ति इत्यत आह—सुत्ता इति अथवा स्वात्मलघुतां दर्शयन् स्वकपोलकलिपतत्वं निराचिकीर्षयाऽऽह सुतेति सूत्रयति अल्पाक्षरैर्बहून् अर्थान् इति सूत्रं तस्मात् अथवा सुष्टु पूर्वापरविगोधाबाधितं उक्तं वचनं परमपुरुषप्रणीतप्रवचनं तस्माद् अथवा सूतं उत्पन्नं अर्थरूपेण तीर्थकृदभ्यः शब्दरूपेण च गणभृदभ्य इति—

“ अथं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निजणं । ”

इति भद्रग्राहुस्वामिवचनप्रामाण्यात् तस्मात् — ‘ सर्वत्र लवरामवन्दे ’ ८—२—७९ इति रुक्मि, ‘ अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वमिति ’ ८—२—८९ तद्वित्वे सूतपक्षे ‘ सेवादौ वा ’ ८—२—९९ इत्यनेन वा च ‘ डसेस्तोदोदुहिहिन्तो लुकः ’ ८—३—८ इति डसेलुकि, ‘ जस्शस्त्रसित्तोदोद्वामि दीर्घः ८—३—१२ इति दीर्घे च सुत्ता इति पञ्चम्येकवचनं, सूत्रं च स्वयंबुद्धगणधरादिभाषितमेव न त्वन्यत् । यत उक्तं —

‘ सुत्तं गणहररद्यं तहेव पत्तेयबुद्धरद्यं च ।

सुयकेवलिणा रद्यं अभिन्दसपुत्रिविणा रद्यं ॥ १ ॥

तस्मात् उद्भूत्येति शेषः । अनेन शास्त्रस्य सूत्रामूलकतया तात्त्विकरूपं सूत्रपारतन्त्रं च प्रख्यापितं भवति । अत एव च तीर्थकृदाज्ञाराधकत्वेनाज्ञाव्याकोपस्य महापायनिबन्धनत्वं निराकृतं यदवादि —

‘ वचनाराधनया खलु धर्मस्तद्बाधया त्वर्धमि इति ।

इदमत्र धर्मगुह्यं सर्वस्वं चैतदेवास्य ॥ १ ॥ १ ॥

अस्मिन् हृदयस्थे सति हृदयस्थस्तद्वतो मुनीन्द्र इति हृदयस्थिते च तस्मिन्नियमात् सर्वार्थसंसिद्धिः । भगवदाज्ञाविराधकतया स्वच्छन्दयतिपरिणतिः संसारमोचकादिपरिणतिरित्यपायाधिकत्वादशुभत्वमेवेति निणीतम् । यदुक्तं —

‘ गलमच्छभवविमो अंगविसिन्नभोईण जारिसो ।

एसो मोहासुहो वि असुहो तप्फलओ एवमेसो वित्ति ॥ १ ॥ १ ॥

ननु ‘ प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते । ’ इति न्यायात् किमस्य सूरे: प्रवृत्तिः प्रयोजनमित्यारेकामपाकर्तुमाह, सपरहेतुंति स्वपरहेतोः, स्व आत्मा ग्रन्थकर्तुः, परः तदतिरिक्तनिखिलभव्यसत्त्वः तयोर्हेतुः कारणं तस्मात्, अत्रापि ‘ सर्वत्र लवरामवन्दे ’ ८—२—७९, ‘ कगचजटडतदपयत्वां प्रायो लुक् ८—१—१७७ इत्यादिना रूपसिद्धिः कर्तव्या, एवमग्रेऽपि भाव्यम् । अनेन क्षोकेन ‘ प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतज्ञानविषयत्वलक्षणमनुबन्धचतुष्ठयं सूचितं भवति ।

तत्र गाथापूर्वाधेन स्वाभीष्टदेवतानुतिसूपं मङ्गलमावेदितं, पश्चाधेन तु प्रेक्षावग्रवृत्यर्थं प्रयोजनादि
त्रयमिति । यत उक्तं —

‘उक्तार्थं ज्ञातसम्बन्धं, श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।’

इत्यादि । तत्र, जंबूद्धीविषयत्थे इत्यभिधेयपदं, सपरहेतुं इत्यनेन प्रयोजनं सूचितं ।
सम्बन्धो द्विविधः गुरुपर्वक्रमलक्षणः उपायोपेयभावलक्षणश्च । आद्यः श्रद्धानुसारिणः प्रति, यतः
ते तु तीर्थकृद्गणभृदादिश्रद्धयैव प्रवर्तन्ते । द्वितीयस्तर्कानुसारिणः प्रति । तत्र गुरुपर्वक्रमलक्षणः
सूत्रादित्यनेन साक्षादावेदितः, तथाहि सूत्रस्यार्थरूपेणार्हद्भाषितत्वाच्छब्दरूपेण गणभृत्यणीतत्वाच्च
तदुद्धृतं चेदं प्रकरणं इति, उपायोपेयलक्षणसम्बन्धस्त्वनुक्रोडपि अभिधेयप्रयोजनपदादनुमेयः ।
तथा चोक्तं, ‘शास्त्रं प्रयोजनं चेति सम्बन्धस्याश्रयावुभा’वित्यादि । अधिकारी त्वनधिकृतोऽपि
जंबूद्धीपपदार्थजिज्ञासुरधिकाराद् गम्यते । इति प्रथमगाथार्थः ।

अथेह शास्त्रे यावन्तोऽधिकारा वाच्यास्तावत् एकगाथया दिर्दर्शयिषया आह । अथवा
येषां जंबूद्धीपपदार्थानां विवक्षा तान् द्वारगाथया दर्शयति ।

खण्डा जोयण वासा पञ्चव कूडा य तित्थ सेढीओ ।
विजय दह सलिलाओ पिंडेसि होइ संघयणी ॥२॥

खण्डात्ति अत्र जंबूद्धीपे खण्डा भागाः सप्तूकलषङ्किंशत्यधिकपञ्चशतयोजनपरिमित-
कलिपतदेशा इह कियन्त इति वाच्या यद् वक्ष्यति ‘णउयसयं खण्डाणमित्यादि इति प्रथमं
द्वारम् ॥१॥ जोयणा इति पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् भासेत्युक्ते सत्यभासावत् समचतुरस्त्र-
योजनप्रमिता कियन्तः खण्डा गणितपदापरनामका इति वक्तव्यम् यदभिधास्यति ‘जोयणपरिमा-
णाइ’ इत्यादि तद्द्वितीयं द्वारम् ॥२॥ वासा इति वर्षाः क्षेत्राणि भरतादीनि कियन्ति यत्कथ-
यिष्यति ‘भरहाइ सत्तवासा’ इति तृतीयम् ॥३॥ पञ्चवयत्ति पर्वता नगा वैताढयादयः कियन्तो
यत्प्रतिपादयिष्यति ‘वियङ्गद्वचउचउरतिसवष्टियरे’ इत्यादि इति चतुर्थम् ॥४॥ कूडा इति सिद्धा-
यतनादीनि कूटानि शिखराणि तानि वैताढयादिषु नगेषु प्रत्येक भूमिकूटानि च ऋषभादीनि
कियन्ति यद्वक्ष्यति ‘सोलसवक्खारेषु’ इत्यादि ‘चउतीसं विजएसु’ इत्यादि पञ्चमम् ॥५॥ यत्ति
चः समुच्चयेऽनुक्तसमुच्चायकश्च । **तित्थत्ति** मागधादीनि अत्र तीर्थानि कियन्ति यत्कथयिष्यति
‘मागहवरदामपभास’मित्यादि इति षष्ठम् ॥६॥ **सेढीओत्ति** श्रेणयस्ताश्च विद्याधराणां आभियोगिक-
सुराणां च प्रत्येकं पूर्वोक्तवैताढयादिषु अचलेषु कियत्यो यदभिधास्यति ‘विजाहर आभिओगीय
इत्यादि इति सप्तमम् ॥७॥ **विजयत्ति** चक्रवर्तिजेयानि इह कियन्ति विजयानि यद् वक्ष्यति

‘चक्कीजेयव्वाइ’ इत्यादि इत्यष्टमम् ॥८॥ द्वहत्ति पद्माद्या हृदाः कियन्तो यदभिधास्यति ‘महदह छपउमाइ’ इत्यादि इति नवमम् ॥९॥ सलिलाओत्ति गङ्गासिन्वाद्याः सरितः कियत्यो यत्प्रतिपादयिष्यति ‘गंगासिंघू रत्ता रत्तवई चउनईओ पत्तेयं’ इत्यादि इति दशमम् ॥१०॥

चकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वात् सरितां विशालत्वं, नगानां वर्णोच्चत्वावगाढत्वादपि बोध्यम्, यदू वक्ष्यति ‘छजोयणसकोसे गंगासिंघूणवित्थरो मूले’ इत्यादि ‘जोयणसयमुच्चिद्वाकणयमयासिहरिचुल्लहिमवंता’ इत्यादि च । सिं एषां पूर्वोक्तानां खण्डयोजनादीनां पदार्थानां पिंडे पिण्डे समुदिते सति होइ भवति संघयणी सङ्ग्रहणी जंबूद्धीपपदार्थसङ्ग्रहकर्तृशाब्दं, अतोऽस्य प्रकरणस्य गुणनिष्पन्नं सङ्ग्रहणीत्यभिधानं ध्वनितं ग्रन्थकृद्धिः इति द्वितीयगार्थार्थः ।

अथ तावत् विधानतः स्वरूपतो लक्षणतो वा विस्तरतोऽभिधास्यमानोऽपि पदार्थसमुदायः विनेयानुप्रहार्थं नाममात्रेण संक्षेपतः सङ्ग्रहीक्रियते । तथाहि —

आयामतो व्यासतश्चायं जंबूद्धीपो लक्ष्योजनप्रमाणमितः । उद्देघोत्सेवतश्च साधिकलक्ष्योजनप्रमाणः । अयं च द्विगुणमानानेकलवणधातक्यादिपारावारद्वीपवेष्ठितपूर्णचन्द्राकृतिः शेषाणि वलयाकृतीनि ।

चित्राङ्कः १

अत्र जंबूद्धीपे सप्तक्षेत्राणि विराजन्ते । भरतहैमवतहरिवर्षाख्यानि त्रीणि दक्षिणस्यां, ऐरवत-

स्थापना चेयं —

प्रमाणयंत्रकं चेदम्

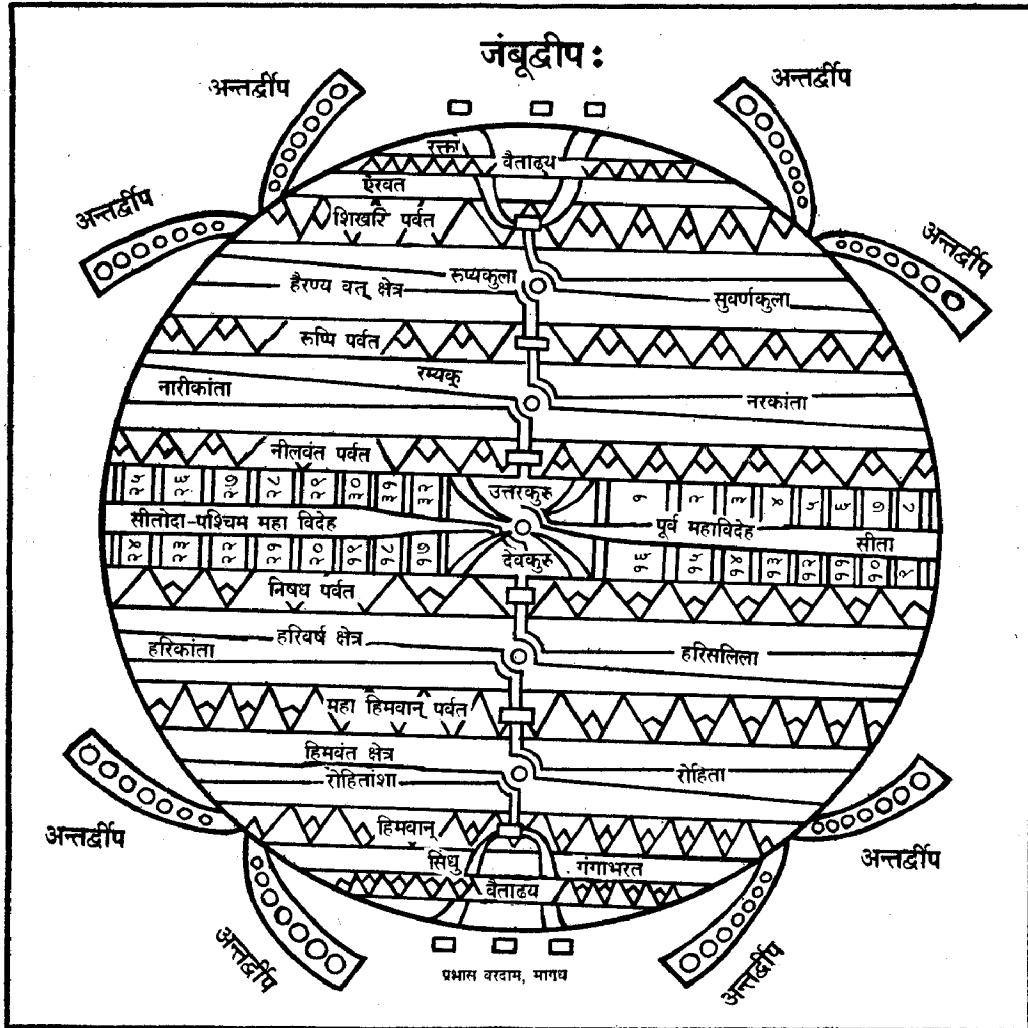
जंबूद्धीप : १,००,००० यो.

लवणसमुद्र : २,००,००० यो.

धातकीखण्ड : ४,००,००० यो.

कालोदधिसमुद्र : ८,००,००० यो.

हैरण्यवतरम्यकाख्यानि त्रीणि उत्तरस्यां, मध्ये च महाविदेहमिति । स्थापना चेयम् –
चित्राङ्कः २

तेषु दक्षिणस्थं भरतं उदकस्थं चैरावतं तुल्यरूपे । एवं हैमवतहैरण्यवते तुल्यरूपे निरूपिते ।

हरिवर्षरम्यकेऽपि समस्वरूपे । महाविदेहं चतुर्धा, पूर्वोपरविदेहदेवकुरुत्तरकुरुमेदात् । तत्र पूर्वोपरविदेहाः समस्वरूपाः । एवं देवकुरुत्तरकुरुवोऽपि तुल्यरूपाः । अत्र त्रयः कर्मभूमयः पदं चाकर्मभूमयः । कर्मभूमिनाम यत्र कृष्णसिमष्यादिकर्म विद्यते, यत्रस्था मनुष्या मोक्षभाजो नरकादिनानाविधगतिभाजश्च भवन्ति । तद्विपरीता चाकर्ममही, तत्रस्था (मनुष्या) देवगतिगामिनः । तत्र भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयः । शेषास्तु हैमवतहरिवर्षहैरण्यवतरम्यकदेवकुरुत्तर-

कुर्वाख्याः पडकम्भूमयः । तथाऽत्र जंबूदीपे पडवर्षधरपर्वताः, महाविदेहतो दक्षिणदिशि हिमवन्महाहिमवन्निषधाख्याख्यः, उदगिदशि च शिखरिरुक्मिनीलवदभिधाख्यः इति । तत्र हिमवच्छिखरी च तुल्यरूपावभिहितौ महाहिमवदुक्मी च मिथः समौ, निषधनीलवन्तौ समस्वरूपाविति । लोकमध्यनाभिः मेरुर्निरूपम् एकश्च । भरतैरवतद्वात्रिंशद्विजयेषु च प्रत्येकमेकैको वैताढयस्तथा चैते चतुर्खिंशत् । सर्वेऽप्येते रूप्यरूपाः । एवमिह चत्वारो वृत्तवैताढयाः मिथस्तुल्यरूपाः, हैमवतहरिर्वर्षहैरण्यवतरम्यकस्थाः शब्दापातिगन्धापातिविकटापातिमाल्यवदाख्याः । तत्र हैमवते शब्दापाती, हरिवर्षे गन्धापाती, हैरण्यवते विकटापाती, रम्यके च माल्यवानिति । एवमत्र देवोत्तरकुरुस्थेषु दशसु हृदेषु प्राच्यां प्रतीच्यां च प्रत्येकं दशदशकाञ्चनाचलाः । सर्वेऽप्येते समस्वरूपाः, एवञ्चैते द्वेशते काञ्चनगिरयः । एवं उत्तरकुरुसीमाविधायिनौ गन्धमादनमाल्यवदाख्यौ पीतरत्नतपनीयजौ द्वौ गजदन्तौ । एवं देवकुरुसीमाकारिणावपि सौमनसविद्युत्प्रभाभिधौ रूप्यवैद्यर्यमयौ गजदन्तौ । विजयान्तरिताः चित्रकूट १ ब्रह्मकूट २ नलिनीकूटै ३ कशैलकूट ४ त्रिकूट ५ वैश्रमणकूटा ६ ऊजन ७ मातञ्जना ८ डकापाति ९ पक्षम (पद्मा) पात्या १० शीविष ११ सुखान्नह १२ चन्द्र १३ सूर १४ नाग १५ देवा १६ भिधाः पोडशवक्षस्कारधराधराः । ननु विजयान्तरास्तु अष्टाविंशतिर्भवन्ति, तत्कर्थं पोडशेति चेत्सत्यं, शेषेषु द्वादशस्वन्तरेषु अन्तर्नदीनां भावात् । तथाहि पूर्वविदेहेषु अपाक्काण्ठायां प्रथममेको विजयस्ततो वक्षस्कारस्ततो विजयस्ततोऽन्तर्नदी ततो विजयस्ततो वक्षस्कारस्ततो विजयस्ततोऽन्तर्नदी ततो विजयस्ततो वक्षस्कारस्ततो विजयस्ततोऽन्तर्नदी ततो विजयस्ततो वक्षस्कारस्ततो विजयः इत्येवमष्टौ विजयास्तिस्त्रोऽन्तर्नद्यः चत्वारश्च वक्षस्काराः । एवं पूर्वाविदेहेषु दग्धाशायामपि तावन्तो विजयास्तावन्त्योऽन्तर्नद्यस्तावन्तश्च वक्षस्कारनगाः । तथैव सर्वं अपरविदेहेष्वप्यवसेयम् । तथा च द्वात्रिंशद्विजयाः द्वादशान्तर्नद्यः पोडश च वक्षस्कारा इति सिद्धं । एवं देवकुरुषु शीतोदापूर्वपरकूलयोश्चित्रविचित्राभिधौ धरणीधरौ समस्वरूपौ । एवमुत्तरकुरुषु शीतापूर्वपश्चिमकूलयोर्यमकसमकाभिध्यावचलावपि तुल्यरूपौ । एवमेते पडवर्षधरा ६ एको मेरुः १ चतुर्खिंशदायतवैताढयाः ३४ चत्वारो वृत्तवैताढया ४ द्वेशते काञ्चनाचलाः २०० चत्वारो गजदन्ताः ४ पोडश वक्षस्कारा १६ द्वौ चित्रविचित्रौ २ द्वौ यमकसमकौ २ चेति ।

“एकोनसप्तयधिके द्वेशते च धराधराः ।

इह द्वीपे त्वभिहिता, भव्येभ्यो विश्वेदिभिः ॥१॥”

अथेह आयतेषु चतुर्खिंशति वैताढयेषु प्रत्येकं नवनवकूटान्याख्यातानां । सर्वसङ्घयया पञ्चत्राणि त्रीणि शतानि कूटानां वैताढयेषु । एतेषु मध्यं कूटत्रयं सुवर्णमयं, शेषाणि तु रत्न-

निर्मितानि । सर्वाण्येतानि सपादषड्योजनोच्चानि, चैत्यप्रासादविभूषितानि वक्ष्यमाणस्वरूपभरत समरूपाणि । सौमनसगन्धमादनगजदन्तयोः सप्त सप्त कूटानि, विद्युत्प्रभमाल्यवतोर्नव नव, मेरोर्नन्दनवने नव, हिमवच्छिखरिणोर्वर्षधरयोरेकादश एकादश, महाहिमवदुक्तिमणोरष्टावष्ट, निषध-नीलवतोर्नव नव, पोडशसु वक्षस्कारेषु प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि इत्येतानि चतुःषष्ठिः । एतेषु पठ्पञ्चाशदूर्वर्षधरनगकूटानि द्वार्तिशद् गजदन्तगिरिकूटानि नव मेरुनन्दनवनकूटानि चतुःषष्ठिश्च वक्षस्कारकूटानि सर्वग्रेणैतान्येकषष्टवधिकशतं कूटानि माल्यवद्विद्युत्प्रभमेरुनन्दनस्थहरिस्सहरि-बलकूटवर्जितानि अष्टपञ्चाशं शतं कूटानि । योजनानां पञ्चशती प्रत्येकमुच्चानि रत्ननिर्मितानि वक्ष्यमाणहिमवत्कूटसन्निभानि मिथः समस्वरूपाणि । माल्यवद्विरिस्सहकूटं विद्युत्प्रभहरिकूटं मेरुनन्दनबलकूटं च त्रीण्यपि प्रत्येकं सहस्रयोजनोच्छ्रयाणि स्वर्णमयानि य । एवमेतानि सर्व-सङ्घव्यया षडधिका त्रिंशती चतुर्खिंशदायतवैताद्यकूटानां ३०६, द्वार्तिर्हिमवच्छिखरिकूटानि २२, पोडश महाहिमवदुक्तिमकूटानि १६, अष्टादश निषधनीलवकूटानि १८, चतुर्दश सौमन-सगन्धमादनगजदन्तकूटानि १४, अष्टादश विद्युत्प्रभमाल्यवदूगजकूटानि १८, नव मेरुनन्दन कूटानि ९ चतुःषष्ठिश्च पोडशवक्षस्कार कूटानी ६४ त्येवं

सङ्घयेह गिरिकूटानां सप्तषष्ट्या समन्विता ।

चतुःशती भवत्येवं प्रज्ञतं जगदीश्वरैः ॥ १ ॥

एवं पूर्वापरविदेहद्वार्तिशति विजयेषु भरतैरवतक्षेत्रयोश्च प्रत्येकमेकैकवृषभकूटसदूभावाच्च-तुर्खिंशदूर्वषभकूटानि परस्परं समस्वरूपाणि, अष्टौ च मेरोभूमिष्ठभद्रशाल्वने, अष्टावृत्तरुकुरुस्थ-जम्बूवृक्षे, एवं देवकुरुस्थशालमलीवृक्षेऽप्यष्टौ इति । एतानि च सर्वाणि भूमिकूटानि मिथः समरूपाणि । सर्वसङ्घव्ययाष्टपञ्चाशयज्ञता जिनेश्वरैः ।

वस्तुतस्त्वेतेषां पर्यतवेनाभाषितुमौचित्येऽपि पूर्वाचार्यानुरोधतः कूटत्वव्यवहारोऽप्यदुष्टः ।

एवम् —

“ गिरिकूटकूटाकुटानां सङ्गतौ जायते त्रियं ।

सङ्घव्यया पंचशती पञ्चविंशत्याभ्यन्विका ५२५ सुखम् ॥ १ ॥

अत्र च जम्बूद्धीपे पोडश हृदा भवन्ति । तत्र षण्महाहृदाः षडूर्वर्षधरोपरिवर्त्तिः पद्म-महापञ्चतिगिज्जिष्ठपुण्डरीकमहापुण्डरीकेसर्वमित्याः । तेषु हिमवति पद्महृदः १ महाहिमवति महापद्महृदः २ निषधे तिगिज्जिष्ठहृदः ३ शिखरिणि पुण्डरीकसंज्ञः ४ रुक्मिणि महापुण्डरीकास्त्वयः ५ नीलवति केसरीहृदश्चेति ६ । एतेषु पद्मपुण्डरीकौ समस्वरूपौ, महापद्ममहापुण्डरीकावपि मिथ-

स्तुल्यरूपौ, तिगिज्ञिकेसरिणौ तुल्यौ । एते च यथोत्तर द्विष्णा बोध्यास्तथाहि पश्चपुण्डरीकाभ्या द्विष्णौ महापग्नमहापुण्डरीकौ ततोऽपि द्विष्णौ तिगिज्ञिकेसरिणाविति । एषां षण्णामपि हूदानां यथाक्रमं पद्मेवयो भवन्ति श्री—ही—धृतिलक्ष्मीबुद्धिकीर्त्यभिघास्तथाहि—पद्मे श्रीः, महापद्मे हीस्तिमिज्ञितौ धृतिः पुण्डरीके लक्ष्मीमहापुण्डरीके बुद्धिः, केसरिण कीर्तिश्चेति । पञ्च च देवकुरुवृत्तयो निषव्य १ देवकुरु २ सुप्रभ ३ सुलस ४ विद्युत्प्रभाभिघानाः ५ क्रमशः । एवमुत्तरकुरुवृत्तयो पञ्च यथाक्रमं नीलेवदुत्तरैकुरुचैन्द्रैरवैतमाल्यैवदभिघानाः । एते दशापि पश्चहूदतुल्यरूपा भूमिहूदाभिघानाः प्रनीयन्ते । एवम्—

‘षट् पर्वतहूदा ज्ञेया दश भूमिहूदास्तथा ।

पोडश सङ्ग्रहया हेते प्रज्ञप्ता जगदीश्वरैः ॥’

एवमिह भरतादिषु सप्तसु वर्षेषु सपरीवारा लवणवारिक्षिगामिन्यश्चतुर्दश महानद्यो भवन्ति । तद्यथा सप्ततैता मेरोईक्षिण्टः सप्त चोत्तरतः तथाहि गङ्गा सिन्धू रोहितांशा रोहितां हरिकान्ता हरिनीदी शीतोदा चैता महासरितः सप्तापाग्निशिं । एवं रक्ती रक्तैवती रूप्यकूला स्वर्णकूला नरकान्ता नारीकान्ता शीतोदा चेमाः सप्तोत्तरकाष्ठायाम् । एतासां निर्गमस्थानानि हिमवदादिष्ठवर्षघरस्थपद्मादयः पद्म हूदाः । तथाहि भरतस्थे गङ्गासिन्धू हैमवतस्था रोहितांशा चेति तिस्रो महानद्यः हिमवतपर्वतस्थायिपद्माभिघूदानिर्गताः । एवं हैमवतस्थायिनी रोहिता हरिवर्षगामिनी हरिकान्ता चेति द्वे महासरिते महाहिमवदचलस्थ महापश्चहूदनिर्गते । एवं हरिवर्षस्थायिनी हरिनीदी, अपरविदेहवर्तिनी शीतोदा चेति उभे महापगे निषधनगवर्तितिगिज्ञिहूदसमुत्पन्ने । ऐरवतस्थे रक्ता रक्तैवती हैरण्यवतस्था च स्वर्णकूलाभिघा तिस्रोऽपि महानद्यः शिखरिशिखरवर्तिपुण्डरीकहूदसमुद्भूताः । एवं हैरण्यवतगामिनी रूप्यकूला रम्यकगामिनी नरकान्ता चेति नदीद्वयं स्किमनगाश्रितमहापुण्डरीकहूदोदृगतं । एवं रम्यकाश्रिता नारीकान्ता पूर्वविदेहवर्तिनी शीता चेति नदीयामलं नीलवद्विस्थकेशग्रहिदसमुत्पन्नं । एवम्बैतासां धराधरानाश्रित्य गङ्गासिन्धू रोहितांशा चेति तिस्रो हिमवतः, रोहिता हरिकान्ता चेति युगलं महाहिमवतः, हरि (सलिला) शीतोदा चेति द्वन्द्वं निषधस्य, रक्ता रक्तैवती स्वर्णकूला चेति त्रिकः शिखरिणः, रूप्यकूला नरकान्ता चेति मिथुनं रुक्मिणः, नारीकान्ता शीता चेति युगलं नीलवतः, इति चैतुर्दशानां व्यवस्था ।

क्षेत्राण्याश्रित्य तु सप्तस्वपि वर्षेषु प्रतिवर्ष द्वयं द्वयं । तत्र षण्णाम्यो दक्षिणवर्षेषु, षट्चोदग्वर्षेषु द्वयं च पूर्वापरविदेहेषु तथा च भरते गङ्गा सिन्धुश्चेति द्वयं, हैमवते रोहितांशा रोहिता चेति युगलं, हरिवर्षे हरिकान्ता हरि चेति मिथुनं, इत्येता दक्षिणक्षेत्रस्थाः षट् । एवं ऐरवते

१ नदीनामित्यर्थः

३

रक्ता रक्तवती चेति उभे सरिते । हैरण्यवते रूप्यकूला स्वर्णकूलाभिधं नदीयुगलं । रम्यके नरकान्ता नारीकान्ता चेति नदीमिथुनं इतीमा उदक्षेत्रस्थषणमहानद्यः । एवमपरविदेहेषु शीतोदा पूर्वविदेहेषु शीता चेति नदीद्वन्द्वं विदेहवर्ति । एवमेताश्चतुर्दश । परिकरमाश्रित्य भरतवर्तिन्यौ गङ्गासिन्धू, ऐरवतस्थे रक्तारक्तवत्यौ चेति चतस्रो नद्यः, प्रत्येकं चतुर्दशसहस्रं परिवारपरिवृत्ताः । हैमवतगाभिन्यौ रोहितारोहितांशिके, हैरण्यवतनिवासिन्यौ रूप्यकूलास्वर्णकूले चेति चतस्राणां सरितां प्रत्येकं अष्टाविंशतिः सहस्राणि परिवारः प्रतिपादितः । हरिवर्षवर्तिन्यौ हरिकान्ताहरिनद्यौ, रम्यकस्थे नरकान्तानारीकान्ते चेति चतस्रो महानद्यः प्रत्येकं पट्टपञ्चाशतसहस्रैः परिवारिताः । अपरविदेहवर्तिनी शीतोदा पूर्वविदेहनिवासिनी शीता चेति महानदाद्वयं प्रत्येकं द्वार्तिशतसहस्राधिक-पञ्चलक्षीपरिच्छदपरिच्छन्नं । तथा च भरतेऽष्टाविंशतेसहस्राणि परिवारः २८००० । हैमवते पट्टपञ्चाशतसहस्राणि ५६००० । हरिवर्षे द्वादशसहस्र्याधिकं लक्षमेकम् १,१२,००० । इत्येवमपाच्यां दिशि षण्णवतिसहस्र्या समेतं लक्षमेकम् १,९६,००० । एवमैरवते भरतवदष्टाविंशति सहस्राणि २८००० । हैरण्यवते हैमवतवत् पट्टपञ्चाशतसहस्राणि ५६०००, रम्यके हरिवर्षवद्दूदादशसहस्र्याधिकं लक्षमेकं ११२००० इत्येवमुदीच्यामपि अपाचावत् षण्णवतिसहस्र्या समन्वितं लक्षमेकं १,९६,००० । विदेहेषु च चतुःषष्ठिसहस्राणि दश लक्षाश्च नदीनां १०६४००० । एवं च सर्वसङ्ख्यया चतुर्दशलक्षा पट्टपञ्चाशतसहस्राणि १४५६००० सर्तिमिह द्वीपेऽभिहिता ॥ तथा पूर्वविदेहापाग्निजयेष्वष्टसु प्रत्येकं गङ्गासिन्ध्वभिरूप्यसरिद्द्विकभावात् षोडश, एवमपरविदेहेषु अपाग्निजयाष्टकवर्तिन्योऽपि तथैव षोडश नद्योऽवसेयाः । एवं पूर्वविदेहोदग्निजयेष्वष्टसु प्रत्येकं रक्तारक्तवत्यभिधनदीयुगलसद्भावात् ता अपि षोडश एवमपरविदेहेषु दग्निजयेष्वष्टस्वपि तथैव षोडश नद्यो द्रष्टव्याः । एवं द्वार्तिशति विजयेषु चतुःषष्ठिनद्यः । एवमत्र द्वादश चान्तर्नद्यः तथाहि शीताख्यमहानद्या उत्तरकूले उदक्षपूर्वविदेहेषु नीलवतो वर्षधरस्यापाग्निदिशि शीतानीलवदन्तरालवर्तिन्यः तिसोऽन्तर्नद्यः । तत्र सुकच्छमहाकच्छविजयद्वयान्तरालवर्तिनी तयोः सीमाकारिणी गाहावत कुंडसमुद्भूता गाहावती नामान्तर्नदी प्रथमा । एवं कच्छावत्यावर्त्तविजयमिथुनान्तरिता तन्मर्यादाविधायिनी हृदावतकुंडनिर्गता हृदावती नाम्नी द्वितीया । एवं मङ्गलावर्तपुष्कलाख्यविजययुगलान्तर्गामिनी तयोः सीमि वेगवकुंडसमुद्पन्ना वेगवती दृतीयेत्यतारितम् । एवं तत्रैवापाग्निविदेहेषु शीतापावकूले निषधरय दर्षधरस्योदीच्यां निषधशीताःतराहमामिःयोऽपि ताकःयरतथाहि सुकृत्स-महावतसाभिरूप्यविजयद्वन्द्वान्तरिता तयोर्मर्यादायां तप्तकुण्डसंभूता तप्ताख्या चतुर्थी । एवं वत्सावतीरम्यविजयद्विकान्तरालवर्तिनी तयोः सीमाविधायिनी मत्तकुंडनिर्गता मत्ताभिधा पञ्चमी । एवं रम्यकरमणीयकाभिधानविजययुगलान्तर्वर्तिनी तयोः सीमनि उन्मत्तकुण्डसमुद्भूतोन्मत्ताख्या

षष्ठीत्येताः षट् पूर्वविदेहेषु शीतोदास्य इव । एतमपरविदेहेष्वपि शीतोदादास्य इव षडन्तर्नद्यः तथाहि अपागपरविदेहेषु शीतोदा दक्षिणतटे निषधोदीच्यां शीतोदा निषधान्तरालवर्तिन्यः तिक्ष्णां उन्तर्नद्यः । ताश्चैव सुप्रक्षममहाप्रक्षमविजययुगलमध्यगामिनी तयोर्मर्यादाकारिणी क्षीरोदकुण्डगनिता शीतोदा नाम्यन्तर्नदी प्रथमा । एवं प्रक्षमावतीशंखाख्यविजयद्वन्द्वान्तराल्यामिनी तयोर्मर्यादायां शीतसोतःकुण्डसमुद्भूता शीतसोताख्या द्वितीया । एवं नलिनकुमुदाभिधानविजययामलमध्यगा तयोः सीम्नि अन्तर्वाहिकुण्डप्रभवाऽन्तर्वाहिनी तृतीया इत्यमूस्तिन्नः । एतमुदगपरविदेहेषु शीतोदोदक्षरुले नीलवतोऽपाच्यां शीतोदानीलवदन्तरालगामिन्योऽपि तिक्ष्णः । ताश्चैव सुवप्रमहावप्राभिधविजययुगलमध्यवाहिनी तयोः सीमाविधायिनी ऊर्मिमालाकुण्डनिर्गतोर्मिमालिनी चतुर्थी । एवं वप्रावतीवलवभिधविजयमिथुनमध्यवर्तिनी तयोर्मर्यादायां गंभीरमालिकुण्डप्रादुर्भूता गंभीरमालिनी पञ्चमी । एवं सुवल्गुगन्धिलाख्यविजययुगलमध्यगा तयोर्मर्यादायां फेनमालिकुण्डनिर्गता फेनमालिन्यभिख्यान्तर्नदी षष्ठीत्येवमपरविदेहेष्वपि षष्ठिनाः । इत्येवं द्वादशान्तर्नद्यः । एवमेताः षट्सप्ततिः तथा चतुर्दश सप्तवर्षस्थायिन्यो गंगाद्या महानद्यः इत्येता नवतिर्महानद्यः षट्षष्ठाशत्सहस्राद्य चतुर्दशलक्षाभ्यधिकौ ज्ञेयास्तथाहुः श्रीरत्नशेखरस्त्रयः स्वक्षेत्रसमाप्ते —

“ अडसयरी महानईओ बारस अंतरणईउ सेसाओ ।

परिअरणईओ चउदसलक्षवा छपणासहस्रसाय ॥ ” (लघुक्षेत्रसमाप्त, गाथा – ६४)

तत्रभवन्तो मलयगिरयस्तु कच्छविजयगतसिन्धुर्नदीवर्णनाधिकारे क्षेत्रसमासवृत्तौ प्रवेशे च सर्वसङ्ग्रहया आत्मना सह चतुर्दशभिन्नदीसहस्रैः समन्विता भवन्तीति वचनप्रबन्धेन महानदीनां न पृथगगनेते सूचयाच्चकुः । तथापि द्वादशान्तर्नद्योऽतिरिच्यन्त एवेत्यत्र तत्त्वं बहुश्रुतवेदमिति ध्येयम् ।

केचिच्चत्र विचारे —

“ गाहावइ महानई पघुडा समाणी सुकच्छमहाकच्छविजए दुहा विभयमाणी अद्वावीसाए सलिलासहस्रेहिं समगगादाहिणेण सीयं महानई समप्येइ ” इत्यादि जंबूद्धीप्रपञ्चपितिवचनात् तथा “ नद्यो विजयच्छेदिन्यो रोहितात्रत् कुण्डाः स्वनामदेवीत्रासा, अष्टाविंशतिनदीसहस्रानुगाः, प्रत्येकं सर्वसर्वसमाः पंचविंशतिशतविस्तृता, अर्धतृतीययोजनावगाहा गाहावती पड्कावती ”

१. परिवारनद्यः

इत्याद्युमास्वातिवाचकवचनाच्च द्वादशानामन्तर्नदीनामपि प्रत्येकं अष्टावर्षितिसहस्ररूपं परिवारं मन्यमानाः पद्मिंशत्सहस्राधिकनदीलक्षण्येणान्तर्नदीपरिवारेण सह द्विनवतिसहस्राधिकानि सप्तदशनदीलक्षणि मन्यन्ते । उक्तब्र —

“ सुते चउदसलक्खा छप्पन्नसहस्रं जंबुद्धीविमि ।
हुंति उ सत्तरसलक्खा बाणवद्दसहस्रं मेलविया ॥ ”

अन्ये तु यद्यन्तर्नदीष्वनेकानि परीवारनदीसहस्राणि प्रवेशेयुस्तदा कथं तासां क्रमेण परतः परतो गच्छन्तीनां विस्तारविशेषो गङ्गासिन्धादिनदीनामिव न संपदेत् ? यस्तु परिवारः सिद्धान्तेऽभिदधे, स तु यथाष्टाशीतिर्ग्रहाश्वन्द्रस्येव परिवारतया प्रसिद्धा अपि सूर्यस्यापि स एव परिवारः प्रतीयते न पुनः पृथक् ॥ उक्तब्र समवायाङ्गवृत्तौ —

“ अष्टार्शिर्महाग्रहा एते यद्यपि शीतकरस्यैव परिवारोऽन्यत्र श्रूयते तथापि सूर्यस्यापीन्द्रत्वादेत एव परिवारतयावसेया । ” इति तथा गङ्गादिसम्बन्धीन्येवाष्टाविंशतिनदीसहस्राणि अन्तर्नदीनामपि परिवार इति । एवं चान्तर्नदीनां पृथक्परिवारमनभुपगच्छतो यथारिधितामेव नदीसंख्यां मन्यन्ते इति । दिक्पटोऽयेवमाह —

“ जंबुद्धीवि नवराहिव संखा सव्वनइ चउदहयलक्खा ।
छप्पनं च सहस्रा नव नइओ कहंति जिणा ॥१॥

इति सिद्धं जंबुद्धीपनदीनदीपरिवारप्रमाणम् ।

गङ्गासिन्धुरक्तवतीरक्ताख्यानां चतसृणां महानदीनां वक्ष्यमाणं जिह्विकामानविरतारोद्देश्वतादिकं सर्वं परस्परं तुल्यं, ततः रूप्यकूलास्वर्णकूलारोहितारोहितांशिकाख्यानां चतसृणां महानदीनां द्विगुणं जिह्विकामानाद्यवसेयं अन्योऽन्यं च सर्वमेव समस्वरूपम् । ततोऽपि नारीकान्तानरकान्ताहरिकान्ताहरिसलिलाख्यानां तत्सर्वं द्विगुणमभिधातव्यम् । अत्रापि परस्परं तुल्यम् ॥ ततोऽपि शीताशीतोदयोर्द्योः प्रागुक्तं सर्वं द्विगुणं वाच्यं मिथश्च तुल्यरूपम् ॥

तत्र सुरगिरेदक्षिणस्यां दक्षिणाभिमुखीनां गङ्गासिन्धुरोहिताहरिसलिलाख्यानां चतसृणां सरितामशीतिभक्ते स्वस्वहृदविस्तारे यावद्यावन्मानमाप्यते तावत्तावन्मूलविस्तारो बोद्धव्यः तथाहि गङ्गासिन्ध्वोर्निंगमस्थानं हिमवत्पर्वतस्थः पद्मनामा हृदः, स च योजनानां पञ्चशती विस्तृतः, अशीतिभक्तेषु च तेषु योजनेषु सपादपद्मयोजनान्याप्यन्ते ॥

स्थापना चेयं —

८०) ५०० (६-१

४८०

०२०

३४

८०

८०

००

षड् योजनानि एक क्रोशः ।

अत्र विश्वतेर्भागे नाष्टतेऽतः चतुर्भिः क्रोशैर्योजनमिति
चतुःसङ्गव्यया गुणनेव क्रोशः कार्याः ।

इति तावत्येव तयोः प्रत्येके मूलविस्तृतिवीर्या । एवं रोहितानिर्गमासपदं महाहिमवस्थायी
महाग्रनामा हृदः, स च सङ्क्षेपे योजनानां विस्तृतः, अशीतिभक्तेषु च तेषु सार्व द्वादश-
योजनानि लभ्यन्ते । स्थापना चेयं —

८०) १००० (३२-२

०८०

०२००

१६०

०४०

३४

१६०

१६०

०००

द्वादश योजनानि १२ द्वौ क्रोशौ २

अत्रापि प्रागुक्तहेतुतः रीत्या च

क्रोशः करणीयाः ॥

इति तावानेव मुखविष्कंभोऽवसेयः । एवं हरिसलिलोद्भवस्थाने निषधाचलस्थः तिगिञ्छहृदः ।
तस्य द्वे सहस्रे योजनानां विस्तारः तेषु चाशीतिभक्तेषु पञ्चविशतिर्योजनान्यवाप्यन्ते । स्थापना
चेयं —

८०) २००० (२५

१६०

४००

४००

०००

पञ्चविशतिर्योजनानि—२५ ॥

मेरोदक्षिणस्यामुत्तराभिमुखीनां रोहितांशाहरिकान्ताशौतोदानां तिसृणां नदीनां चत्वारिंश-
द्विभक्ते स्वहृदविस्तारे यद्यत्मानमाप्यते तत्त्वमूलविस्तारतया बोध्यम् ॥ तथाहि रोहितांशानिर्गम-
स्थानं हिमवद्वर्तवस्थायी पश्चानामा हृदः । स च विस्तारे योजनानां पञ्चशतानि, तेषु
चत्वारिंशता विभक्तेषु सार्वद्वादशयोजनानि लभ्यन्ते इति तावान् रोहितांशा मूलविस्तारः ।

स्थापना चेयम्—

४०) ५०० (१२-२

$$\begin{array}{r} ४० \\ - \\ १०० \\ ८० \\ \hline ०२० \\ ४४ \\ \hline ८० \\ ८० \\ \hline ०० \end{array}$$

द्वादश योजनानि द्वौ च क्रोशौ, भागाभावेन
पूर्वन्यायेन क्रोशा विधेयाः ।

एवं हरिकान्तोत्पत्त्यास्पदं महाहिमवति महापभूदः, स च विष्कंभे सहस्रं योजनानि
चत्वारिंशता च तेषु विभक्तेषु पञ्चविंशतिर्योजनान्यवाप्यन्तेऽतस्तावान् हरिकान्तामूलव्यासः ।

स्थापना चेयम् ।

४०) १००० (२५

$$\begin{array}{r} १० \\ - \\ २०० \\ २०० \\ \hline ००० \end{array}$$

पञ्चविंशतिर्योजनानि ।

अथ च शीतोदोद्भवस्थानं निषधस्थस्तिगिञ्छिहूदः, स च द्वे सहस्रे योजनानि विस्तृतः,
चत्वारिंशता विभक्तेषु च तेषु योजनेषु पञ्चाशद्योजनानि लभ्यन्ते इति तावन्ति योजनानि
शीतोदामुखविस्तृतिः । स्थापना चेयं —

४०) २००० (५०

$$\begin{array}{r} २००० \\ - \\ ००० \end{array}$$

पञ्चाशद्योजनानि ।

तथा चेदमापन्नं— “ स्वकीय हूद विस्तारेऽशीतिभक्ते यदाप्यते ।

दक्षिणाभिमुखीनां सा नदीनां मुखविस्तृतिः ॥१॥

उत्तराभिमुखीनां तु स्वकीयहूदविस्तृतौ ।

चत्वारिंशद्विभक्तायां यल्लब्धं तन्मिता मता ॥२॥

व्यवस्थेयं दक्षिणस्यां सरितां मंदराचलात् ।

अथ मेरोरुदीच्यां उत्तराभिमुखीनां रक्तवतीरक्तारूप्यकूलानारीकान्ताख्यानां चतसूर्णां
सरितां अशीतिभक्ते स्वस्वहूदविस्तारे यावद्यावन्मानमाप्यते तावांस्तावान्मुखविस्तारो बोध्यः ।

तथाहि रक्तवतीरक्तयोरुत्पत्तिस्थानं शिखरिगिरिस्थः पुण्डरीकहृदः, स च विस्तारे पञ्चशती योजनानां, अशीतिभक्तेषु च तेषु सपादषड्योजनानि लभ्यन्त इति तावांस्तयोर्मुखविस्तारः । स्थापना प्राग्वत् । एवं रूप्यकूलानिष्पत्तिभूमी रुक्मिस्थो महापुण्डरीकहृदः, स च विस्तृतौ सहस्रं योजनानि, तेषु चाशीतिभक्तेषु सार्वद्वादशयोजनानि प्राप्यन्तेऽतस्तावान् मूलविस्तारः रूप्यकूलायाः । स्थापना रोहितावत् । अथ च नारीकान्तानिर्गमः नीलवान्निष्ठः केसरिद्रहः । अस्य विस्तारस्तिगिञ्छवद् द्वे सहस्रे योजनानि, अशीतिभक्तेषु तेषु लघानि पञ्चविंशतियोजनानि नारीकान्तामुखव्यासः । स्थापना हरिसलिलावत् ।

अथ च मेरोरुदीच्यां दक्षिणाभिमुखीनां स्वर्णकूला—नरकान्ता—शीताख्यानां तिसृणां सरितां चत्वारिंशद्विभक्ते स्वस्वहृदावस्तारे यदाप्यते तत्तन्मूलविस्तृतिः । तत्र शिखरिस्थः पुण्डरीकहृदः स्वर्णकूलानिर्गमस्थानं, स च योजनानां पञ्चशती विस्तृतिः, चत्वारिंशद्वभक्तेषु तेषु योजनेषु लघानि सार्वद्वादशयोजनानि इति तावान्स्वर्णकूलमुखविस्तारः । स्थापना रोहितांशावत् । अथ च रुक्मिस्थो महापुण्डरीकहृदः नरकान्तोद्भवास्पदं, तस्य च सहस्रे योजनेषु चत्वारिंशद्वभक्तेषु लघानि पञ्चविंशतियोजनानि । अतस्तावान्नरकान्तामूलविस्तारः । अत्रापि स्थापना पूर्ववत् । एवं शीतानिर्गमस्थानं नीलवन्निष्ठः केसहृदः, स च द्वे सहस्रे योजनानि विस्तृतः; चत्वारिंशद्वभक्तेषु तेषु पञ्चाशद्योजनानि लभ्यन्त इति तावांस्तस्यां मुखविस्तारः । स्थापना शीतोदावत् । अत इदमत्राप्यापनं—

“ स्वकीयहृदविस्तारेऽशीतिभक्ते यदाप्यते ।

उत्तराभिमुखीनां सा नदीनां मूलविस्तृतिः ॥१॥

“ दक्षिणाभिमुखीनां तु स्वकीयहृदविस्तृतौ ।

चत्वारिंशद्विभक्तायां यल्लब्धं तमिता मता ॥२॥

व्यवस्थेयमुक्तरस्यां सरितां मन्दराच्चलात् ।

इदमैदंपर्यं यत्पूर्वस्माद्विपर्ययते ति ॥३॥ ”

सर्वासामपि मूलविस्तारे दशान्ते प्रान्तविस्तारो भवति । यथा गङ्गासिन्ध्वोद्विषष्टि योजनानि द्वौ च क्रोशौ । एवं रक्तारक्तवत्योरपि ज्ञेयम् । एवं रोहितांशा—रोहिता—स्वर्णकूला—रूप्यकूला—हरिकान्ता—हरिसलिला—नारीकान्ता—नरकान्ता—शीतोदा—शीतानामपि स्वस्वमूलविस्तारं विचिन्त्य प्रातस्वं प्रान्तविस्तृतिः स्वधियावसेया । एतासां यत्र यत्र यावान् विस्तारः तस्य पञ्चाशत्तमो

भागस्तत्र तत्रोद्देष्यो बोध्यः । यथा गङ्गासिन्ध्वोर्मूले अर्धक्रोश उद्देष्यः, पर्यन्ते चैकं योजनं एकश्च क्रोशः । एवं सर्वासामपि स्वस्वत्रिस्तारानुसारेणोद्देष्यमावना भाव्या । एतासां सर्वासामपि सरितां कुण्डोद्देष्यधीपोच्छायद्वीपदेवीभक्तपरिमाणादिकं सदृशमेवावसेयम् । एतासु गङ्गासिन्धु-रोहिता-हरिसलिला-शीता-नरकान्ता-स्वर्णकूलाख्याः सप्त नद्यो दक्षिणाभिमुखगामिन्यः । रक्ता-रक्तवती रूप्यकूला-नारीकान्ता-शीतोदा-हरिकान्ता-रोहितांशाभिघाश्च सप्त नद्य उत्तराभिमुखगामिन्यः । सिन्धुं विना दक्षिणा दिग्गामिन्यः षष्ठ्यः गङ्गा-रोहिता-हरिसलिला-शीता-नरकान्ता स्वर्ण-कूलाभिघानाः पूर्वाभिघामिन्योऽवसेयाः । सिन्धुस्तु प्रत्यग्विधगामिनी । रक्तानदीमृते उदयाता या रक्तवती-रूप्यकूला-नारीकान्ता-शीतोदा-हरिकान्ता-रोहितांशानाम्यः षष्ठ्यः प्रतीच्यम्बुधिगाः । रक्ता च पूर्वाभेदगतिः । स्थापना चेयम् ।^१

अत्र जंबुद्धीपे नवतिः कुण्डानि तानि चैवं विदेहेषु षोडशापाग्विजयाः षोडश चोदग्विजयाः । तत्रापाग्विजयेषु प्रत्येकं गगासिन्ध्वभिघाने द्वौ द्वौ सरितौ इति द्वार्तिशत् । एवमुदग्विजयेषु प्रत्येकं रक्तारक्तवत्यभिघाने द्वौ द्वौ नद्याविति ता अपि द्वार्तिशत् । एवमेताश्चतुःषष्ठिः, तासां च प्रत्येकमेकैकं प्रपातकुण्डं इति तानि चतुःषष्ठिः । सप्तवर्षीनदीनामपि एकैकप्रपातकुण्डसदूभावाच्चानि चतुर्दशा । द्वादश चान्तर्नदीप्रपातकुण्डानि । सर्वसङ्ख्यया तानि नवतिर्भवन्ति । अयं प्रागुक्तः पर्वतकूटकुण्डनदीसमूहः सर्वोऽपि उभयतो वनाद्यपरिकरितो वेदितव्यः । इति नदीद्वारम् ।

इह द्वीपे चतुर्खिशद्विजयानि द्वयुत्तरं शतं तीर्थान्यवसेयानि । तथाहि भरते नाम्नि विजये दक्षिणलवणाम्बुद्युपान्ते गङ्गावताररूपं मागधनामतीर्थम् । एवं सिन्धवतारस्थानं प्रभासनाम, तयोरन्तराले वरदामाभिघमिति त्रीणि तीर्थानि । एवमैरवतेऽपि त्रीणि । द्वार्तिशति विजयेषु च प्रत्येकं त्रीणि त्रीणि, सर्वसङ्ख्यया द्वयुत्तरं शतमिति तीर्थद्वारम् ।

चतुर्खिशति वैताद्येषु प्रत्येकं श्रेणिचतुर्कसदूभावादस्मिन् द्वीपे ताः षट्क्रिशं शतं स्युः । तथाहि भरतं द्विधावभक्ता पूर्वापरायत उभयतो लवणाम्बुद्यवगाटो वद्यमाणस्वरूपो वैताद्याख्योऽचलः । तस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः भूभागादुपरि दशसु योजनेषु गतेषुभयतः विद्यधराणां द्वे श्रेण्यौ, ततोऽप्युपरि दशसु योजनेष्वितेष्वन्येऽपि द्वे । एवं एकस्मिन् वैताद्ये चतस्रः श्रेणयः । एवमैरवते द्वार्तिशति विजयेषु चेति । एवं च चतुर्खिशति वैताद्येषु प्रत्येकं श्रेणी-चतुर्खभावात् षट्क्रिशं शतं श्रेण्यो भवन्ति । इति श्रेणीद्वारम् ।

चक्रवर्त्तिजेयाश्चतुर्खिशद्विजयाः । एवमस्मिन् यथार्थाभिघाने द्वीपे जघन्यतोऽपि चत्वारो

१. स्थापनायै द्रष्टव्यश्चित्राङ्को द्वितीयः, पृ. १४.

जिनाः । तावन्तः चक्रवर्त्तिनः तत्सङ्ख्याकाः वासुदेवा अर्धचक्रिणः तत्सङ्ख्या एव हलायुधा बलदेवाः । उत्कर्षतस्तु चतुस्त्रिंशतीयाधिपाः त्रिंशच्चक्रिणः तावन्तो वासुदेवाः तत्सङ्ख्या रामाश्च । ते सर्वेऽभी भरतैरवतमहाविदेहेष्वेव भवन्ति, नान्यत्र, तत्रोत्कर्षसङ्ख्यायां भरतैरवतयोर्युगलं शेषा महाविदेहेषु इत्यादि बहुतरमूहनीयम् । तथा चाभिहितवन्तः पूर्वसूर्यः श्रीमन्तस्त्रभवन्तो जम्बूद्धीपस्वरूपवर्णनाधिकारे ॥

“जिनैश्चक्रिभिः सीरिभिः शार्ङ्गिभिश्च चतुर्भिर्शतुर्भिर्जघन्येन युक्तः ।

सनाथस्तथोत्कर्षस्ततीर्थनाथैश्चतुर्भिंशतायं भवेद् द्वीपराजः ॥१॥

चक्रवर्तिंबलदेवकेशवै खिंशता परिचितः प्रकर्षतः ।

भारतैरवतयोर्द्वयं तथा ते परे खलु महाविदेहगाः ॥२॥

जंबूद्धीपे स्युर्नदीनां शतानि षड्युक्तानि त्रीणि सत्तामपेक्ष्य ।

षट्त्रिंशन्ते चक्रिमोग्या जघन्यादुत्कर्षेण दे शते सप्ततिश्च ॥३॥

चक्री गङ्गाद्यापगानां मुखस्थाने तानात्ताशेषपठ्यवण्डराज्यः ।

व्यावृत्तः सन्नष्टमस्य प्रभावात् साधिष्ठातृनात्मसान्निर्मिमीते ॥४॥

पञ्चाक्षरत्नो द्विशती दशाधिकोत्कर्षेण भोग्यात्र च चक्रवर्त्तिनाम् ।

जघन्यतोऽष्टाभ्यधिकैकविंशतिरेकाक्षरत्नेष्वपि भाव्यतामिदम् ॥५॥

द्वौ चन्द्रौ दिनेन्द्राविह परिलिप्तो दीपकौ सद्बनीव ।

षट्सप्तत्या समेतं ग्रहशतमभितः कान्तिमाविःकरोति ॥

षट्पञ्चाशच्च लक्ष्माण्यनिलपथपृथून्निद्रचन्द्रोदयान्त ।

मुक्ता श्रेण्याः श्रयन्ति श्रियमतिविततश्रीमरैर्विश्रुतानि ॥६॥

एकं लक्षं सहस्राः सततभिह चतुर्भिंशतदुद्योतहृद्या ।

न्यूनाः पञ्चाशतोच्चैर्दधति रुचिरतां तारकाकोटिकोटयः १३३९५० ॥

प्रोद्यत्प्रस्वेदविद्वावलय इव निशि व्योमलक्ष्मी मृगाक्ष्या ।

रत्यध्यासं विधातुं प्रियतमविधुना गाढमालिङ्गितायाः ॥७॥

कोटाकोटिपदेन केचन बुधाः कोटिं वदन्त्यत्र यत् ।

क्षेत्रस्तोकतयावकाशघटना नैषां भवेदन्यथा ॥

अन्ये कोटय एव तारकततेरौत्सेधिकै आलैः ।

कोटाकोटिदशां भजन्ति घटिता इत्यूचिरे सूर्यः ॥८॥

जयति जगति जंबूद्धीपभूमीधवोऽयं सततभितरवार्धिद्वीपसामन्तसेव्यः ।
सुरगिरिरयमुच्चैरञ्जुको नीलचूलः श्रयति कनकदण्डो यस्य राजव्वजत्वम् ॥९॥
इत्यलमतिपल्लवितेन प्रकृतमनुश्रियते ॥

अथ यथोद्देशं निर्देश इति न्यायात् प्रथमोपस्थितौ प्रथमत्यागे मानाभावाद्वा आदौ
तावत् खंडापरनामभागस्वरूपं निर्णिनीषुरेकयार्यया खण्डान् वंभणीति—

णउअसयं खंडाणं भरहपमाणेण भाइए लक्खे ।
अहवा णउयसयगुणं भरहपमाणं हवइ लक्खे ॥३॥

णउअसयमिति इहेति शेषः । अस्मिन् जंबूद्धीपे नवत्युत्तरं शतं खण्डानाभिति । यत्
पूर्वमुक्तं जंबूद्धीपे क्रियन्तः खंडास्तदर्शयति । अथ नवत्युत्तरं शतं । कथं ज्ञायते ? तत्त्वान—
विद्धिद्विग्रकारतो गाथाया आद्यार्थेन च दर्शयन्नाद्यप्रकारं प्रतिपिदयेषुराद्यार्धभागमाह भरहेत्यादि
भरहपमाणेनेति भरतप्रमाणेन, भाइएति भाजिते, लक्खेनि लक्षे इत्यक्षरगमनिका । अयं भावार्थः ॥
अयं तावजंबूद्धीपो लक्षयोजनप्रमाणप्रभितरतस्य षट्कल्यासहितषट्कविंशतियोजनोत्तरपञ्चशत्या
योजनेन परितप्रमाणेन भाजिते, भवति नवत्युत्तरं शतम् । तथाहि भागकरणप्रकारः । एकत
एकलक्षसद्गुण्यायाः एकोत्तरं पञ्च बिंदूनि स्थापितव्यानि । स्थापना चेयम् । १०००००। एकतश्च
भरतप्रमाणं स्थापितव्यं, स्था. ५२६-६ । अत्र एको भागो लब्धः षट्कविंशत्युत्तरपञ्चशत्या(५२६) सहस्र
सद्गुण्यायाः(१०००) भाजिमया शेषचतुःसप्तत्युत्तरं चतुःशती(४७४) लब्धा तस्यां शिष्टायां पूर्वसङ्ग
सद्गुण्यायाद्वे शून्य अवतरितयोः सत्योश्चतुःशतोत्तरसप्तचत्वारिंशत्सहस्री(४७४००) लब्धा तस्यां षट्कविंशत्युत्तर
पञ्चशत्या भाजितायां नवतिर्भागा लब्धाः । शिष्टा च षष्ठि(६०) सद्गुण्या, ततश्च षष्ठिसद्गुण्या(६०)
एकोनविंशत्या(१९) गुणिते साधिकचत्वारिंशदेकशतोत्तरैकसहस्रसद्गुण्या(११४०) कलानां भवति । ता
कलाः पूर्वलब्धनवत्युत्तरैकशतभागस्यापि षट्कलाभिः गुणिताः तावत्सद्गुण्या(११४०) भवति । तथा
च न काऽपि शिष्टा भवति कला । एवं च स्थेतं नवत्युत्तरशतं खण्डानां मङ्गविद्धिः, स्थापनातो
ऽवसेयः । तथाहि किञ्च भाज्यभाजकसद्गुणयोः समवे भागभारः भवति । अतो जंबूद्धीप्रमाणस्य
एकलक्षस्य(१०००००) योजनानां कलाः कार्यास्तथाहि एकयोजनस्य एकोनविंशतिः(१९) कलारत्था
च एकोनविंशतिलक्षणिकलाः भवन्ति तथा षट्कविंशत्युत्तरपञ्चशत्या योजनानामपि कलाकरणे नवसहस्र-
नवशतचतुर्नवतिकलाः संपदन्ते, तासु षट्सु कलासु प्रक्षिप्तासु दशसहस्रसद्गुण्या भवन्ति कलाः ।
ताभिः पूर्वोक्ता एकोनविंशतिलक्षसद्गुण्या भाजिता सती नवत्युत्तरैकशतं भागो लभ्यते । तावन्तः
खण्डाः । प्रकारः स्थापनातोऽवसेयस्तद्यथा—

स्थापना :— १००००० यो. × १९ कला = १९००००० कला: जंबूद्धीप्रमाणम् ।

५२६ यो. × १९ कला = ९९९४ + ६ = १०,००० कला: भरतप्रमाणम् ।

$$\frac{\text{जंबूद्धीप्रमाण}}{\text{भरतप्रमाण}} = \frac{१९०००००}{१००००} = १९० \text{ खण्डा:}$$

अथ द्वितीयं प्रवारं दिर्दशयिषुः पश्चार्धमाह—अहवेत्यादि । अहवेति अथवा णउअसर्थ-गुणिनि नवतिशतंगुणं भरहपमाणं भरतप्रमाणं, हवइ भवति, लक्ष्यति लक्ष्य, इत्यक्षरसंघटना । अयं भावः—अथवा भरतप्रमाणं (५२६—६) नवत्युत्तरैकशतेन गुणितं एकलक्ष्यं भवत्यतो ज्ञायते—भरतप्रमाणप्रमितानां नवत्युत्तरैकशतं खण्डानां तथाहि—षड्विंशत्युत्तरपञ्चशती योजनानां नवत्युत्तरशतेन गुणिता नवत्वातिसहस्रनवशतचत्वारिंशद् भवति, षट् कलाश्च गुणिता एकसहस्रैकशतचत्वारिंशसंद्वया भवते कला: । ताः कला एकोनविंशत्या भाजिताः पष्टिभागो भवति । सा षट्टिसद्वया पूर्वस्मिन् गुणितद्वये मोलेता एकं लक्ष्यं भवति । गुणनरीतिः स्थापनातोऽवसेया ।—स्थापना — ५२६ यो. —६ कला: भरतप्रमाणं × १९० खण्डा:

$$= ९९९४० \text{ योजनाने} - ११४० \text{ कला:}$$

$$= ९९९४० \text{ यो.} + ६० \text{ यो.} = १,००,००० \text{ योजनानि}.$$

उक्तं चान्यत्र—“यद्वेदं भरतक्षेत्र—प्रमाणं योजनादिकं । नवत्याय्यशतंगुणं योजनानां हि लक्ष्यम् ॥” उपलक्षणं चैतत्—एव लक्ष्यं नवत्युत्तरशतेन भाजिते भरतप्रमाणं भवति । अतोऽपि ज्ञायते तावन्तः खण्डाः । प्रकारः स्थापनागम्यः ।

तात्पर्य स्थापना :-	खण्डप्रमाणं	खण्डस ख्या	जंबूद्धीप्रमाणं
	५२६—६		
	भरतप्रमाणं	१६०	१,००,००
	५२६—६		

इदं च विष्कम्भेन योजनानां लक्ष्मेकं प्रतिपादितम् । उपलक्षणत्वादायामेऽपि लक्ष्मेकं ज्ञेयं त— द्वारगाथानुपयोगित्वाद् ग्रन्थकर्त्रा यद्यपि नोक्तं तथापि प्रसङ्गत इहोच्यते । तथाहि पूर्वापरस्थयोर्बनयोर्यासः चतुश्चत्वारिंशदुत्तराष्ट्रशताधिकपञ्चसहस्राणि योजनानां ५८४४, षड्हत्तर-चतुःशताधिकपञ्चत्रिंशत्सहस्राणि योजनानां ३५४०६ षोडशानां विजयानां विष्कम्भः । ननु द्वात्रिंशद्विजया विदेहेषु प्रतीतास्त्वक्यं षोडशानामिति चेत्, सत्यं, यामलत्वेन स्थितत्वात् षोडशानामेवात्रोपयोगित्वात् । एवमत्नद्वक्षरवरोद्वाद्यहयम् । षण्णामन्तर्नदीनां पञ्चाशदुत्तरसप्त-शतानि विष्कम्भेऽवसेयो योजनानां । अष्टानां वक्षस्काराणां चतुःसहस्री योजनानां विष्कम्भः,

दशसहस्राणि सुरगिरेविशालत्वं योजनानां, चतुश्शत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां भूमिष्ठस्य भद्रशाल-
वनस्य पूर्वापरस्थितेरायतिः । सर्वेषामेषां योजनानां संबलने हक्षमेकं जंहुद्वीपस्यायामो भवात् ।
वक्ष्यमाणविदेहवर्षस्यापि अथमेवायामोऽभ्यूहयतामिति ॥

अत्र ते खण्डा नवत्युत्तरैकशतं कथं भवन्तीति शिष्यशङ्कानिरासार्थमाह ।

अहविग खंडे भरहे दो हिमवंते हेमवह चउरो ।
अदु महाहिमवंते सोलस खंडाइं हरिवासे ॥४॥
बत्तीसं पुण निसद्वे मिलिया तेसद्वी बीयपासेवि ।
चउसद्वीओ विदेहे तिरासी पिंडेहिं णउयसयं ॥५॥

अहेत्यादि । अहत्ति अथेत्यानन्तर्ये, इग्खंडेत्ति एकखण्डो, भरहेत्ति भरते १
वर्षधरक्षेत्रे, हिमवंते द्वौ खण्डौ, हिमवन्नाम्नि वर्षधरपर्वते २ चउरोत्ति चत्वारो हेमदश्ति
हिमवन्नाम्नि युगलिकवर्षधरक्षेत्रे ४ अदुत्ति अष्टौ च महाहिमवंतेत्ति महाहिमवन्नाम्नि
वर्षधरपर्वते ८ सोलसत्ति पोडश खंडाइं खण्डा हरिवासेत्ति हरिर्विषनाम्नि युगलिकवर्षधरक्षेत्रे
१६ ॥४॥ बत्तीसं द्वार्त्रिशत्पुनर्निषधनामकवर्षधरपर्वते ३२ सर्वे सङ्घस्यया मिलियति मिलिताः
तेसद्वित्ति त्रिष्ठिसङ्घस्याकाः खण्डा ज्ञेयाः । एवमेव बीयपासेवित्ति द्वितीयपाश्वेऽपि त्रिष्ठिः-
सङ्घस्याकाः ज्ञेयास्तथाहि एक ऐरवते १ द्वौ शिखरिणि २ चत्वार ऐरण्यवते ४ अष्टौ रूपिणि
८ पोडश रम्यकि १६ द्वार्त्रिशन्नीलवति ३२ एवमेते त्रिष्ठिः । चउसद्वीओत्ति चतुःष्टिश्च
विदेहेत्ति विदेहे तिरासी पिंडेहिंति त्रयाणां राशीनां, त्रिष्ठित्रिष्ठिचतुःष्टिनां दिष्डेः
समुदितैः णउअसयंति नवत्युत्तरं शतं खंडानामिति शेषः । भावार्थः स्थापनागम्यश्च यदुत्तं—

“..... तत्र भरतमेकभागमितं भवेत् ।
इतः स्थानद्विगुणत्वात् द्वौ भागौ हिमवद्गिरेः, ॥
हैमवतं च चत्वारोऽष्टौमहाहिमवद्गिरेः ।
पोडशांशा हरिवर्ष, द्वार्त्रिशन्निषधाचलः, ॥
विदेहाश्च चतुष्ठिद्वार्त्रिशन्नीलवान्नगः ।
पोडशांशा, रम्यकाख्यं, भागा रुक्मी नगोऽष्ट च, ।
चत्वारो हैरण्यवतं, द्वौ भागौ शिखरिणिः ॥
एक ऐरवतक्षेत्रम् । नवत्या च शतेन च ।
भागैरेवं योजनानां लक्ष्मेकं समाप्यते ॥”

स्थापना चेयम् ।

खंड

१	भरतक्षेत्रे	१	ऐरवति क्षेत्रे	६४	विदेहे
२	हिमवति गिरौ	२	शिखरिणि गिरौ	१९०	
४	हिमर्वान्त क्षेत्रे	४	हिरण्यवति क्षेत्रे		
८	महाहिमवति गिरौ	८	रूपीर्वते		
१६	हरिर्वर्षक्षेत्रे	१६	रम्यक्षेत्रे		
३२	निषधगिरौ	३२	नीलवति नगे		

एवं च सर्वसङ्ख्यागणने जंबुद्धीप्रमाणं भवति । आविदेहं भरतहिमवदादीनां व्यासः स्थानद्विगुणितं ज्ञेयः । ततः परं रोहावरोहन्यायेन अर्धोर्धहानितः नीलवद्रम्यगादीनां व्यासावसेयः । तथाहि पठविंशत्युत्तरपञ्चशती पठकलाधिका योजनानां भरतप्रमाणं, द्विगुणं तद् द्विपञ्चाशदुत्तरैकसहस्री द्वादशकलाधिका हिमवद्गिरिप्रमाणं, तद्द्विगुणं, द्विसहस्रैकशतपञ्चसख्डया पञ्चकलाधिका हिमवत्क्षेत्रप्रमाणं, तद्द्विगुणं चतुःसहस्राधिकद्विशतदशसञ्ख्या दशकलाधिका महाहिमवद्गिरिप्रमाणं, तदपि द्विगुणं चतुःशतैकविंशत्याधिका अष्टसहस्री एक कलायुता हरिर्वर्षक्षेत्रप्रमाणं, द्विगुणं तद् अष्टशत द्वाचत्वारिंशदधिका पोडशसहस्री द्विकलाधिका निषधनग्रमाणं, तद्द्विगुणं पठशतचतुशीत्यधिका त्रयस्त्रिंशत्सहस्री चतुःकलाधिका विदेहप्रमाणं, ततोऽर्धं नीलवतो नगस्य निषधतुल्यं ततोऽप्यर्धं रम्यक्षेत्रस्य हरिर्वर्षतुल्यं, ततोऽर्धं रूपिणो महाहिमवत्तुल्यं, एवमेव तदर्थं हिमवत्क्षेत्रतुल्यं ऐरण्यवदर्वर्षस्य, तदर्थं हिमवन्नगनिभं शिखरिणः तदर्थं च भरततुल्यं ऐस्थैतक्षेत्रस्येति मीलिताः सर्वसङ्ख्या एकलक्षां भवति । सञ्च्छ्रहगाथाश्चेमाः स्थानाङ्गीकोक्तः—

“पञ्चसए छब्बीसे छच्चच कला वित्थडं भरहवासं ।

दससय बावन्नहिया बारस्यं कलाओ हेमंते ॥

हेमवरं पञ्चहिया इगवीससयाउ पञ्च य कला ।

दसहिय बायालसया दस य कलाओ महाहिमवे ॥

हरिवासे इगवीसा चुलसीइ कला य इक्काय ।

सोलस सहस्र अट्ट य बायाला दो कला निसह्वे ॥

तेतीसं च सहस्रा छच्चच सया जोयणाण चुलसीइ ।

चउसेय कला सकला महाविदेहस्स विकर्खंभो ॥”

स्थापना चेयम् ।

योजन	कला	नाम	योजन	कला	नाम
५२६	६	भरतवर्षः	१६८४२	२	नीलवन्नगः
१०९२	१२	हिमवत्पर्वतः	८४२१	१	रम्यक्षेत्रं
२१०५	५	हिमवत्क्षेत्रं	४२१०	१०	खूपी नगः
४२१०	१०	महाहिमवन्नगः	२१०५	५	हेरण्यवत्क्षेत्रं
८४२१	१	हरिवर्षवर्षः	१०५२	१२	शिखरी गिरिः
१६८४२	२	निषधगिरिः	५२६	६	ऐरवत्क्षेत्रं
३३६८४	४	विदेहक्षेत्रं	१,००,०००	०	जंबूद्धीप्रसाणं

अथ द्वितीयद्वारविवरीषुर्गाथाद्यादेन योजनस्वरूपं गाथापश्चादेन च तत्करणप्रकारं दर्शयन्नाह —

जोयणपरिमाणाङ्कं समचउरंसाङ्कं इत्थ खंडाङ्कं ।
लक्खस्स य परिहीए तप्पायगुणेण य हुतेव ॥६॥

जोयणपरिमाणाङ्कं योजनपरिमितिवन्ति, समचउरंसाङ्कं इति समचतुरस्ताणि इत्थन्ति इह जंबूद्धीपे खंडाङ्कं भवन्ति इत्यक्षरगमनिका । इदमत्र हृदयं जंबूद्धीपे समचतुष्कोणकाः योजनप्रमिताः खण्डाः क्रियन्ते, ते योजनेतिद्वारसंज्ञया अभिधीयन्ते । अथ कथं ते ज्ञायन्ते इत्यारेकयाह । लक्खस्सेति लक्षस्य जंबूपरिमितेः या परिहीएत्ति परिधिः परियः तस्याः तप्पायगुणेण य तत्पादः लक्षचतुर्थभागरतेन गुणं तेन च हुतेव भवन्तेव इति पदधटना । अयमर्थः लक्षयोजनस्य विष्कम्भस्य परिधिः क्रियते सा पन्दिष्ट्वया लक्षस्य चतुर्थो भागः पञ्चविंशतिसहस्रीतया गुणिता योजनप्रसाणं ज्ञायते ॥६॥

अथ प्रसंगागतां परिधिं वर्णयितुं तत्करणगाथां प्रतिपादयति ।

विक्खंभवगदहगुणकरणीवद्वस्स परिरओ होइ ।
विक्खंभपायगुणिओ परिरओ तस्स गणियषयं ॥७॥

विक्खंभवगदहगुणकरणीवद्वस्सति विष्कम्भो विस्तारस्तस्य वर्गः गुणितप्रक्रिया गुणाकारविशेषस्ततो वर्गस्य दशगुणस्तस्य करणी गणितप्रक्रिया विशेषो मूलशोधनमिति तत्कृते सति वृत्तस्य वर्तुलस्य भावस्य परिरओत्ति परियः परिक्षेपः परिधिनियादत् होइत्ति भवन्ति । इदमत्र हृदयम् । यद्वस्तु वृत्तं भवति तस्यान्तःस्थं यत्परिमाणं ततः परिक्षेपेण यदधिकं

परिमितिर्भवति सा परिधिरिति संज्ञया गीयते तत्करणप्रकारश्चायं विष्कम्भस्य यत्परिमाणं तस्य वर्गः क्रियते । (वगो नाम विविक्षितसङ्घर्ष्यायास्तावत्या संख्यया गुणं यथा चतुरशीति लक्ष्वर्षप्रमितं यत्पूर्वाङ्गं तस्य वर्गाकृते पूर्वं भवति तथाऽचतुरशीलक्ष्वर्षी तावद्विर्वर्षे गुणितो षट्पञ्चशत् सहस्रकोटयुत्तरसप्ततिलक्ष्मीर्थिर्भवति पूर्ववर्षाणां । तत्स्थायना ७०,५६,०००००,००,०००) वर्गाभूतसङ्घर्ष्याया दशगुणीकरणं ततः तत्सङ्घर्ष्याया मूलशोधनं तथाहि दशगुणीकृत-सङ्घर्ष्यां अन्त्याङ्कात् ऊर्ध्वरेखा विषमाख्या तिर्यग्रेखा समाख्या च कार्या यावदादिनोऽङ्कं ततस्तस्य मूलशोधनम् । सा परिधिः । मूलं नाम यावती सङ्घर्ष्या विविक्षिता सा सङ्घर्ष्या यावत्या संख्यया गुणिता भवति, सा प्रथमा सङ्घर्ष्या मूलम् । यथा पञ्चविंशतेर्गुलं पञ्च यद्वा यावत्याः सङ्घर्ष्याया वगो भवति, विविक्षिता सङ्घर्ष्या, सा तस्या मूलं हेयम् । यथा पञ्चानां वर्गो भवति पञ्चविंशतिः । ततस्तस्या मूलं पञ्च । तत्र यदि आदिमाङ्कं विषमरेखा आगच्छति ततः सैकासंख्या वर्गाङ्केन शोधनीया । अथ यदि समरेखाऽऽगच्छति तदा तु आदिमद्वयाङ्कं सङ्घर्ष्या वर्गाङ्केन शोधनीयेति यावदन्तिमाङ्कं इति ।

त्रिसहस्री (३९००) भवति । तत् वर्गाङ्के द्विगुणीकृते द्वाषष्टिर्भवति । तया पूर्वोक्तोऽङ्कः शोध्यः । तदा द्विषष्टिः पट्टगुणिता द्वासप्तत्युत्तरत्रिशतं (३७२) भवति । तदध यः पडभाग आगतः तस्य तावत्या सङ्घर्षया गुणने पट्टत्रिशत् (३६) भवन्ति । संस्थाप्यः तथा च पट्टपञ्चाशादधिक-सप्तत्रिशत्त्वात्तरं (३७५६) भवति । अथासौ सङ्घर्षया पूर्वस्याः सङ्घर्षयाया हासिता चतुश्चत्वारिंशदधि-कैकशतं (१४४) शेषः वर्धते । अथ पूर्वाङ्केनैकत्रिशता सह पडङ्कः स्थाप्य । तथा च पोडशोत्तरं त्रिशतं (३१६) भवति । अथ शिष्टाङ्केन चतुश्चत्वारिंशदुत्तरेकशतेन (१४४) सह मूलराशिशिष्टेभ्यः पट्टशून्येभ्यः द्वे शून्ये स्थाप्ये तथा च चतुशताधिकचतुर्दशसहस्री (१४४००) भवति । ततो वर्गाङ्कः पोडशोत्तरशतत्रयं द्विगुणीकृतं द्वात्रिशदुत्तर पट्टशती भवति । तया पूर्वसङ्घर्षया शोध्या । तदा द्वात्रिशदुत्तरपट्टशती द्विगुणीकृता चतुष्टुत्तरा द्वादशशती (१२६४) भवति । लघ्वो द्विभागो द्विगुणीकृतः पूर्वोक्तसङ्घर्षयाया अधः स्थाप्यः । तथा च पट्टशतच-तुश्चत्वारिंशदधिका द्वादशसहस्री (१२६४४) भवति । सा पूर्वोक्तसङ्घर्षयाया हासिता सती शेषाङ्कं पट्टपञ्चाशादकधिकसप्तदशशतं जायते । अथ च वर्गमूलाङ्केन पोडशोत्तरत्रिशतेन साधा द्वयङ्कः स्थाप्यः । तथा सति दिग्घयुत्तरं (३१६२) एकत्रिशत्त्वं भवति । अथ शिष्टाङ्केन सह उपरिष्टाद् द्वे शून्ये उत्तार्य स्थापिते पट्टशतोत्तरैकलक्षपञ्चसप्ततिसहस्रसङ्घर्षया (१७५६००) जायते । ततो वर्गाङ्कद्विगुणितं कुर्यात् । तथा च चतुर्विंशत्यधिकत्रिषष्टिशतं (६३२४) जायते । तमङ्कं पूर्वाङ्केन शोधयेत् । तदा द्विगुणीकृतवर्गाङ्कः द्विगुणिते सति अष्टचत्वारिंश-दधिकपट्टशतोत्तरद्वादशसहस्री (१२६४८) जायते । तदघ्वो द्वयङ्कं (२) द्विगुणीकृत्वा स्थापयेत् । तथा चैकलक्षपट्टविशतिसहस्रचतुशतचतुरशतीति (१२६४८४) सङ्घर्षया जायते । तावती सङ्घर्षया पूर्वोक्तसङ्घर्षयाया हासिता सनी एकशतपोडशोत्तरैकेनपञ्चाशतसहस्रसङ्घर्षयाऽवशिष्यते । ततः पूर्वोक्तस्य वर्गमूलाङ्कस्याधः द्विसङ्घर्षया स्थापने पट्टशतद्वाविंशत्यधिकैकत्रिशतसहस्री (३१६२२) जायते । अथ शिष्टाङ्केन सह उपरिष्टाद् द्वे शून्ये उत्तार्य स्थापयेते तदा पट्टशताधिकैकादश-सहस्रोत्तरैकेनपञ्चाशल्लक्षसङ्घर्षया (४९११६००) जायते । ततो वर्गमूलाङ्को द्विगुणीकृयात् तदा त्रिषष्टिसहस्रद्विशतचतुश्चत्वारिंशतसङ्घर्षया (६३२४४) जायते । तया पूर्वाङ्कः शोध्यः । तथाहि द्विगुणीकृतवर्गमूलाङ्कं सप्तगुणी कुर्यात् तदा चतुर्लक्षद्विचत्वारिंशतसहस्रसप्तशताष्टसङ्घर्षया (४४२७०८) संभूता, सप्तभाग (१) आगतः, अतः सप्त (७) सप्तसङ्घर्षयया गुणिता एकान-पञ्चाशाज्ञायन्ते । [सा ४९ पूर्वोक्तसङ्घर्षयाया (४३२७०८) अधः स्थापयित्वा] सा [सङ्घर्षया] (४४२७१२९) पूर्वोक्तसङ्घर्षयाया (४९११६००) हासिता तदा चतुर्लक्षचतुर-शीतिसहस्रचतुशतकसप्ततिसङ्घर्षया (४८४४७१) ऽवशिष्टा भवति । भागाङ्काश्च सप्त वर्गमूल-

सङ्क्रमया सङ्क्रमयेत् । तदा त्रिलक्षणोडशसहस्रद्विशतसप्तविंशतियोजनानां (३१६२२७) भवति । अथ शिष्टाङ्गेन न कापि सङ्क्रम्या सङ्क्रच्छति यतः पूर्वोक्तशून्यानि रिक्तानि । तथा वर्ग-मूलाङ्गो द्विगुणीकृतः षडलक्षद्वार्तिंशतसहस्रचतुःशतचतुष्पञ्चाशतसङ्ख्या (६३२४५४) जायते । तया पूर्वोक्तसङ्ख्याया भागो न गच्छति । अतः शेषसङ्ख्याकस्य योजनस्य केशाः कार्यास्तथाहि चत्वारैः कोशैर्योजनं भवत्यतः शिष्टाङ्गचतुर्गुणः कार्यः । तथथा चतुःशतैक-सप्तत्यधिकचतुरशीतिसहस्रोत्तरचतुर्लक्षाणि (४८४४७१) शिष्टाङ्गः । स चतुर्गुणीकृतः अष्टशत-चतुरशीत्यधिकसप्तविंशतसहस्रोत्तरकोनविंशतिर्लक्षाणि (१९३७८८४) कोशानां जायते । तां द्विगुणीकृतवर्गमूलाङ्गेन शोधयेत् । तयाहि स वर्गमूलाङ्गस्त्रिगुणीकृतः अष्टादशलक्षसप्तनवतिसह-स्त्रिविंशतिद्विषष्ठि (१८९७३६२) जायते । तया पूर्वाङ्गेन विभज्यात् तदा चत्वारिंशतसहस्र-पञ्चशतद्वार्तिंशतिः (४०५२२) कोशानां शिष्टा भवन्ति । अथ वर्गमूलाङ्गः त्रिलक्षणोडशसहस्रद्विशत-सप्तविंशतियोजनानि (३१६२२७) त्रयः (३) कोशाश्च जायन्ते । अथ शिष्टकोशसङ्ख्या द्विगुणीकृत-वर्गमूलाङ्गेन भागं नाप्नोत्यः कोशानां धनूषि कार्याणि । तथाहि द्विसहस्रैर्धनुभिः कोशो जायतेऽतः शिष्टाङ्गो द्विसहस्रगुणः कार्यः । तथा च चतुशत्वारिंशतसहस्राधिकदशलक्षोत्तरा अष्टकोट्यः (८१०४४०००) धनुषां जायन्ते । ततः द्विगुणीकृतयोजनवर्गमूलसङ्ख्याया शोधयेत् तथाहि द्विगुणीकृतवर्गमूलसङ्ख्याऽष्टाविंशत्युत्तरैकशतगुणी कुर्यात् । तथा च अष्टकोटिनवलक्षचतुष्पञ्चा-शतसहस्रैकशतद्वादश सङ्ख्या (८०९५४११२) जायते । तया च पूर्वाङ्गो विभज्यात् । तथा चेकोननवतिसहस्राष्ट्रशताष्टाशीतिः (८९८८८) शेषा जायते । मूलाङ्गेन सहाष्टाविंशत्युत्तरैक-शतं धनुषां स्थापनीयं । अथ शिष्टधनुषामङ्गुलानि कार्याणि । तथाहि चतुर्भिर्हस्तैरेकं धनुः चतुर्विंशतिरभिङ्गुलैश्च (२४) एको हस्तस्तथा च षणविंशतिभिरङ्गुलैरेकं (९६) धनुर्जायिते । ततः शिष्टाङ्गः षणविंशतिगुणीकृते षडशीतिलक्षकोनविंशतिसहस्रद्विशताष्टचत्वारिंशतसङ्ख्याङ्गुलानां (८६२९२४८) जायते । तां द्विगुणीकृतवर्गमूलाङ्गेन (६३२४५४) शोधयेत् । तथाहि वर्गमूलाङ्ग-सार्धवयोदशगुणीकृते (१३॥) पञ्चशीतिलक्षाष्टविंशतसहस्रैकशतैकोनविंशतिसङ्ख्या (८५३८११९) जायते । तया पूर्वाङ्गे भग्ने एकनवतिसहस्रैकोनविंशतिसङ्ख्या (९१११९) शिष्टाङ्गुलानां जायते । अथ च मूलाङ्गेन सह सार्धवयोदशाङ्गुलानि (१३॥) स्थाप्यानि । ततः शिष्टाङ्गुलानां यवाः कुर्यात् । तथा चाष्टाभिर्यैरेकमङ्गुलं जायतेऽतः शिष्टाङ्गुलानि अष्टगुणीकृतानि सप्तलक्षा-ष्टाविंशतिसहस्रनवशतद्विपञ्चाशद्यवानां (७२८९५२) जायन्ते । तान् वर्गमूलाङ्गेन शोधयेत् । तदा एको यवो भागमायानि । ततः वर्गमूलाङ्गसङ्ख्या यवसङ्ख्यातो हापिता सती षणविंशतिसहस्रचतुः-शताष्टानवतिसङ्ख्या (९६४४९८) यवानां वर्धते । वर्गाङ्गेन सहैको यवः स्थाप्यः । अथ शिष्टयवानां

यूकाः कार्या । तथाहि अष्टभिर्यूकाभिरेको यवो जायते । तथा च शिष्टयवसङ्घर्ख्याष्टगुणीकृता सप्तलक्ष्मैकसप्ततिसहस्रनवशतचतुरशीतिर्यूकानां (७७१९८४) जायन्ते । ता वर्गमूलाङ्केन भञ्जयेत् तदा एकायुका भागमायाति । ततः तावत्सङ्घर्ख्या यूकाभ्य हापिता सती एकलक्ष्मैकोनचत्वारिंशत्सहस्रपञ्चशतत्रिंशत्युकानां शिष्टा सङ्घर्ख्या (१३०५३०) जायते । वर्गाङ्केन सह एका यूका स्थाप्या, अथ शिष्टयूकानां लिक्षा: कार्याः । तथाहि अष्टाभिलिक्ष्मैरेका यूका जायते । तथा च शिष्टा स्थाप्या यूकसङ्घर्ख्याष्टगुणीकृता, एकादशलक्ष्मौषोडशसहस्रद्विशतचत्वारिंशत्सङ्घर्ख्या (१११६२४०) लिक्षाणां जायते । सा वर्गमूलाङ्केन शोधयेत् तदा एको लिक्ष्मभागमायाति । ततः वर्गमूलाङ्कसङ्घर्ख्या लिक्ष्मसङ्घर्ख्यातो हापिता सती चतुर्लक्ष्मत्रयशीतिसहस्रसप्तशतषडशीतिसङ्घर्ख्या (४८३७८६) लिक्षाणां शिष्यते । वर्गाङ्केन सहैको लिक्षः स्थाप्यः । अथ शिष्टलिक्षाणां वालाप्राणि कार्याणि । तथाहि अष्टभिर्वालाग्रैरेको लिक्षो भवत्यतः शिष्टलिक्षसङ्घर्ख्याष्टगुणीकृता अष्टत्रिंशत्लक्षसप्ततिसहस्रद्विशताष्टाशीतिसङ्घर्ख्या (३८७०२८८) वालानां जायते । तां वर्गाङ्केन शोधयेत् । तदा वर्गाङ्कषडगुणीकृतः सप्तत्रिंशत्लक्षचतुर्नवतिसहस्रसप्तशतचतुर्त्रिशतिसङ्घर्ख्या (३७९४७२४) जायते । सा पूर्वाङ्कात् धापयेत् । तदा पञ्चसप्ततिसहस्रपञ्चशतचतुर्त्रिशतिसङ्घर्ख्याष्टगुणीकृतां (७५५६४) वर्धन्ते । वर्गाङ्केन सह पदवालाः स्थाप्याः । अथ शिष्टवालानां रथरेणवः कार्या । तथाहि अष्टाभी रथ रेणुभिरेको वालो भवति अतः शिष्टवालाग्रसङ्घर्ख्याष्टगुणीकृता पदलक्षपञ्चचत्वारिंशत्द्वादशरथरेणवो भवेयुः । (६०४५१२) रथरेणुसङ्घर्ख्या वर्गमूलाङ्केन भागं नान्नोत्यतः रथरेणुनां त्रसरेणवो विधेयस्तथाहि अष्टभिरेणुभिरेको रथरेणुभवत्यतः रथरेणुसङ्घर्ख्याष्टगुणीकृताष्टचत्वारिंशत्लक्षषट्ट्रिंशत्सहस्रषणवति सङ्घर्ख्या त्रसरेणूनां (४८३६०९६) भवति । सा च वर्गमूलाङ्केन शोधयेत् । तदा वर्गमूलाङ्कः सप्तगुणीकृतः चतुर्थत्वारिंशत्लक्षसप्तत्रिंशतिसहस्रैकशताष्टसप्ततिसङ्घर्ख्या (४४२७१७८) जायते । तावती च पूर्वाङ्काद्वापिता सती चतुर्लक्षकोननवतिशताष्टादशसङ्घर्ख्या (४०८९१८) जायते शिष्टा त्रसरेणूनां । वर्गमूलाङ्केन सह च सप्त त्रसरेणवः स्थाप्याः । अथ शिष्टत्रसरेणूनां बादरव्यावहारिकपरमाणवः कार्याः । तथाहि अष्टभिर्बादरव्यावहारिकपरमाणुभिरेकस्त्रसरेणुर्जायितेऽतः शिष्टत्रसरेणुसङ्घर्ख्याष्टगुणीकृता द्वात्रिंशत्लक्षैकसप्ततिसहस्रत्रिसप्ततिसङ्घर्ख्या (३२७१३४४) व्यावहारिकबादरपरमाणूनां भवति । सा च वर्गमूलाङ्केन शोधयेत् । तथाहि वर्गमूलाङ्कसङ्घर्ख्या पञ्चगुणीकृता एकत्रिंशत्लक्षद्विषष्टिसहस्रद्विशतसप्ततिसङ्घर्ख्या (३१६२२७०) जायते । तावती च पूर्वाङ्काद्वापिता एकलक्षनवतिशतचतुर्त्रिसप्ततिसङ्घर्ख्या (१०९०७४) व्यावहारिकबादरपरमाणूनां शेषा वर्धते । वर्गमूलाङ्केन सह पञ्च बादरपरमाणवः स्थाप्याः । अथ व्यावहारिकैकबादरपरमाणुः विस्त्रसाप्रयोगपरिणतैरन्तौसूक्ष्माणुभिर्जायितेऽतः अनन्ताः भागं नानुवन्ति । अतः शिष्टसङ्घर्ख्या एकशतचतुर्त्रिसप्तति-

गुणीकृता एककोटिएकोननवतिलक्षाष्टसप्ततिसहस्राष्टशतषट्सप्ततिसङ्ख्या (१८९७८८७६) व्यावहारिकपरमाणुकृत एकशतचतुःसप्ततिभागानां जायते । सा वर्गमूलाङ्केन शोधयेत् । तदा वर्गमूलाङ्के त्रिशद्गुणीकृते एककोटिएकोननवतिलक्षि: सप्त तेसहस्रपट्शतविंशति (१८९७३६२०) सङ्ख्या जायते । तावती च पूर्वस्मादङ्काद्वापिता सती द्विपञ्चाशच्छतषट्पञ्चाशत्सङ्ख्या (५२५६) शिष्यते । वर्गमूलाङ्केन सहाथ बादरपरमाणोरेकशतचतुःसप्तति (१७४) भागः क्रियन्ते तावन्तः त्रिशद्भागः स्थाप्याः । अथ शिष्टाङ्कः षड्लक्षद्वात्रिशत्सहस्रचतुःशतचतुष्पञ्चाशत्सङ्ख्यया (६३२४१४) गुणितः त्रिशतद्वात्रिशत्कोटयंकचत्वारिंशत्लक्षाष्टसप्ततिसहस्रद्विशतचतुर्विंशतिसङ्ख्यामितो (३३२४१७८२२४) जायते । सा च सङ्ख्या वर्गमूलाङ्केन शोधयेत् तथाहि वर्गमूलाङ्कः द्विपञ्चाशच्छतषट्पञ्चाशत्सङ्ख्या गुणितस्तादानेव (३३२४१७८२२४) जायते । सोऽङ्कश्च पूर्वस्याः सङ्ख्याया हापितः न कापि शेषा वर्धते । वर्गाङ्केन सहाथ एकैकस्य बादरपरमाणोरेकशतचतुःसप्ततिभागकरणे योऽङ्क आगतस्स वर्गाङ्केन भग्ने यः शिष्ट सोऽप्यङ्कः प्रत्येकं षड्लक्षद्वात्रिशत्सहस्रचतुष्पञ्चाशद्गुणितः यादृशः खण्डोऽधिगच्छति तादृशा द्विपञ्चाशच्छतषट्पञ्चाशत्खण्डाः स्थाप्याः । सर्वेषां मीलने वर्गमूलसङ्ख्या त्रिलक्षषोडशसहस्रद्विशत्सप्तविंशतियोजनानि ३,१६,२२७ त्रयः कोशाः ३ अष्टार्विंशत्युत्तरशतं धनूषि १२८ सार्धत्रयोदशाङ्गुलानि १३॥ एको यवः १ एका यूका १ एको लिक्षः १ षट्वालाग्राणि ६ सप्तत्रसरेणवः ७ पञ्चबादराणवः ५ एकबादराणोरेकशतचतुःसप्तति: खण्डाः क्रियन्ते तावन्तः त्रिशत्खण्डाः ३० तथा सप्तत्युत्तरैकशतखण्डेषु प्रत्येकस्य षट्लक्षद्वात्रिशत्सहस्रचतुःशतचतुष्पञ्चाशद्भागाः क्रियन्ते तावन्तः पञ्चसहस्रद्विशतषट्पञ्चाशत्खण्डाः (५२५६) एतावान् जम्बूद्धीपरिधिः । तथा चोक्तं लोकप्रकाशे पञ्चदशसर्गे विनयविजयोपाध्यायै :-

“ परितः परिघस्त्वस्य श्रूयतां यः श्रुते श्रुतः ।
 लक्षत्रयं योजनानां सहस्राणि च षोडश ॥
 क्रोशास्त्रयस्तदधिकमष्टाविंशति धनुःशतं ।
 त्रयोदशाङ्गुलाः सार्धा यवाः पञ्चक्यूकिका ॥ ”

अत्र प्रसङ्गागतं गणितकोष्टकं लिख्यते बालबोधार्थम् । अनन्तैः सूक्ष्माणुभिरेको बादराणुरष्टभिर्वादराणुभिरेकस्त्रसरेणुरष्टभिस्त्रभिरेको रथरेणुरष्टभी रथरेणुभिरेको बालाग्रं अष्टभिर्वालग्रैरेको लिक्षः, अष्टभिर्लिक्षैरेका यूका, अष्टभिर्यूकाभिरेको यवः, अष्टभिर्यैरेकमङ्गुलं, षट्भिरङ्गुलैरेकः पादः, द्वाभ्यां पादाभ्यां वितस्तिः, द्वाभ्यां विस्तिम्यामेको हस्तः, द्वाभ्यां हस्ताभ्यां एका कुक्षिः, द्वाभ्यां कुक्षिम्यामेकं धनुः, द्विसहस्रैवतुभिरेकः क्रोशश्चतुर्भिः कोऽरेकं योजनम् ।

स्थापना—

अनन्ता परमाणु = १ बादर परमाणु	८ बादर परमाणु = १ त्रसरेणु
८ त्रसरेणु = १ रथरेणु	८ रथरेणु = १ वालाग्र
८ वालाग्र = १ लिक्षा	८ लिक्षा = १ यूका
८ यूका = १ यव	८ यव = १ अङ्गुल
६ अङ्गुल = १ पाद	२ पाद = १ वितस्ति
२ वितस्ति = १ हस्त	२ हस्त = १ कुक्षि
२ कुक्षि = १ धनुः	२००० धनुष = १ कोश
४ कोश = १ योजन	

अथ गाथापश्चाधि—

विक्रमंभपायगुणिओ परिओ तस्म गणियपयं ॥७॥

विक्रमंभपायगुणिओति विष्कम्भस्य विस्तारस्य पादः चतुर्थो भागस्तेन गुणितः सन् परिओति परियः परिक्षेपो तस्सत्ति तस्य विष्कम्भस्य गणितपयंति गणितपदम् वृत्तक्षेत्रस्य समचतुरसैक्योजनमित्खण्डाः भवन्तीति क्रियाशेष इतिपदगमनिका । अयमर्थः । परिधिसङ्ख्या विस्तारचतुर्थभागेन गुणिता गणितपदं भवति । यथा प्रायः पञ्चविंशत्यङ्गुलस्य (२५) परिधेरष्टाङ्गुलस्य विष्कम्भस्य चतुर्थो भागो द्वेऽङ्गुले ताम्यां गुणिता परिधिः पञ्चाशदङ्गुलमानं (५०) गणितपदं भवति । एवमिहापि इह तावजंबूपरिधिलक्षणोडशसहस्रद्विशतसत्त्विशतिर्योजनानि (३१६२२७) त्रयः कोशाः (३) अष्टाविंशत्युत्तरैकशतं (१२७) धनूषि सार्धत्रयोदशाङ्गुलानि किञ्चिदधिकानि, तस्या योजनानि जंबूद्धीपैविष्कम्भस्य लक्षयोजनस्य चतुर्थो भागः पञ्चविंशतिसहस्राणि (२५०००) । तेन चतुर्थभागेन गुणितानि सप्तशतनवतिकोटिपादोनसपञ्चाशलक्षाणि (७९०५६७५०००) योजनानां जायन्ते । सा सङ्ख्या एकत्र स्थाप्या । त्रयः कोशाः पञ्चविंशतिसहस्राणा गुणिता पञ्चसप्ततिसहस्री (७५०००) चतुर्भिर्विभक्ता सप्तशतपञ्चाशदुत्तराष्ट्रादशसहस्री (१८७५०) योजनानां । सा पूर्वोक्तयोजनैः सह स्थाप्या । अथ चाष्टाविंशत्युत्तरैकशतसङ्ख्याकानि (१२८) धनूषि परिधिसत्कानि विष्कम्भपादसत्कया पञ्चविंशतिसहस्राया (२५०००) गुणितानि द्वात्रिशलक्षाणि (३२,००,०००) धनुषां जायन्ते । अष्टसहस्रैर्धनुर्भिश्च योजनमेकं जायतेऽतः तावद्विः पूर्व-सङ्ख्या भक्ता सती चतुशतं (४००) योजनानां । साऽपि पूर्वसङ्ख्यया सह स्थाप्या । अथ च परिधिसत्कानि सार्धत्रयोदशाङ्गुलानि पञ्चविंशतिसहस्राया (२५०००) गुणितानि त्रिलक्षसप्तत्रिंशतसहस्रसङ्ख्याङ्गुलानां भवति । तेषामङ्गुलानां धनुःकरणार्थं षण्णवत्या (९६) भागं

दद्यात् । तथा च पञ्चदशोत्तरपञ्चविंशत्त्वानि (३५१५) घनुषां जायन्ते । षष्ठ्यज्ञुला (६०) वर्धते सङ्ख्या । तेषां च कोशकरणार्थं द्विसहस्र्या भजयेत् सा सङ्ख्या, तथा च पादोनद्वय-कोशौ जायेते । पञ्चदश घनूषि वर्धन्ते । सर्वसङ्ख्यामीलने सप्तशतनवतिकोटि॒षट्पञ्चाशल्लक्ष-चतुर्वतिसहस्रसार्धशतसङ्ख्या योजनानां, पादोनद्विसङ्ख्या कोशस्य, सार्धपञ्चदश घनुषां, अर्धं हस्तस्य किञ्चित्तचाधिकं एतावज्जम्बूद्धीपस्य गणितपदम् ।

अत्रेदमैदंपर्यं समचतुरस्त्रैक्योजनमितानि एतावन्ति खंडानि जंबूद्धीपस्य कृत्वा यदि जंबूद्धीपं विभृ-यात्तदा समग्रं जंबूद्धीपं पूर्णं भवति ।

यंत्रकमिदम् ।

परिधेर्योजनादयः	विष्कम्भचतुर्थभागः	गुणनफलं
३१६२२७ योजनानि	२५०००	७९०५६७५००० योजनानि
३ कोशाः	२५०००	७५००० कोशाः = १८७५० योजनानि ।
१२८ घनूषि	२५०००	३२००००० घनूषि = ४०० योजनानि
१३॥ अङ्गुलानि	२५०००	३३७५०० अङ्गुलानि = ३५१५ घनूषि
		६० अङ्गुलानि किञ्चिदधिकानि

किञ्चिदधिकसर्वसङ्ख्या

योजनसङ्ख्या	कोशाः	घनूषि	हस्त
७००५६७५०००	०	०	०
१८७५०	०	०	०
४००	०	०	०
०	१॥।।	१५॥।।	०॥।।
७९०५६९४,१५०	१॥।।	१५॥।।	०॥।।

अथैवं परिधिाणितपदकरणस्वरूपं ग्रदर्श्यं परिधिस ख्यां शब्देन दिशात्याचार्यः ।

परिहि तिलक्खसोलससहस्रसदोयसयसत्त्वीसहिया ।

कोसतिगमद्वावीसं घणुसय तेरंगुलद्वहियं ॥८॥

परिहीति—परिधिः परियः परिक्षेपः इति यावत् तिलक्खसोलससहस्रसदोयसयसत्त्वीसहियति त्रिलक्षपोडशसहस्रद्विशतसप्तविंशत्यधिकं योजनानामिति शेषः कोसतिगंति कोशानां त्रिकं अद्वावीसं घणुसयति घनुषां शतं अष्टाविंशतिश्च तेरंगुलद्वहियंति सार्धत्रयोदशाङ्गुलान्यधिकं

किञ्चिदिति शेषः इति पदगमनिका । भावार्थस्तु पूर्वोक्त एव । अत्र कुत्रचिद् विभक्तिव्यत्ययो
विभक्तिलोपो लिङ्गव्यत्ययादिश्च प्राकृतत्वादशडक्य एव ।

अथ गणितपदनामद्वितीयद्वारे गणितपदसङ्ख्यामाविष्करोति ।

सत्तेवय कोडिसया णउआ छुप्पन्नसयसहस्राइ ।
चउणउयं च सहस्रा सयं दिवद्वृं च साहियं ॥९॥
गाउअमेंगं पनरस धणुसया तह धणूणि पन्नरस ।
सद्विं च अंगुलाइं जंबुद्धीवस्स गणियपयं ॥१०॥

पूर्वोक्तपरिविसङ्ख्या विष्कभस्य चतुर्थभागेन गुणिता गणितपदं क्षेत्रफलं भवति । तदेवाह
सत्तेवयकोडिसयाणउआ सप्तशतकोटिनवतिः अयं भावः नवत्युत्तरसप्तशतकोटयः, छुप्पन्न
सयसहस्राइंति षट्पञ्चाशत् शतसहस्राणि लक्षाणीति, चउणउयं च सहस्रत्ति चतुर्नवतिसह-
स्राणि सयंदिवद्वृं शतं द्वयर्धं च साहियंति साधिकं सार्वशतं योजनानाभिति शेषः । अधिकपद-
सूचितं अधिकत्वं दर्शयति गाउयेत्यादि । गाउयमेंगंते एका गव्युतिः कोशः । पन्नरस-
धणुसयंति पञ्चदशशतानि धनूणि तहत्ति तथा पन्नरसत्ति धणुणित्ति पञ्चदश धनूणि सद्वित्ति
षष्ठिश्च अंगुलाइंति अञ्जुलानि, जंबुद्धीवस्सत्ति जंबूद्धीपस्य गणियपयंति गणितपदं इति पद
संचालना । भावार्थः पूर्वोक्त एवेहापि ।

अथेह वर्षक्षेत्राणि कियन्तीति तृतीयद्वारमाविष्कुर्वन् वर्षाणामभिधानपूर्वकं सङ्ख्यां जगा-
दैकगाथापदेन ।

‘भरवाइ सत्तवासा.....

भरहाइत्ति भरतादयः सत्तत्ति सप्त वासत्ति वर्षाः इहेति शेषः । अयं भावः । इह
जंबुद्धीपे भरतादयः सप्तवर्षाः क्षेत्राणि । तद्यथा भरतं१ हिमवत्२ हरिवर्ष३ महाविदेहं४
रम्यकृ५ हैरण्यवत्६ ऐरवतं च ७ । उक्तं च स्थानाङ्गाटीकायाम्—

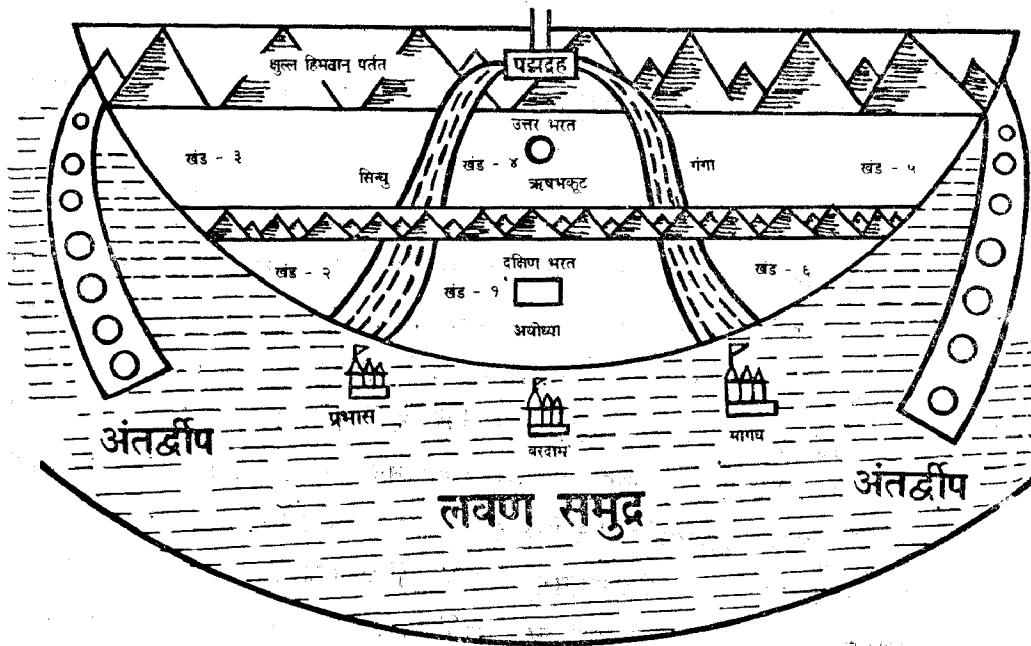
“भरहे हेमवयंतिय हरिवासंतिय महाविदेहं । रम्यमेरन्नवयं एरवयं चेव वासाइ ॥”
उक्तं चान्यत्र —

“भरहेवयत्ति दुगं दुगं हैमवयैरण्यवयरुवं । हरिवासरम्य दुगं मज्जिविदेहुत्ति सगवासा ॥”
महार्धं भरताभिल्यो देवः सामानिकदेवैस्सह पश्यायुष्कः परिवसति । अतो भरत इति
शाश्वतं नाम ।

“द्वीपस्यास्याथ पर्यन्ते स्थितं दक्षिणगामिनि । नानावस्थं कालचत्रैर्भरतं क्षेत्रमीतिम् ॥

अधिज्यवनुराकारं स्पृष्टं तच्च पयोधिना । पूर्वपश्चिमयोः कोटयोः पृष्ठभागे च सर्वतः ॥
यो योऽत्रोप्यद्यते क्षेत्रेऽविष्ट्राता पल्यजीवितः तमाहयन्ति भरतं तस्य सामानिकादयः ॥
कल्पस्थितिपुस्तकेषु तथालिखितदर्शनात् । तत्स्वामिकत्वाद् भरतं किञ्चेदं नाम शाश्वतम् ॥”

[आविदेहं भरतहिमवदादीनां व्यासः स्थानद्विगुणितो ज्ञेयः । ततः परं रोहावरोहन्यायेन अर्धाधिहानितः नीलवद्रम्यगादीनां व्यासोऽवसेयः ।] इदं भरतक्षेत्रं भरताधिपभरत इव पठखंड धारकम् । इदं भरतं चुल्लहिमवतो दक्षिणदिग्भागे दाक्षिण्यात्यल्वणत उत्तरदिग्भागे चावस्थितम् । एतत् पूर्वपश्चिमायतं दक्षिणोत्तरं विरतारवच्च । अत्र मध्यभागे वैताढ्याख्यो गिरिरस्ति । अतः द्वौभागौ दक्षिणाधोत्तराधीर्ख्यौ भरतस्य भवतः । तत्र च गङ्गासिन्धुभिघे नदौ भवतः । अतः पठखण्डाः । तेषु मध्यखण्डेऽयोव्यानामनगरी चक्रिवासयोग्या वक्ष्यमाणस्वरूपाऽस्ति ।

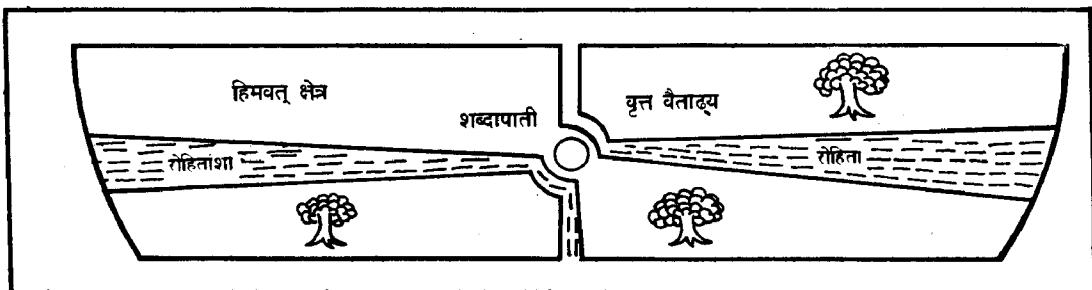

भरत क्षेत्र

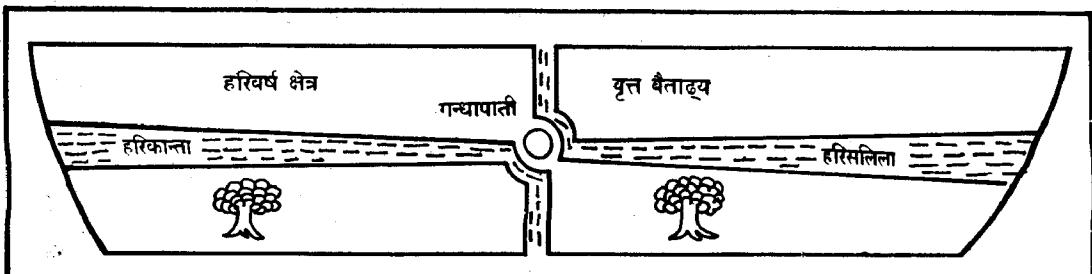
चित्राङ्क : ३

इति भरत स्वरूपम् ।

हिमवति हैमवताभिख्यो देहो वृसत्युतो हिमवदिति शाश्वतं नाम । इदं च चुल्लहिम-
वदुत्तरभागावस्थितं । इदं च भोगभूमिनाम्ना अकर्मभूमिनाम्ना युगलिकक्षेत्रनाम्ना च गीयते ।
इति हिमवत्स्वरूपम् । स्थापना चेयम् । चित्राङ्क : ४

हरिः सूर्याचिन्द्रमसौ तद् वद् वर्णवन्तः मनुष्या यत्र वर्षे इति हरिवर्षनामक्षेत्रां हारावषनामा महर्घिकः सुरः सन्तिष्ठतेऽतो वा तन्नामक्षेत्रम् । इदं च महाहिमवदुत्तरदिग्भागस्थितम् । इति हरिवर्षस्वरूपम् । स्थापनैषा । चित्राङ्कः ५

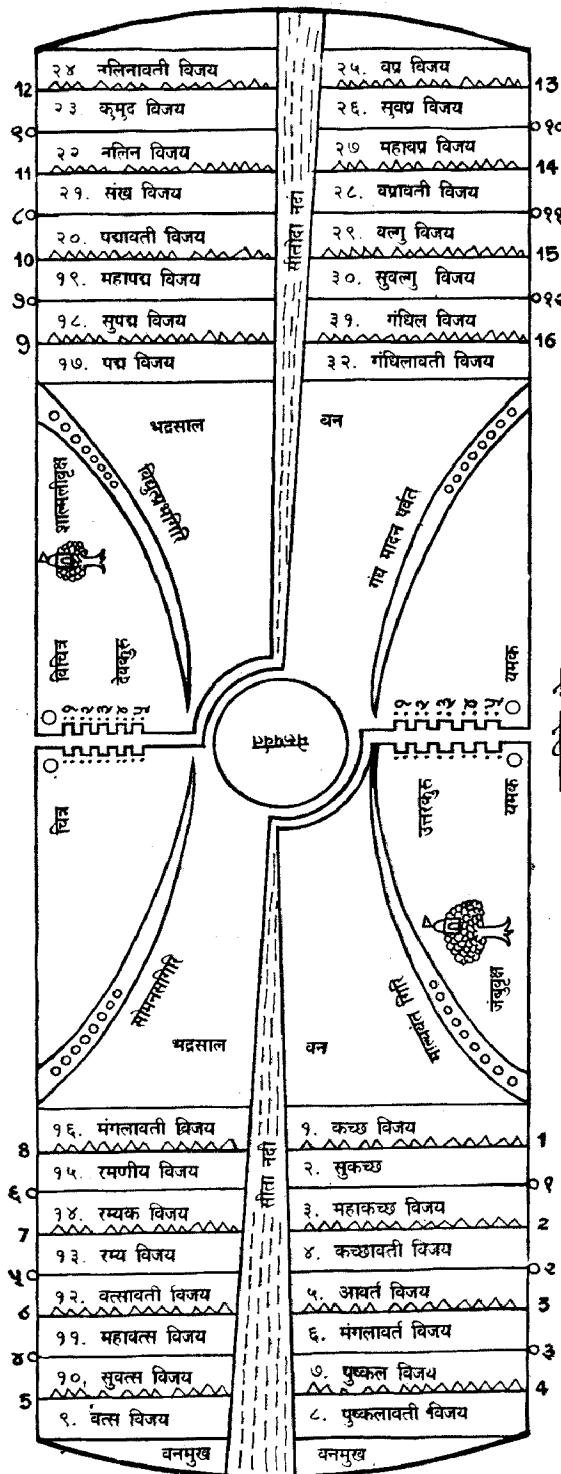

सर्वेभ्यः क्षेत्रेभ्योऽहाविस्तीणक्षेत्रदेहत्वात् त्रिकोशं देहनरवत्त्वान्महा॒विदेहाख्यमहर्घिकदेवस्था॒नत्वाच्च महाविदेह॑ ति क्षेत्रं नाम शाश्वतम् । तन्महाविदेहक्षेत्रं चतुर्धा॑ । तथाहि मेरोः प्राच्यं पूर्वमहाविदेहाः, प्रतीच्यां च पश्चिममहाविदेहाः, दक्षिणात्यं देवकुरुक्षेत्रं, उदीच्यां चोत्तरकुरवः । तत्रोत्तरकुरुषु उत्तरकुर्वभिंघो देवकुरुषु देवकुर्वभिरुष्यो देवो वसति । अतः शाश्वताभिधाने ते क्षेत्रे । तत्र मेरोरुत्तरस्यां उत्तराः कुरवः गन्धमादनमाल्यवतोर्गजदन्तयोरन्तरे ज्ञेयाः । दक्षिणस्यां पुनर्दर्व-कुरवः विद्युत्यभसीमनसयोर्गजदन्तयोरन्तराले । अत्र पूर्वापरविदेहेषु प्रत्येकं षोडश षोडश विजया विराजन्ते तथाहि—इमे विदेहास्तावत् क्रमशो द्विधाभावमिताः तद्यथा पूर्वविदेहेषु शीताभिधाना वक्ष्यमाण स्वरूपा नदी । तया च पूर्वविदेहा द्विधा विहिता । एवमपरविदेहाः शीतोदया । तत्र शीतोत्तरतटे तिसृभिरन्तर्नदीभिश्चतुर्भिर्वक्षकाराचलैः कृतसीमानोऽष्टौ विजयाः सन्ति । एवं शीतोदया दक्षिणतटेऽपि तावन्तः । एवं षोडश । तथैव शीतोदाकुलयोरपि प्रत्येकमष्टावष्ट वाच्याः । तत्स्वरूपं चेदम् । प्रथमं तावन्माल्यवदाख्यगजदन्तगिरिपूर्वतः कच्छाभिधानो विजयः । तत्पूर्व-दिग्नंते सीमाकृच्चित्रनामा नगः । ततः परं सुकच्छाभिंघो द्वितीयो विजयः, तत्पूर्वान्ते सीमाकारिणी गाहावती नामान्तर्नदी । ततः परं महाकच्छसंज्ञस्तृतीयो विजयः, तत्सीमाकारिणी ब्रह्म-कूटाभिंघो गिरिः । ततः परं कच्छावती नामा तुर्यो विजयः, तत्सीमाकारिणी हृदावती

नामान्तर्नदी । तत आवतीख्यो विजयः पञ्चमः । तन्मर्यादाकुन्नलिनीनामवक्षस्काराचलः । तदनुष्ठा मङ्गलावत्ताभिघो विजयः । तत्पूर्वतो सीमाकारिणी वेगवती नामान्तर्नदी । तस्याः परतः पुष्कलाख्यो विजयः सप्तमः । तन्मर्यादाकारी एकशैलकृष्टो नगः पुष्कलावती विजयः अष्टमः सर्वसत्तमः । ततः परं वनमुखम् । एवं शीताया उत्तरतटेऽपि अन्तर्नदीवक्षस्काराचलान्तरिता अष्टौ विजयाः । एवं दक्षिणतटेऽपि, तत्र प्रथमं वनमुखं, तत्प्रतीच्यां वत्सनामा नवमो विजयः । तत्पश्चिमान्ते त्रिकूटः सीमाकारी वक्षस्काराचलः । ततः सुवत्साभिघो दशमो विजयः, तस्य सीमाविधात्री तपा संज्ञान्तर्नदी । तदनु महावत्सनामैकादशो विजयः तस्य मर्यादायां वैश्रमणकूटो नगः । ततः परं वत्सावती द्वादशो विजयः । तस्य मर्यादायां मत्ता नदी । ततः प्रत्यग् रम्याख्यो विजयख्योदशः । तस्य प्रतीच्यन्तेऽप्यजनाद्विः सीमाविधायी । ततः रम्यकूनामा चतुर्दशः, तन्सीमनि उन्मत्ता नामसरित् । तस्याः परतः रमणीयको विजयः पञ्चदशः । तस्य सीम्नि मातञ्जननामा नगः ततः प्रत्यग् मङ्गलावती षोडशो विजयः । इत्येवं पूर्वविदेहेषु षोडश विजयाः । तस्य च मर्यादायां सौमनसाभिघो गजदन्तो नगः । ततः पश्चिमतः देवकुरवः । तदनु विद्युत्प्रभनामा गजदन्तो नगः । ततः परं पद्मनामादिमो विजयः तत्सीमाकार्यङ्कापाती धरणीधरः । ततः सुपक्षमाख्यो द्वितीयो विजयः, तन्मर्यादायां क्षीरोदाख्यनदी । ततः प्रत्यग् महापक्षमास्यस्तृतीयो विजयः । तदन्ते पद्मपाती भूधरः । तदनु पद्मापाती चतुर्थो विजयः । तत्सीमाविधायी शीतक्षेता नामसरित् । तस्याः पश्चिमतः शाडखाभिघः पञ्चमो विजयः तन्मर्यादाकारक आशीविषाचलः । तदग्रतो नलिनो नामा षष्ठो विजयः तत्सीमाविधायी सुखावहो नामा नगः । परं नलिनावती नामाष्टमो विजयः । ततः परं वनमुखम् । इति शीतोदादक्षिणकूलसंस्थितविजयाष्टकम् । शीतोदोत्तरतटगं प्रथमं वनमुखं, ततः परं विजयो वप्रनामा नवमः । ततः प्राच्यन्ते सीमाकारी चन्द्राख्यो वक्षस्कारगिरिः तदनु दशमः सुवप्राभिघो विजयः तन्मर्यादायां नदी नामोर्मिमालिनी । तत्पूर्वान्ते महावप्र एकादशो विजयः । तदन्ते गम्भीरमालिनी नदी सीमाविधायीनी । ततत्रयोदशो बल्गुनामा विजयः । ततः सीमनि नागनामा नगः । तदनु सुवल्गुनामा चतुर्दशो विजयः । तदन्ते मर्यादाकारिणी केनमालिनी नामसरित् । ततः पूर्वान्ते गन्धिलो नामा पञ्चदशो विजयः तत्सीमाकारी देवनामगिरिः । ततः परं गन्धिलावती नामा षोडशो विजयः इत्येवमपरविदेहेषु षोडश विजयाः । ततश्च गन्धमादनाख्यो गजदन्तगिरिः सीमाविधायी । ततः परा उत्तरकुरवः । इति महाविदेहचतुर्भिमागस्थितिः ।

उत्तरकुरुस्वरूपं चेदम् । इमे च उत्तरदक्षिणविष्कम्भाः पूर्वपश्चिमायताः अर्धचन्द्रमण्डलाकारा भूमामिनीभालनिभाः । अत्र चोत्तरकुरुनामा देवो वसति । अतस्तन्नामानस्ते प्रतीताः ।

स्टीकंज्बूद्धीपसङ्ग्रहणी

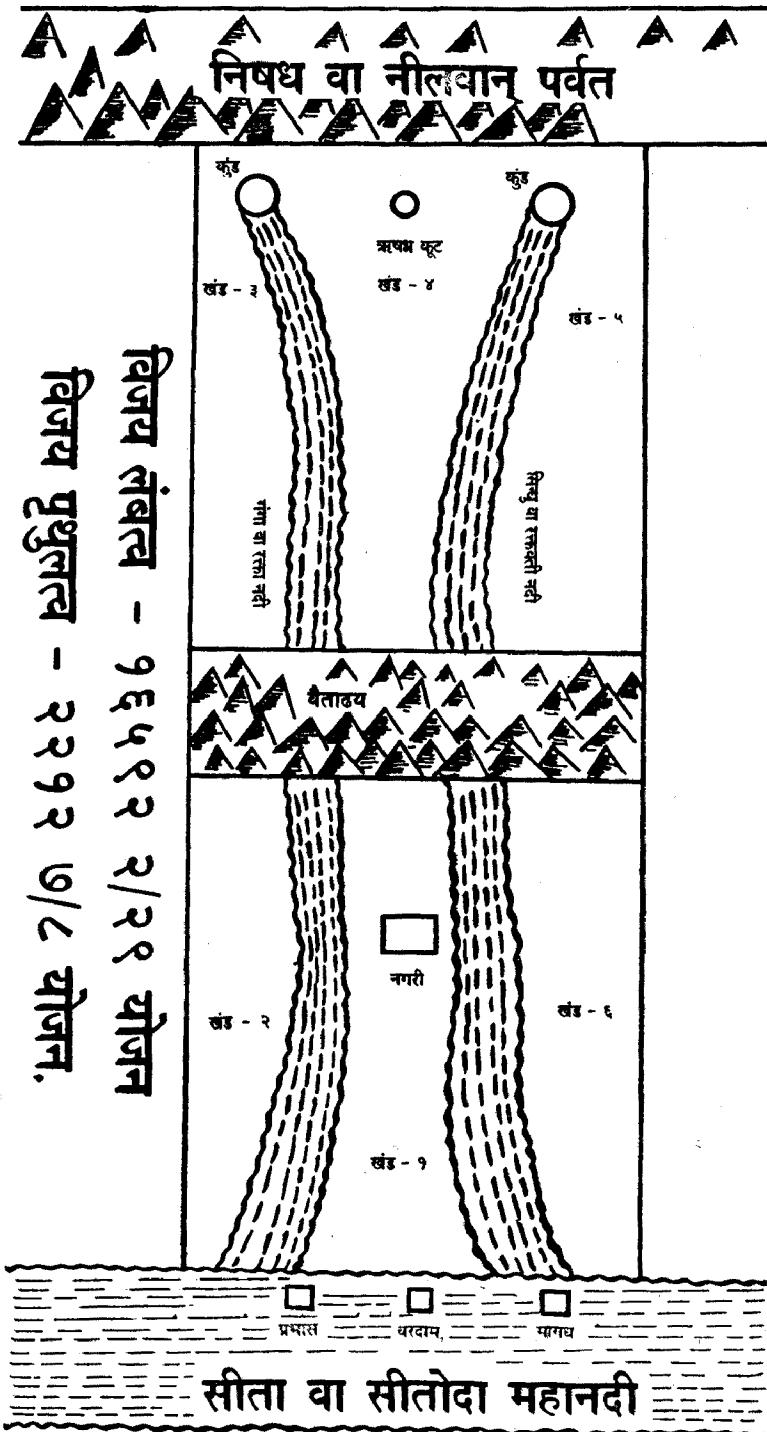

महाविदेह क्षेत्र

देवकुलु पंचदहा:	
१. निविधि:	१. उत्तरकुलु पंचदहा:
२. देवकुल:	२. मालवान्
३. चाच्च:	३. ऐवत:
४. उत्तरकुल:	४. नीलवान्
५. विषुवत्स:	५. गंधिलालिनी
६. फेनमालिनी	६. गंधीरमालिनी
-
द्वादश अत्तरन्ध :	
१. चित्रकूटः	१. अडुकवती
२. चहमकूटः	२. प्रावती
३. नलिनीकूटः	३. हूदवती
४. एकजीलकूटः	४. आशिविषः
५. त्रिकूटः	५. दुष्यावहः
६. वैश्रमण कूटः	६. तप्ता
७. अंजनकूटः	७. मता
८. मातञ्जनकूटः	८. उम्मता
- षोडश वक्षस्कार पर्वता:**
१. चित्रकूटः
 २. चहमकूटः
 ३. नलिनीकूटः
 ४. एकजीलकूटः
 ५. त्रिकूटः
 ६. वैश्रमण कूटः
 ७. अंजनकूटः
 ८. मातञ्जनकूटः
 ९. गाहवती
 १०. प्रावती
 ११. आशिविषः
 १२. दुष्यावहः
 १३. चन्दः
 १४. सूरः
 १५. तापा
 १६. लेखः

चित्राङ्कः ६

महाविदेह क्षेत्रस्थ विजय

चित्राङ्क : ७
॥ इति महाविदेहस्वरूपम् ॥

रम्यक्षेत्रत्वाद्रम्यकाभिघदेवावासत्वाच्च रम्यक इति शाश्वतं नाम, तच्च नीलवत उत्तरस्यां दिशि वर्तते । इति रम्यकस्वरूपम् ॥ हिरण्यवत् प्रकाशवत्त्वादैरण्यवतदेवताव सत्वाच्च हिरण्यवतेति शाश्वतं नाम क्षेत्रस्य, तच्च रुक्मिण उत्तरस्यां दिशि । इनि हिरण्यवत स्वरूपम् ॥ लवण-समुद्रादक्षिणस्थं ऐरवताधिष्ठानत्वादैरवताभिधानं क्षेत्रम् । इति ऐरवतस्वरूपम् ॥

अथ प्रसङ्गात् तत्स्वरूपं किञ्चिद्विशिष्यते । तत्र तावदभवतैवनयोद्वादशारकप्रमाणं कालचक्रं सदा चक्रायते । देवकुरुक्तरकुरुषु अवपर्िग्नीप्रथमारकप्रथमकाल इव कालः सदैवावतिष्ठते । हरिर्वर्ष-रम्यकोद्वितीयारकप्रथमकालवत्कालः सदैवावतिष्ठते । हिमवद्वैरण्यवतोस्तृतीयारक प्रथमकालसमः कालः सदैवावतिष्ठते । पूर्वमहाविदेहापमडाविदेहयोश्चतुर्थारकप्रथमकालवत्कालः । तत्र तत्र प्रथमारकसुषमसुषमा नामा चतुःकोटाकोटीमारमानः । तत्र चतुर्थदिने तुवरमानाहारेच्छैकोन-पञ्चाशद्विनान्यपत्यपालना नरायुक्तीणि पल्यानि त्रिकोशोच्चं देहमानम् । गजभिहादीनामायुर्वत् । वडवाश्चादीनां नरायुक्तुर्थभागः । गोमहाशोष्ट्रगर्दभादीनां नरायुपञ्चमो भागः । छागशृगालादीनामष्टमो भाग । (आनादीनां नगर्युदशमो भागः ।) षट्पञ्चाशदुत्तदिशनपृष्ठकरण्डकानि । अयं च सदापेक्षया देवकुरुक्तरकुरुषु । इति प्रथमारकस्वरूपम् ।

द्वितीयारकः सुषमा नामा त्रिकोटाकोटिसागरमानः । तृतीयदिने बद्रमानाहतीहा । चतुःषष्ठि-दिनान्यपत्यपालना । द्विपल्यायुः द्विकोशोच्चं देहमानम् । अष्टाविशत्युत्तरशतानि पृष्ठकरण्डकानि । तिर्यगायुः क्रमात् समचतुर्थपञ्चमाष्टमदशमभागं पूर्ववज्ज्ञेयम् । अयं च भर्वदाश्रित्य हरिर्वर्षरम्यक्षेत्रयोः । इति द्वितीयारकस्वरूपम् ॥

तृतीयारकः सुषमदुष्मानामा द्विकोटाकोटिसागरमानः, एकान्तरं आमलकप्रमाणाहारेच्छा, एकपल्यायुः, एककोशोच्चं देहमानं, एकोनाशीति दिनान्यपत्यपालना, चतुःषष्ठिपृष्ठकरण्डकानि, तिर्यगायुः पूर्ववत् । अयं च सदापेक्षया हिमवद्वैरण्यवतयोः । इति तृतीयारकस्वरूपम् ॥

एतेषु त्रिष्वप्यारकेषु जाता नरा युगलिका भण्यन्ते । ते च शुभमानसा अल्पकषाद्यिणः समचतुरस्त्राकृतयः सुरूपिणो निरुपकमायुषो जृम्भाक्षुतकासमात्रसम्बन्नमरणा अन्यपीडारहिताः । तेभ्यो दशविधाः कल्पद्रवः पानकादीन दशविधान् वाञ्छित्रभोगान् प्रयच्छन्ति तत्था मत्तरसांगाभिख्ये कल्पद्रुमा सुगन्धिनो मनोहरान् विशिष्टबलवीर्यकान्तिहेतुन् विविधान् द्राक्षेक्षुमहारसान् प्रयच्छन्ति — १ । मृगाङ्गनाम्नि कल्पतरौ कनकरत्नमयानि भृङ्गारस्थालवत्तुलकचरुकलशवर्धमानादीनि भाजनानि जायन्ते — २ । सजलघनगम्भीरकलरवचतुर्मेर्दविभत्ता प्रवरातोद्यानि महावादान्वितद्वात्रिंशद्विधनाटकं च तुर्याङ्गनाम्नि कल्पयादपे प्रकटीभवन्ति — ३ । रात्रावपि रविवत् प्रकाशकाज्योतिरङ्गाभिधाः कल्पतरवो यत्प्रभावोपहतौ गच्छन्तावपि सूर्यचन्द्रमसौ निजां प्रभां तत्र

स्थापयतः — ४ । दिपिकाङ्गाभिधाः कल्पवृक्षाश्चन्द्रादित्यसद्वशतेजसो नित्यमेव द्योतन्ते, तमो बहुलं नशयन्ति । — ५ । चत्राङ्गः सुरदुमा वरबकुलचम्भकाशोकतिलकपुन्नागनगजपाकुसुमा जातिमात्र-जात्यदानां विविधान् दश धर्मर्गमुसुमानि सहस्रदलशतपत्रादानि पद्मादनि ददनि — ६ । चित्रगसाभिवाः सुरतवः सुरमक्तिलं अष्टोत्तरशतखाद्यक्तयुतं चतुषष्ठित्यज्ञनपेतं मिष्टान्नमाहारं प्रित्यन्ति — ७ । मणितङ्गसुद्रौ मुकुटमुड्रिणाहारकनेपुगादीन्याभूषणानि जायन्ते — ८ । भवनद्रुधा बहुगत्पर्णिकनरुखचिनानि शयनामनोपेतनि सप्तपञ्चत्यादिमूर्तिकनि भवनानि दिव्यानि विस्तारयन्ति — ९ । अनिताङ्गकल्पपदपाः क्षौमयुमदेवदूष्यवरपट्टकूलादीनि आसनशयनोचितानि भद्रासनशय्याप्रमुक्तानि च वासासि वितरन्ति — १० । प्रतिपादितं च स्थानाङ्गटीकायाम्—

‘मत्तङ्गेसु य मज्जं सुहपेजं भायणामि भिंगेसु ।

तुडियंगेसु य संगयतुडियाइ बहुप्याराइ’ ॥

दवजोइ सुहो सह नामया य एए करेनि उज्जोयं ।

चित्तंगेसु य मञ्छं चित्तंसाभोयणट्टाए ॥

मणियंगेसु य भूमणवगाइ भवणाइ भवणरुक्खेसु ।

अनयंगेसु य धणियं वथाइ बहुप्यगाराइ’ ॥”

एते मर्वेऽपि कल्पपादपा जीवाभिगमवृत्याद्यभिप्रायेण विश्रमया स्वभावेन तथाविध क्षेत्रादिसामर्पाजनितेन विश्रमापणिमामरणिताः । क्षषिदत्ताकथादौ तु वीजवपनादिदर्शनाद् वनस्पतिविशेषा अपि ज्ञायन्ते । तत्त्वं पुनः केवलिनो विदन्ति । युगलिकसुखज्ञापिकाश्चेमाः पूर्वर्षिगाथाः कीर्त्यन्ते भविकबोधाय ।

“एयारिसेसु भोगदुमेसु भुंजन्ति तत्थमिहुणाइ ।

सबंगसुंदगाइ बुड्डोनेहाणुरागाइ’ ॥१॥

नय पथिवानभिच्चा न य खुज्जा नेव वामणा पंगू ।

न य मूया बहिर्घान दुक्खिल्या नेव दारिद्रा ॥२॥

समचउरंसंठाणा वल्लियपलिय वज्जिया य नीरोगा ।

चउसट्टीलक्खणधरा मणुया देवा इव सुरुवा ॥३॥

ताणं चिय महिलाओ वियसयवरकमलपत्तनयणाओ ।

सबंग सुंदराओ कोमलससिवयणसोहाओ ॥४॥

भुंजन्ति विसयसुक्खं जे पुरिसा तत्थ भोगभूमीसु ।

कालं चिय इयदीहं ते दाणफलं गुणेयवं ॥५॥

॥ इति कल्पपादपस्वरूपम् ॥

अथ तृतीयारकमान्ते च नवकुलकर-राजनीति-सर्वसंसृतिव्यवहत-जिनधर्म- बादराग्निकाय-ज्ञानविज्ञानादोनि प्रकटाभवन्ति । त्रिवर्षसार्धाष्टमासे सावशेषे तृतीयारके प्रथमस्तीर्थकृत्सेत्स्यति । तात्त्वर्वषेषे चातुर्थारके चतुर्विंशतितमोऽर्हन् सेत्स्यति । इदमवसर्पिण्यां विजेयं । उत्सर्पिण्यान्तु तावयेव 'तृतीयचतुर्थारके गते पञ्चिमाप श्वेतार्थकरो जायेते । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योरयं विशेषः यदुत उपसर्पन्ते समये समये वृद्धिसुपयान्ति रूपगमायुर्वलमेवाशरीरादयो यस्यां दशकोटाकोटी-सागरवर्षां सोत्सर्पिणी । अप्सर्पिणी नाम-अपसर्पन्ते हासमुपशम्नित एव यस्यां दशकोटा-कोटासागरवर्षां सावसर्पिणी । उभयोर्मालने विशतिकोटाकोटीसागरवर्षमानं कालचकं भवति । चतुर्थदुष्मासुषमाभिल्लवः द्विचत्वाग्निश्वर्षसहस्रयूनैककोटाकोटिसागरमानः । पूर्वकोटिवर्षी नगयुः, पञ्चशतं धनुंषिः देहैच्यं । अयं च सर्वदा तीर्थकरसद्भावः । तथाहि-पूर्वविदेहवनखण्डान्त-कस्थाष्टमतत्वमविजययोः पुण्डरिकिण्यां सुसोमायां च पुर्यां यथाक्रमं मीमन्धरबाहुनामानौ द्वार्हन्तो । एवं पञ्चिमवदेहवनखण्डान्तिकस्थचतुर्विंशतिमण्डविशतितमविजययोः अयोध्यायां विजयायाऽच नगयां यथाक्रमं सुवाहुयुगमन्धरनामानौ द्वौ तीर्थकरौ साम्प्रतं विचरतः । ते च तीर्थकृतः कुन्धवरनाथयोरन्तराले एकस्मिन्नेव समये जाताः । सुनिसुवतनमिनाथयोरन्तराले प्रवजितः । एकवर्षसहस्रौ यावच्छद्दमस्थामनुभूय समकमेव केवलज्ञानमवाप्नुवन्थ । आगामिण्यां चतुर्विंशतिकायां सप्तमाष्टमनीर्थक्रतोरन्तराले समकमेव सेत्स्यन्ति । सर्वेषां प्रत्येकं पञ्चशतधनुर्देहमानं चतुरशीतिलङ्घपूर्वमायुः चतुरशीतेष्वाण्या गणभूतां, दशलक्षमङ्गल्या केवलिनां, शतकोटिसङ्गल्या मुनीनां, तात्त्वां च साध्वानां भवति । अत्र विदेहे एकस्मिन् वजये सर्वदा द्रव्यभाव-तीर्थकृतः सम्माल्य चतुरशीतिसङ्घाण्या भवति । तथाहि एकस्तात्त् केवली, अन्ये च कथिद्राजा, कथिद्युवराजा कथिद् बालक इति । अथ यदा केवली मिद्धमाध्नोति तदा ऋशांतितमः क्वलं सम्पद्यते । एकश्चन्या जातिमवाप्नोति । नन्वेकस्मिन् क्षेत्रेऽन्यस्तीर्थकरो वासुदेवश्चकृतर्ती बलदेवो न सम्भवति तत्कथमियमुच्यते तीर्थकृतां चतुरशीतिसङ्गल्या इति चेत् । सत्यं, अत्र वृद्धसम्प्रदायः 'एतेषां विजयानां शाश्वतो भाव एवमेव नान्यथा' । किञ्च निश्चयव्यवहारनयद्रव्य-भावदिभेदाभ्युपगमवता न कापि क्षतिः । तथाहि निश्चयतयतस्तु भावितीर्थकरा अपि तीर्थकृत्वेन व्यपदेश्यन्ते । व्यवहारनयतश्च समवसरणादिप्रातिहार्यसाम्राज्यभाज एव तीर्थकृत्वेन व्यपदिश्यते । एवं द्रव्यतस्तु तीर्थकृजीवाः मूतभाविवर्तमानाः सर्व एव तीर्थकृत्वेनाभिधीयन्ते भावतस्तु 'किं किलिलकुसुमवुड्ढी देवज्ञाणी चामरासणाइँ च भावलयभेदिष्ठतं जयति जिणपाडिहेराइँ ॥' तथा चतुर्विंशतिशय(सहिताः) । तत्त्वं पुनः केवलिनो विदन्ति एवमेव धातकाखण्डे पुष्करार्थे च तीर्थकृत्सङ्गल्यास्वरूपं द्विगुणं वेदितव्यम् ।

॥ इति चतुर्थारकस्वरूपम् ॥

दुःषमाभिधः पञ्चामारकः एकविंशतिवर्षसहस्रीमानः । तत्र सप्तहस्त देहौच्यं, त्रिशदधिकैकशतवर्षमायुर्नराणाम् । एतदारकप्रान्ते च पूर्वां ह श्रुतसूरि सञ्चधर्माणामुच्छेदो भविष्यति । मध्याह्ने राजधर्मराजामात्यादीनां, अपराह्ने च व्यवहाराचारनीतितिप्रभृतीनामिति तथा चोक्तं पूर्वविभिः—

“सुयसूरि सञ्चधर्मो पुञ्चणहे विज्जहि अगणिसायं ।
निविमलवाहणो सुहुमंती तद्रम्ममज्ञानहे ॥ १ ॥
दुप्पसहो समणायं फगुभिर्गी होइ साहुणीयं च ।
सङ्घो नाइलनामा सच्चसिरी सावियायं च ॥ २ ॥
पूञ्चणहे संजए विच्छेओ होइ चरणधर्मस्स ।
मज्जणहे रायायं अवरणहे ज इतेयस्स ॥ ३ ॥

ततो यज्जायते तद्भव्यबोधार्थं षष्ठारकस्वरूपमपि किञ्चिदुच्यते । तथाहि लवणादि-क्षाराग्निकालकूटादिविषाणां वृष्टिर्भविष्यति । तेन पृथ्वी हाहाकारं करिष्यति । तथा पक्षिणां बीजानि वताढचमुखगिरिषु स्थास्यन्ति । मनुष्यतिर्यग्बीजानि द्विसप्ततिसङ्ख्येषु विलेषु स्थास्यन्ति । भरते द्विसप्ततिसञ्चयानि विलान्येवं दक्षिणार्धभरते गङ्गासिन्ध्योर्देवं द्वे कूले प्राचीप्रतीच्योः प्रत्येकं वेदितव्ये । ततश्चत्वारि कूलानि । एवमुत्तरार्थभरतेऽपि तथा चाष्टौ कलानि । तत्र प्रत्येकं कूले नव नव विलानि तथा च द्विसप्ततिविलानि भवन्ति । एवमैरवत्क्षेत्रेऽपि वेदं स्वरूपम् । षष्ठारको दुःषमदुःषमानामा एकविंशतिवर्षसहस्रीमानः । तत्र एकहस्तोच्चदेहः, विंशतिवर्षायुर्नराणां, मनुष्या मत्स्याहारकाः, कुरुपिणो निर्दयपरिणामिनः, विलवासिनः नारकतिर्यगादिदुर्गतिमटन्तः निर्हीका निर्धुरभाषिणः पशुवन्ननाटाः तिर्यग्वत् पितापुत्रादिव्यवहाररहितत्वादिवेकविकलाः षड्वार्षिका नारी गर्भमाधास्यति । अतिकष्टं च प्रसूते । प्रभूतबालाश्व ता अबला भविष्यन्ति । इति षष्ठारकस्वरूपम् ।

इदमवसर्पिणीस्वरूपम् । तदत्रिपरीतं चोत्सर्पिणीस्वरूपम् । तथाहि षष्ठारकवत्यथमः । एवं पञ्चमवद्द्वितीयः । षष्ठारकवदुत्सर्पिण्येकविंशतिसहस्रवर्षमानप्रथमारकव्यतिकान्ते द्वितीयारकादौ सकलसत्त्वाभ्युदयार्थमिमे पञ्चमहामेघा जायन्ते । तथाहि पुष्कलसंवर्तकः १ क्षीरोदः २ शृतोदः ३ अमृतोदः ४ रसोदञ्चेति ५ । तत्र पुष्कलसंवर्त्तको नाम भरतैवतोः पुष्कलान प्रचुरानशुभानुभावान् भूमिरुक्षतादाहादीन् स्ववारिणा संवर्त्तयति नाशयतीत्यर्थः । शेषाः स्पष्टाः ।

एवं क्रमेण यावत् प्रथमारकवत् षष्ठ इति द्वादशारकस्वरूपम् ।

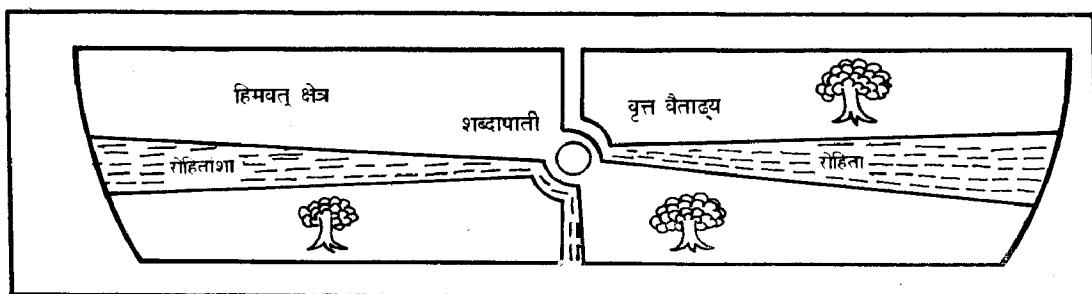
तद्वर्णनेन च कालचक्रस्वरूपं कीर्तिं । इमौ द्वावारकौ भरतैरावतोरेव नान्येषु हिमवदादिषु ।
इन सप्तक्षेत्री विवरणम् ।

॥ समाप्तं वृत्तं वर्षद्वारम् ॥

अथ चतुर्थं पर्वतद्वारं पादोन्द्रिगाशाभ्यन्धोतयति ।
.....वियद्वृचउचउर्गतिस वर्द्धयरे ।

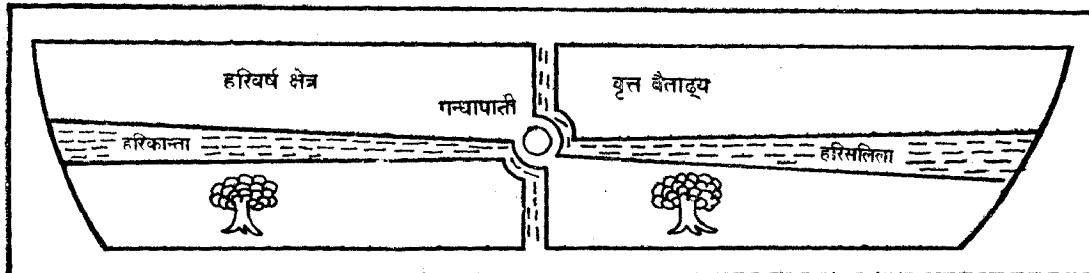
सोलसवक्खारगिरि दा चित्तविचित्त दा जमगा ॥११॥
दोसयकणयगिरीणं चउगयदंता तह सुमेरु य
छ वासहरा पिंडे एगुणसत्तरि सया दुन्नि ॥१२॥

वियद्वृत्ति वैताढचाख्या नगाः, चउत्ति चत्वारो ४ वृत्ता इति शेषः, चउरतिसत्ति चतुर्क्षिणश्च
३४ वर्द्धयरेत्ति वृत्तेतरा आयता वैताढचाः, सोलसत्ति षोडश १६ वक्खारगिरित्ति वक्षस्कारनगाः
विजयान्तरिताः, दोत्ति द्वौ२, चित्तविचित्तत्ति चित्रविचित्रौ, दोत्ति द्वौ२ जमगत्ति यमकौ, दोसयेत्ति
द्विशत् २००, कणयगिरीणंति कनकगिरीणां, चउत्ति चत्वारो गयदंतत्ति गजदन्ता गिरयः तहत्ति
तथा सुमेरुयत्ति सुमेरुश्च, छत्ति पड़ वासहरत्ति वर्षधराः, एषमिति शेषः, पिंडे समुदिते, एगुणस-
त्तरिसयादुन्नित्ति एकोनसप्तत्त्वयुरं द्विशतं भवति पर्वतानामिति शेषः । इति पदार्थः । अयं भावार्थः ।
हिमवति युगलिक्षेत्रमध्यभागे रोहितासरितः ग्रतीच्यां रोहितांशायाः प्राच्यां च शब्दापातीनामा
वृत्तवैताढचनगोऽस्ति । अस्य च योजनानां एकसहस्रो प्रत्येकं उच्चैस्त्वं आयतत्वं विशालत्वं च ।
अस्य परितो छघुमहद्वापीषु शब्दापातीवर्णवद्वर्णाकिमलसद्वावात् पल्यायुष्कमहविकस्वातिनामदेवा-
वासत्वाच्च शब्दापातीति शाश्वतं नाम । अयं क्षेत्रसमासाभिप्रायः । जंबूद्धीपप्रज्ञपत्यां यच्छब्दा-
पातोन्दानामा देवोऽभिहेतस्तन्नामान्तरं मतान्तरं वेति सर्वविद्वेषम् । अयं प्रथमा वृत्तवैताढचः।
स्थापना चेयम् । चित्राङ्कः - ८

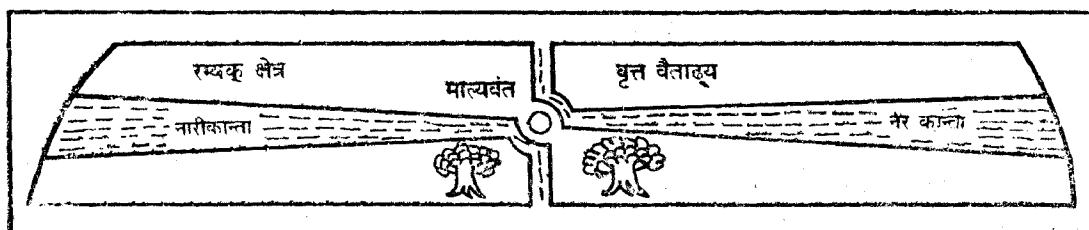
॥ शब्दापाती वृत्तवैताढच ॥

हरिवर्षमध्यभगे हरिकान्तायाः प्राच्यां हरिसलिलायाः प्रतीच्यां च गन्धापातीनामा वैताढयः । उच्चत्वादस्य शब्दापातीवत् । अयं विशेषः गन्धापातीवर्णवद्वर्णपद्मसंभवात्पद्मदेवावासत्वाद् गन्धापातीति शाश्वतं नाम । द्वितीयो वृत्तवैताढयः स्थापना चेयम् ।

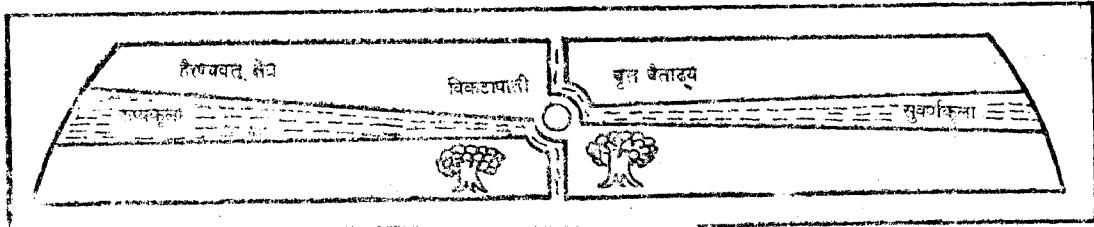
चित्राङ्कः ९

रम्यऋक्षेत्रमध्ये नारिकान्तायाः प्राच्यां नरकान्तायाः प्रतीच्यां माल्यवन्नामा वैताढयः पूर्ववज्ज्ञेयः । नवां तद्र्णवर्णतःपटशाका कमलसदभावान्माल्यवदेवावासत्वाद्वा माल्यवानिति नाम । जंबूद्धीपप्रज्ञसिसूचे माल्यवदपरपर्यायः प्रभासाल्यसुर इति दृश्यते । तृतीयो वृत्तवैताढयः । स्थापना चेयम् ।

चित्राङ्कः १०

हैरण्यवते सुवर्णकूलायाः प्रतीच्यां रूप्यकूलायाः प्राच्यां विकटापात्यभिख्यो वैताढयः । उच्चत्वादिपूर्ववद् । नवर स्ववर्णकमलसदभावादरुणदेवावासत्वात् तच्छाश्वतं नाम । तुयो वृत्तवैताढयः ।

चित्राङ्कः ११

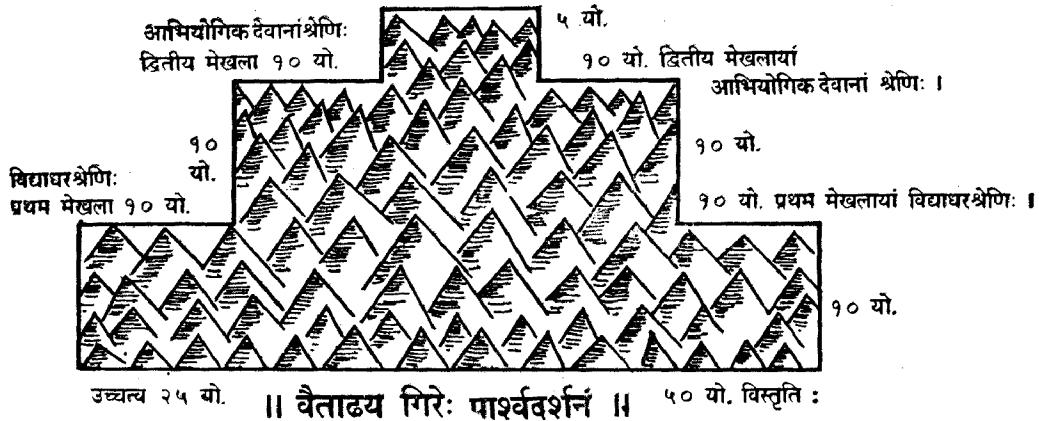
एवं च क्षेत्रविचारसूत्रवृत्त्यादभिप्रायेण हैमवते शब्दापाती, हैरण्यवते विकटापाती हरिवर्षे गन्धापाती रम्यके माल्यवानिति वृत्तवैताढयानां व्यवस्था । जंबूद्धीपप्रज्ञप्त्यभिप्रायेण तु हैमवते

शब्दापाती हरिवर्षे विकटापाती रम्यके गन्धापाती हैरण्यवते माल्यवानिति व्यवस्थेत्यत्र तत्त्वं पुनः केवलिनो विदन्ति ।

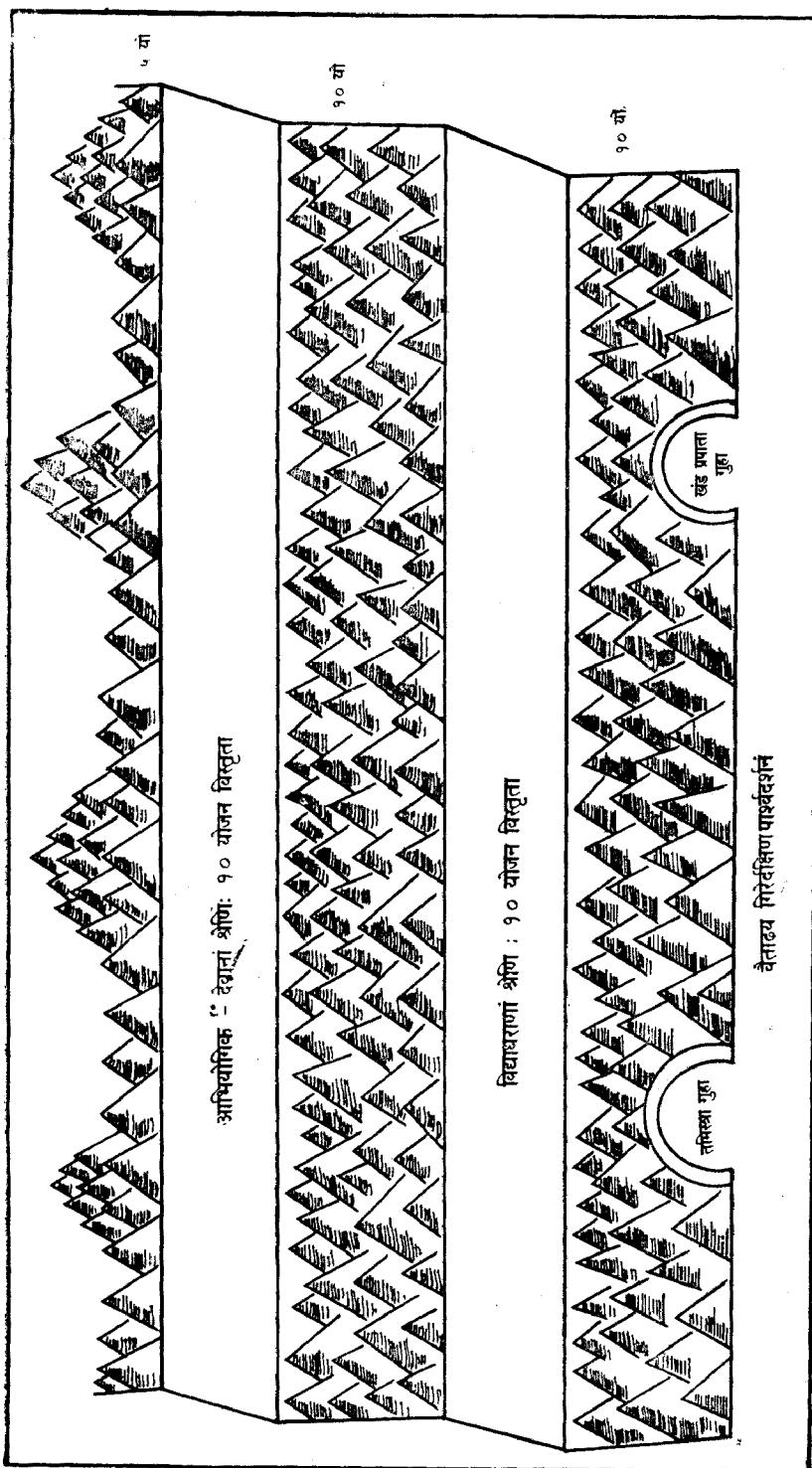
अथ चतुर्खिंशदायत्वैतादच्च व्याख्यायन्ते । तत्र प्रथमो वैतादच्चो भरतमध्ये पूर्वपश्चिमायत उत्तरदक्षिणविस्तीर्णः पञ्चविंशतियोजनोच्चः रुद्ध्यमयः स्फटिकवन्निर्मलः पश्यतां प्रतिबिघ्नधारकत्वात् प्रतिरूपोऽस्ति । तस्य वैतादच्चस्य पूर्वपश्चिमयोदिंशोर्गज्ञासिन्धवन्तिके एकपल्यायुष्कनृत्यमालकृतमालदेवाधिष्ठिते दक्षिणोदीच्योः पञ्चाशयोजनायते प्राचीप्रतीच्योद्वादशयोजनविशाले अष्टयोजनोच्चे अष्टयोजनोच्चचतुर्योजनविशालवत्त्रत्वमयनिविडद्वारावृत्ते वज्ररत्नमयनिविडस्पृष्टप्रपातात्मिस्त्राभिधे गुहे स्तोऽन्धकारनिरन्तरे । तत्र चक्रवर्ती दक्षिणार्धभरतात् सिन्धवन्तिकस्थतमिस्त्रागुफायामेकोनपञ्चाशन्मण्डलान्यालिख्योत्तरार्धभरतं प्रविश्य संसाध्य च निवर्त्तमान ऋषभकूटे स्वनाम छिक्षित्वा गज्ञानितकस्थखण्डप्रपातातो निर्गत्य दक्षिणार्धभरतमागच्छति । यावच्चक्रवर्ती जीवन्नास्ते तावत्तयोद्वागणि उद्घाटितानि स्युः । एतयोरन्तराले प्रत्येकं उन्मग्नजलानिम्नग्नजलाभिधे द्वे द्वे नदौ भवतः । उमेऽपि ते प्रत्येकं द्वादशयोजनायामे त्रित्रियोजनविशाले । तत्रोन्मग्नजलायां यतकिञ्चिद्दृष्टिदिन्धननरादिकं निपतति तत्सर्वं जलप्रवाहैराहत्य बहिः स्थले प्रक्षिप्यते । निम्नगायां यत्किञ्चित् तृणादिकं निपतति तत्सर्वमध एव निमज्जति । एनयोरीक्षस्वभाव एव तत्र कारणं, नान्यत् किञ्चिद् । इति वैतादच्चगुडावर्णनम् ।

अत्र वैतादच्चे वैतादच्चगिरिकुमारनामा महर्षिकः पल्यायुष्कः सुरः सन्तिष्ठते । अतस्तन्नाम शाश्वतम् । इति भरतवैतादच्चवर्णनम् । अत्र भरतवैतादच्चनगस्यान्तरे वक्ष्यमाणस्वरूपा विद्याधरभियोगानां श्रेण्यः सन्ति । तत उपरिष्ठाभियोगश्रेणित ऊर्ध्वं पञ्चानां योजनानामतिक्रमेऽस्योपरिभागः । आकृतिश्वेषा-

१० यो.

चित्राङ्कः १२

चित्राङ्क : १३

एवमैरवते द्वार्तिशत्सु विदेहविजयेषु च त्रयस्तिशदैताढचा वर्णनीया । नवरं अत्र गङ्गासिन्धन्तिके गुहे, तत्र स्वनदोरन्तिके । इति चतुर्लिंशदायतवैताढचवर्णनम् । अथ षोडशवक्षस्कारवर्णनम् । इमे वक्षस्कारा एकैकविजयान्तरिताः तथा च पूर्वविदेहेऽष्टौ वक्षस्कारा अपरविदेहेऽपि तावन्तः । इमे वक्षस्काराः कुलगीर्यन्तिके चतुःशतयोजनोच्चाः सोतासीतोदान्तिके च पञ्चशतयोजनोच्चाः एतोषामभिधानानि चेमानि तथथा चित्रकूटः १ ब्रह्म (वर्म) कूटः २ नलिनीकूटः ३ एकशैलकूटः ४ त्रिकूटः ५ वैश्रमणकूटः ६ अञ्जनाख्यः ७ मातञ्जनाभिधः ८ अङ्गापाती ९ पद्मा (पद्मम)पाती १० आर्शविषः ११ सुखावहः १२ चन्द्रः १३ सूरः १४ नागः १५ देवश्वेति १६ । अत्रापि स्वस्वनामाङ्कितादेवा वसन्ति । इति वक्षस्कारवर्णनम् ।

अथ देवकुरुषु निषधोदीच्यां सीतोदायाः पूर्वपश्चिमकूलयोः सहस्रयोजनोच्चौ सहस्रयोजनायतविस्तीर्णमूलौ सार्वसप्तशतयोजनायामविशालमध्यौ पञ्चशतयोजनदीर्घविस्तर्णोपरिभागौ चित्रविचित्रदेवावासौ स्ववर्णकमलसदभावाच्चित्रविचित्राभिधानौ नगौ स्तः । इति चित्रविचित्रस्वरूपम् ।

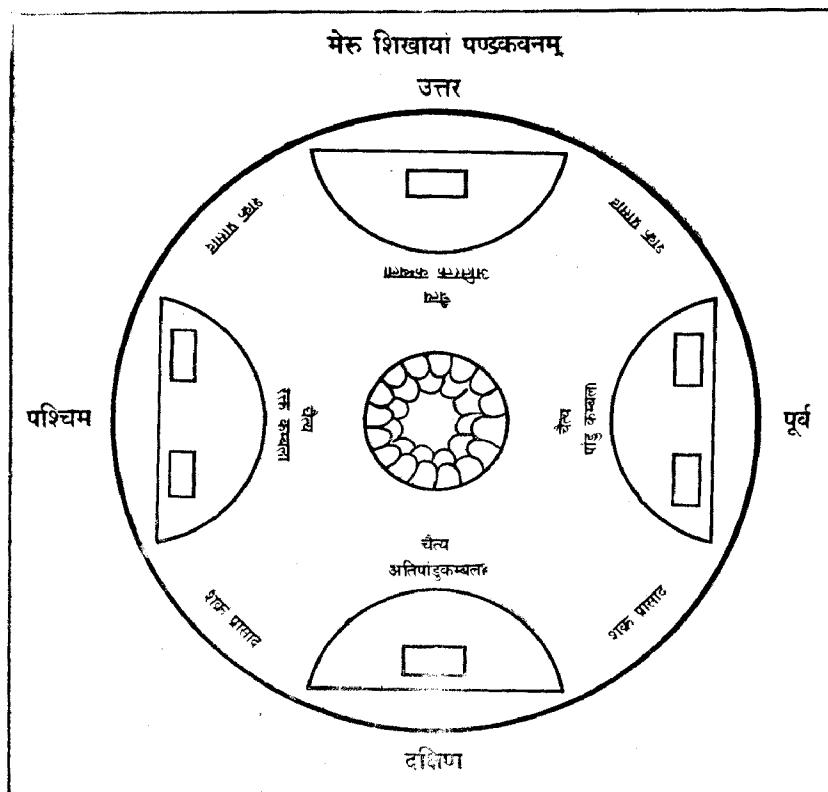
एवमेवोत्तरकुरुषु यमकाभिधो द्वौ गिरी । नवरं स्वस्वनामदेवावासौ स्ववर्णवत्कमलवन्तौ च । इति यमकद्वयस्वरूपम् ।

अथ उत्तरकुरुषु नीलवन्तपर्वताधः नीलवन्तहृदपूर्वपश्चिमपार्श्वयोः प्रत्येकं दश दश कनकगिरयः शतशतयोजनोच्चाः शतयोजनायामविशालामूलाः, मध्ये पञ्चसप्ततियोजनाः उपरि पञ्चशतयोजनाः । एवं विंशतिकृनकनगा । एवं उत्तरकुरुचन्द्रैरवतमाल्यवन्तहृदपार्श्वयोरपि । एवं सर्वसङ्ख्या शतसङ्ख्यागिरयः । एते च सर्वेऽपि काञ्चनप्रभपाथोजाश्रयत्वात् काञ्चनाख्यासुराश्रितत्वाच्च काञ्चनाख्या हेयाः । एवं देवकुरुषु चित्रोत्तरस्यां निषधाधः निषधेवकुरुसुरप्रभसुलसदिद्युतप्रभहृदपार्श्वयोरपि प्रत्येकं विशतिः । सर्वसम्मीलने द्विशतसङ्ख्याः काञ्चनगिरयः । इति द्विशतकञ्चनगिरिस्वरूपम् ।

अथ नीलवदक्षिणस्यां मेरोरुत्तरप्रतीच्यां गंधिष्ठावत्याख्यविजयप्राच्यां उत्तरकुरुप्रतीच्यां च गन्धमादनो नामा गजदन्तपर्वतः पीतवर्णोऽस्ति पीतरत्नमयः । “गिरिगंधमायणो पीययो अपीतकः पीतमणिमय” इति बृहत्क्षेत्रसमासतहृतिवचनप्रामाण्यात् । जंबुद्धीपपञ्चप्रिसूत्रे तु अयं ‘सञ्चरयणमणे’ इति सर्वात्मना रत्नमय उक्तः । जंबुद्धीपसमासे तु कनकमय उक्त इति नीलवन्तान्तिके चतुःशतयोजनोच्चः पञ्चशतयोजनपृथुलः पश्चान्मात्रया मात्रया यथाक्रमं उच्चत्वे वधमानः, पृथुत्वेन हीयमानां मन्दरान्तिके पञ्चशतयोजनोच्चः अङ्गुलासङ्ख्येयभागपृथुलश्च गजदन्ताकृतिभवति । अस्मिन् पर्वते कोष्टाख्यसुगन्धिद्रव्यपुटकादत्युत्तम इष्टतरो गन्धो भवति । तथा गन्धमादनाभिधो देवो महर्षिको वसत्यतस्तनाम शाश्वतम् । इति प्रथमो गजदन्तः ।

मेरोरुतरपूर्वस्यां नोलावदक्षिणस्यां उत्तरकुरुपूर्वस्यां कञ्चाख्यवेजयप्रतीच्यां माल्यवन्नामा गजदन्तः । शेषं पूर्ववत् नवरं समीरणैर्विद्युतानि नानाकुमुमगुल्मानि कीर्णगुणं विदधते तथाऽत्र माल्यवन्नामा महर्धिः हो देवः पल्यायुषको वसति ततो माल्यवदिति शाश्वतं नाम । अयं वैद्वर्यमयः । इति द्विनीयः । एवं निषधोदीच्यां मेरोगरनेयां मङ्गावतीप्रतीच्यां देवकुरुप्रायां सोमनसनामा गजदन्तः । शेषं पूर्ववत् । नवरं सोमनसदेवादितदभिग्रापेन वाच्यम् । इति तृनीयः एवं निषधोत्तरस्यां मेरोदक्षिणप्रतीच्यां पद्माविजयपूर्वस्यां देवकुरुप्रतीच्यां विद्युतप्रभाभिधो गजदन्तः । नवरं तदभिलापः । इति चतुर्थः । इति गजदन्तगिरिवर्णनम् ।

एकलक्षयोजनोच्चो बतुलः । एकयोजनस्त्रैकादश भागाः क्रियन्ते दशभागोत्तरदशसहस्र-नवतियोजनविशालमूलः । ततो मात्रया मात्रया हीयमानः उपर्येकयोजने योजनैकादशमभागो हीयते । एकादशसु योजनेषु एकं योजनं, शतयोजने नवयोजननि योजनैषादशमभागः, सहस्रयोजनेषु नवति योजनानि योजनदशभागास्तथा च शिखरे एकं सहस्रयोजनविस्तारों मेरुगिरिस्ति । अस्य च त्रिणि काण्डानि—आदिमं सहस्रयोजनमानं चतुर्भिर्धं काण्डं मृद्गबहुलं पाषाणवहुलं वज्ररत्नवहुलं शर्करावहुलं च भौमरूपम् । द्वितीयं वैद्वर्यमिधं अङ्गजं स्फटिकं काञ्चनमयं रूप्यमयं च त्रिष्ठिसहस्रयोजनमानं सौमनसं यावत् । जम्बूनदमयं षट्ट्रिशतसहस्रयोजनमानं शेषं याव-चिठ्ठवरं जाम्बूनदाभिधम् । अत्र चत्वारि वनानि—तथाथा—समभूतद्वाशां भद्रशालवनं १ भद्रशाला-त्यञ्चगतयोजनापि नन्दनाभिलयं वनं २ नन्दनात् सार्वद्विष्ठिं सहस्रयोजनोपरि सोमनसाहरा-वनं ३ सोमनसत् षट्ट्रिशतसहस्रयोजनोपरि मेरोः शिखरे पण्डकं नाम-वनम् ४ । पण्डकव-चतसः शिलाः भन्ति—तथाथा प्राच्यपाण्डुशिला नाम्नी दक्षिणोत्तरायता पञ्चशतयोजनमाना पूर्वप्रतच्छ-पाण्डुशिलानितिके पार्षदेशतयोजनविशाला चतुर्योननपृथुशिला अर्जुनस्त्रीयमयो अर्धचन्द्राकाग मेरुचूडा-सन्मुखवर्ती । तस्या मध्यभागे उत्तरस्यां च द्वे मिहासने स्तस्तयोर्यथाक्रमं कच्छवत्सादिविजययो-स्तीर्थकृतोर्जन्माभिषेको भवति । यतः पूर्वविदेहे दक्षिणोत्तरविजययोः समस्तमेव तीर्थकृते जायेते । इति प्रथमा शिला । दक्षिणानितिके पूर्वपरायता पाण्डुकम्बलनाम्नी शिला । विशेषं पूर्ववत् । नवरं तत्रैकमेव मिहासनं । तत्र दाक्षिणात्यभरतक्षेत्रतीर्थकृतनन्माभिषेकः । यतो भर । एकस्मिन् समये एक एव तीर्थकृदुर्गवनेऽन एकमेव मिहासनम् । इति द्वितीयशिला । प्रतीच्यन्ति उत्तरदक्षिणायता रक्तशिला नाम्ना शिला शेषं पूर्ववत् । नवरमिहापि पाण्डुशिलावत् द्वे मिहासने दक्षिणस्यां उदीच्यां च दिशि । तत्र यथाक्रमं पञ्चप्रादिविजययोस्तीर्थकृतोर्जननाभिषेकः । द्विमिहासनकारणं पाण्डुशिलावत् अत्रपि युगपत्तीर्थकृजजन्मैव । इति तृतीयशिला । अथ चूलिः तत्रस्यां पण्डकवनोदीच्यन्ते रक्तकम्बलनाम्नी शिला शेषं पूर्ववत् । नवरमत्रैकं मिहासनम् । तत्रैक-तीर्थकृजन्माभिषेकः । एकसिंहासनकारणं पाण्डुकम्बलावत् । इति तुर्थशिला ।

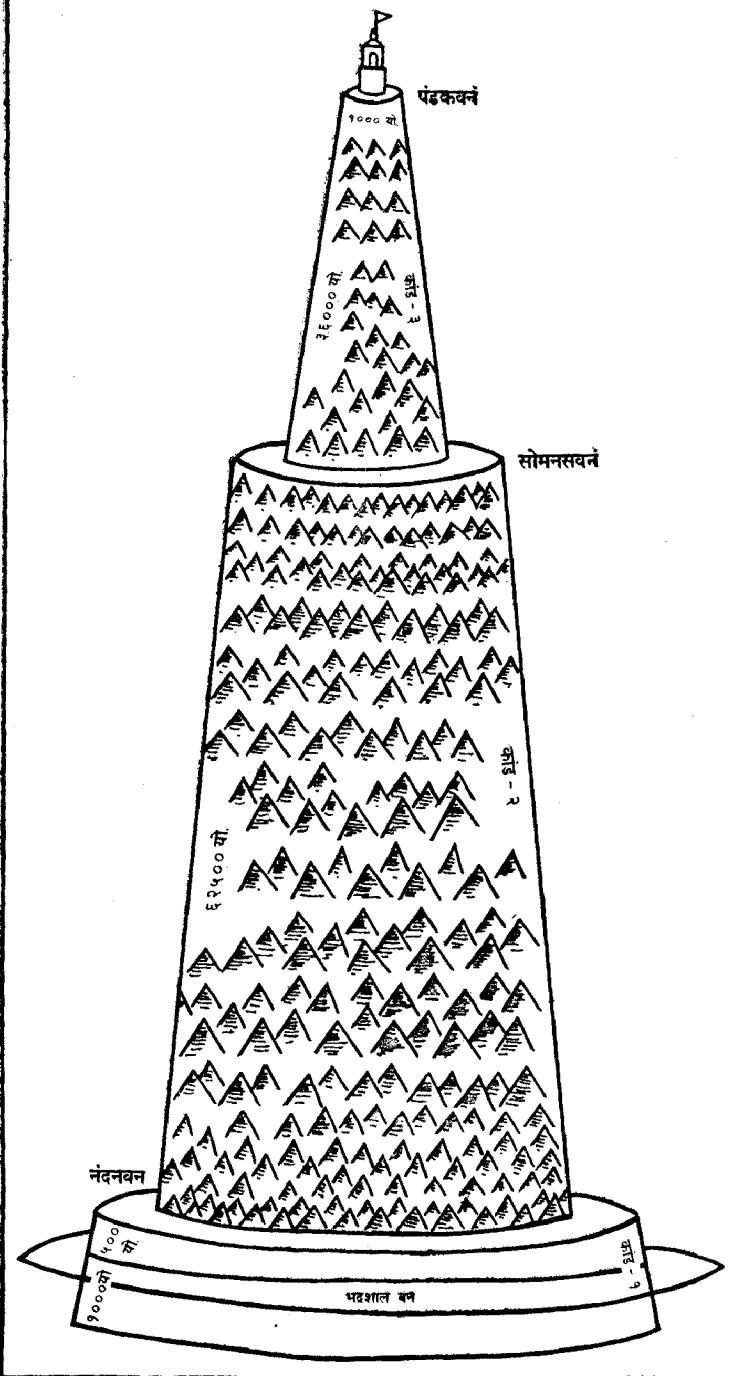
चित्राङ्कः— १४ः

इति पण्डकवनवर्णनम् ॥

अस्य मंदरपर्वतस्य षोडश नामानि सार्थानि तथाहि मंदराख्यदेवाधिष्ठितत्वान्मंदरमिति १
मेहरिति प्रसिद्धं २ शुभदर्शनत्वात् सुदर्शनः ३ स्वयमेव प्रभेया प्रकाशकत्वात् स्वयंप्रभः ४
मनस्तोषकत्वान्मनोरमः ५ सर्वपर्वतोच्चत्वात् तीर्थकृजजननाभिषेकत्वाच्च गिरिराजः ६ रत्नोच्चय-
वत्व द्रत्नोच्चयः ७ पाण्डवादिशिला समूहत्वाच्छिलोच्चयः ८ लोकमध्यवर्तित्वाल्लोकमध्यः ९ तत
एव लोकनाभिः १० अतिनिर्मलत्वादच्छुः ११ सूर्यचन्द्रादयः प्रदक्षिणं भ्रमन्त्यतः सूर्यावर्त्तः १२
सूर्यादिप्रहनक्षत्रतारकाः पृष्ठतो भ्रमन्तीत्यतो प्रहावतीः १३ सर्वपर्वोच्चमत्वादुत्तमः १४ मेरुमध्य-
र्त्यष्टुरुचक्क्रप्रदेशा दिग्बिदिनीर्गोऽतो दिशादिः १५ सकलगिरिमुकुटभूतत्वादवतंसः १६ इमान्ये-
वाभिघानानि अन्यत्र ऋचित् नामान्तरेण क्रमान्तरेण च रूढानि । तथा चोक्तमत्र मंदराख्यो देवः
पूर्ण युक्तः परिवसतीति मन्दरमिति शाश्वतं नाम मुख्यं प्रतीतं च ।

॥ इति मेरुर्वर्णनम् ॥

मेरुपर्वत :

चित्राङ्कः १५

अथ भरतोदाच्यां भरतसीमाकारी चुल्लहिमवन्नामा नमः शतयोजनोच्चो द्वादशकलाधिक-
द्विष्ठ शतुत्तसद्वयोजनविशालः स्वर्णमयः । अस्य च महाहिमवदार्थित्य न्यूनमानत्वाच्चुल्लहिम-
वदेवावासत्वाच्च चुल्लहिमवदिति शाश्वतं नाम । अयं च द्रयोरपि पार्श्वयोः वेदिकावनखण्डाभ्यां
भ्यः । ३८ दिमवदर्णं स् । दिमवदुत्तरस्यां महाहिमवन्नाम नगो द्विशतयोजनोच्चा दशकलाधिकद-
शीत्तद्विचत्वार्थित्योजनविशालः काष्ठनमयोऽस्ति । दक्ष्यति च ‘दुसुउच्चारुष्टकण्यमयत्ति’
अयमेव वर्णो बृहद्विचारक्षेत्रादावपि । अनेनैवाभिप्रायेण जन्म्बूद्धीपण्डादावस्थ्य पीतर्णत्वं दृश्यते ।
जन्म्बूद्धीप्रज्ञप्त्यभिप्रायेण तु सर्वरत्नमयो ह्येत् । अस्य च महाहिमवन्नामा महार्थिकदेवावासत्वान्महा-
हिमवदिति शाश्वतं नाम ॥२॥ विदेहदक्षिणस्यां चतुशतयोजनोच्चो दिकलाधिकाष्टशतद्विचत्वारि-
शदुत्तरघोडशमहस्योजनविशालो रक्तस्वर्णमयो निषधनामा नगोऽस्ति । अस्य च निषधदेवावास-
त्वाच्छाश्वतं निषधमिति नाम ॥३॥ विदेहोत्तरस्यां नीलवन्नामा नगः । अस्य वर्णनं निषधवत् । नवरं
पल्यायुष्कनीलदेवावासत्वानीलवदिनि नाम ॥४॥ गृथोत्तरस्यां रुद्ध्यपरनामा रुक्मी नगः । वर्णनं
महाहिमवदवत् । नवरं स्वनामदेवावासत्वात् सर्वाभिनन्दना रुद्ध्यमयत्वाच्च रुक्मीरुद्ध्यं नाम ॥५॥
ऐवदक्षिणस्यां चुल्लहिमवत्समः शिखरी नामा नगः । नवरं शिखरदेवावासत्वाददक्ष्यमाणकूटैकाद-
शकातिरिक्तदिख्यर्थाकारभूया रत्नकूटमदभावाच्च शिखरीति नाम ॥६॥ इमे षड्यापि वष्टसीमाकारित्वादप-
घाभिधया गोयन्ते । इति वर्षवरपर्वतवर्णनस् ।

सर्वेषां नगानां समुदिता एकोनसप्तत्युत्तरद्विशतसङ्ग्रह्या नगा भवन्ति । इति तुयं नगद्वारम् ॥

यन्त्रकमिदम् ।

सङ्ग्रह्या	पर्वतनाम	सङ्ग्रह्या	पर्वतनाम
०४	बृहत्वैताढ्याः	२००	कञ्चनगिरयः
३४	आयत्वैताढ्याः	००४	गजदन्ताः
१६	वक्षस्कारनगाः	००१	मेहः
०२	वित्रविचित्रो	००६	वर्षधरा:
०२	यमकौ	२६९	सर्वसङ्ग्रह्या

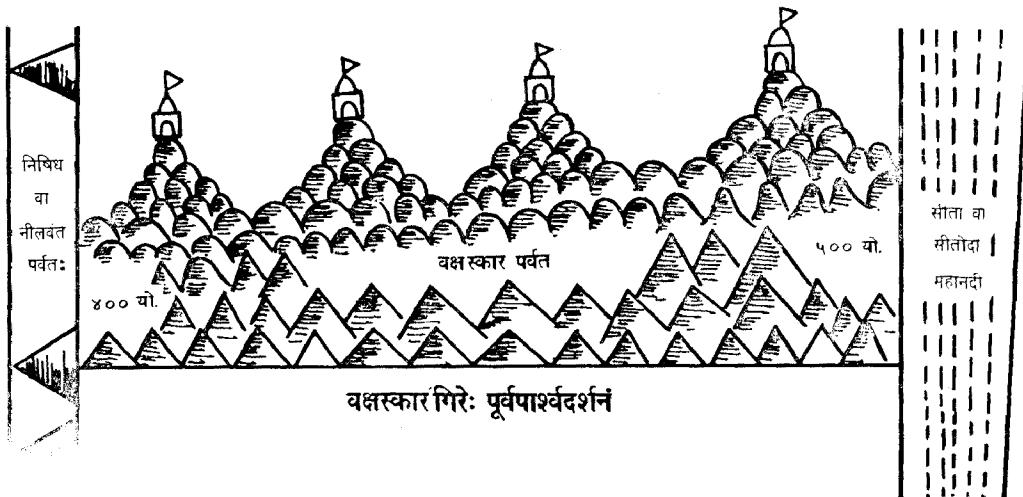
अथ कूटनामकं पञ्चमं द्वारं विस्तारयति । सोलसवव्यारेसु इत्यादि । तत्राप्यादौ पूर्वकूटा-
न्युद्दिश्य तिसूभिर्गाथाभिस्तत्स्वरूपं प्रकटयति ।

सोलसवव्यारेसु चउ चउ कूडाय हुंति पत्तेयं ।
सोमणसगंधमायण सत्तद्वय रुद्धिमहांहिमवे ॥१३॥

चउतीसवियद्वेषु विज्जुप्पहनिसद्वनीलवंतेसु ।
 तह मालवंत सुरगिरि नव नव कूडाइं पत्तेयं ॥१४॥
 हिमसिहरीसु इकारस इय इगसद्विगिरीसु कूडाणं ।
 एगत्तं सव्वधणं सय चउरो सत्तसद्वीय ॥१५॥

सोलसवकखारेसुत्ति षोडश-वक्षस्कारेषु, चउचउकूडति चत्वारि चत्वारि कूटानि च, हुंतिति भवन्ति, पत्तेयंति प्रत्येकं, सोमणसगंधमायणत्ति सौमनसगन्धमादनयोः, सत्तत्ति सप्तं सप्तं रूपिष्महा हिमवेत्ति रूप्यमहा हिमवतोः, अद्वति अष्टावष्टो चेति, चउतीसवियद्वेषुत्ति चतुर्लिं-शद्वैताढचेषु, विज्जुप्पहनिसद्वनीलवंतेसुत्ति विद्युत्प्रभनिषधनीलवंसु, तहत्ति तथा, मालवंत-सुरगिरित्ति मालयवत्सुरगिरीयोः, नव नवति नव नव, कूडाइंति कूटानि, पत्तेयंति प्रत्येकं, हिमसिहरीसुत्ति पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद्विमवच्छिखरिणोः, इकारसत्ति एकादश, इयत्ति । इति, इगसद्विगिरीसुत्ति एकषष्ठिगिरीषु, कूडाणंति कूटानां शिखराणां एगत्तेत्ति एकत्वे समुदिते सव्वधगंति सर्वधनं सर्वसङ्ख्या सयचउरोत्ति शतानि चत्वारि सत्तसद्वीयत्ति सप्तषष्ठिश्च इति पदसंघटना ॥ अयं भावः पूर्वोक्तकोनसप्ततिद्विशतगिरिषु अष्टोत्तरद्विशतगिरयो निष्कूटा एकषष्ठिगिरयश्च सकूटास्तत्र तेषु प्रत्येकं यावन्ति कूटानि तदर्शयति । तत्र षोडशसु विजयान्तरितेषु प्रत्येकं चत्वारि कूटानि तथथा—एकं तावत् सिद्धायतनाख्यं १ द्वितीयं यत्र कूटं विवक्षितं तत्त्वामाल्यं ३ तृतीयं पृष्ठवर्त्तिविजयाख्यं ३ । चतुर्थमप्रिमविजयाख्यं ४ । तथाहि कच्छुकच्छविजयान्तरित-चित्रकूटाभिषवक्षस्कारे १—सिद्धायतनकूटं, २—चित्रकूटं, ३—कच्छकूटं, ४—सुकच्छकूटं च वर्म (ब्रह्म)कूटाख्यं—वक्षस्कारे १—सिद्धायतनकूटं, २—वर्मकूटं, ३—महाकच्छकूटं, ४—कच्छावतीकूटं । नलिनोकटे—सिद्धायतननलिनीकूटावर्तमङ्गलावर्त्ताख्यानि चत्वारि । एकशैलकूटे सिद्धायतनैकशैलकूटपुष्क-लावर्तपुष्कलावत्याख्यानि चत्वारि कूटानि । त्रिकूटे सिद्धायतनत्रिकूटवत्ससुवत्साख्यानि चत्वारि कूटानि । वैश्रमणकूटे सिद्धायतनवैश्रमणकूटमहावत्सवत्सावत्याख्यानि चत्वारि शिखराणि । अङ्गनरम्यकाख्यानि चत्वारि शिखराणि । मातञ्जने सिद्धायतनमातञ्जनरमणीमङ्गलावत्याख्यानि चत्वारि कूटानि । अङ्गावतिवक्षस्कारे सिद्धायतनाङ्गावतिपद्मसुपद्माख्यानि चत्वारि शिखराणि । पद्मावतिवक्षस्कारे सिद्धायतनपद्मापापातिमहापद्मावत्याख्यानि चत्वारि कूटानि । आशीविषे सिद्धायतनाशीविषशङ्कनलिनाख्यानि चत्वारि शिखराणि । सुखावहे सिद्धायतनसुखावहकुमुदनलिनावत्याख्यानि चत्वारि कूटानि । चन्द्रे सिद्धायतनचन्द्रपद्मसुपद्मानि चत्वारि शिखराणि । सूरे सिद्धायतनसूरमहावप्रपद्मावत्याख्यानि चत्वारि कूटानि । नागे सिद्धायतननागवल्गुसुवल्गाख्यानि चत्वारि शिखराणि । देवे सिद्धायतन-देवगन्धिलगन्धिलावत्याख्यानि चत्वारि कूटानि । एवं सर्वाण्यपि संमील्य चतुषष्ठिकूटानि । तेषु सिद्धायतनकूटेषु सिद्धायतनानि, शेषेषु त्वस्वनामाङ्गितदेवावासावतंसकाः । इति वक्षस्कारकूटस्वरूपम् ।

<

चित्राङ्क : १६

नीलवन्निषधयार्गन्धमादनसोमनसगजदन्तगिर्योः सप्त सप्त प्रत्येकं कूटानि । तथाहि गन्धमादने मेरारन्तिके सिद्धायतनाख्यं कूटं १ ततोऽनुक्रमं नीलवतसन्मुखानि षट्कटानि—तदथा गन्धमादनकूटं १ गन्धिलावत कूटं २ उत्तरकुरुकूटं ३ स्फटिककूटं ४ लोहिताक्षकूटं ५ आनन्दकूटं ६ च । तत्र सिद्धायतनकूटे सिद्धदेवालयः, स्फटिकलोहिताक्षकूटयोर्भौगङ्गाभोगवत्योर्दिंककुमारिकयो रावासौ शेषेषु चतुर्षु कूटेषु स्वस्वनामाङ्कितदेवावासाः । एतानि च पञ्चशतयोजनोच्चानि । इति गन्धमादनकूटसप्तकस्वरूपम् । सोमनसे मेरारन्तिके सिद्धायतनकूटं १ ततोऽनुक्रमं निषधसन्मुखानि-षट्कूटानि—तदथा सोमनसकूं १ मङ्गलावतीकूटं २ देवकुरुकूटं ३ विमल टं ४ काञ्चनकूटं ५ वशिष्ठकूटं ६ चेति । एतानि पञ्चशतयोजनविशालोच्चानि । तेषु सिद्धायतनकूटे सिद्धप्रासादः, विमलकाञ्चनकूटयोः सुवत्सावत्समित्रयोः काष्ठाकुमार्योरावासौ । शेषं पूर्ववत् स्वस्वनामादेवावासत्वम् । इति सोमनसकूटस्वरूपम् ॥ रूप्योऽष्टौ कूटानि—तथाहि—सिद्धायतनकूटं १ रुक्मिकूटं २ रम्यककूटं नरकान्ताकूटं ४ बुद्धिदेवीकूटं ५ रूप्यकूलाकूटं ६ हैरण्यवतकूटं ७ मणिकाञ्चनकूटं चेति । एतानि प्रयोक्तं पञ्चशतयोजनोच्चानि । तत्र सिद्धायतने सिद्धचैत्यं, रुक्मिरम्यघैरण्यवन्मणिकाञ्चनकूटेषु स्वस्वनामाङ्कितदेवावासाः । नरकान्ताबुद्धिदेवीरूप्यकूलाकूटेषु स्वस्वाभिधाङ्कितदेव्यावासाः । इति रुक्मिकूटाष्टकविवरणम् ॥ महाहिमवत्यष्टौ कूटानि—तथाहि—सिद्धायतनमहाहिमवद्विमवद्विमवदोहिताही हरिकान्ताहरिवर्षवैद्युर्याख्यानि । तत्र सिद्धायतने सिद्धालयः । महाहिमवद्विमवद्विवर्षवैद्युर्येषु स्वाभिधान-देवावासाः । रोहिताहीदेवीहरिकान्तासु स्वस्वनामाङ्कितदेव्यावासाश्रति । एतेषां प्रासादराजधान्या-दिवक्षयमाणकूटवत् । इति महाहिमवत्कूटाष्टकस्वरूपम् ।

चतुर्खिंशत्सु वैताढचेषु प्रत्येकं नवं नवं कूटनि । तथाहि—तत्रत्य भरतवैताढयकूटनवकं स्वरूपमादौ प्रकटीक्रियते । तथाहि सिद्धायतनकूटं १ दक्षिणार्धभरतकूटं २ खण्डप्रपातगुहाकूटं ३ माणिभद्रकूटं ४ वैताढत्रकूटं ५ पूरणभद्रकूटं ६ तमिक्षागुहाकूटं ७ उत्तरार्धभरतकूटं ८ वैश्रमणकूटं ९ चेति । उक्तं च—
“सिद्धायतनं कूटं दक्षिणभरतार्धनामधेयं च ।

खण्डप्रपातकूटं तुर्यं तन्माणिभद्राख्यम् ॥

वैताढचाख्यं पञ्चममथ षष्ठं पूर्णभद्रसंज्ञं च ।

भवति तमिक्षागुहं चोत्तरार्धं च वैश्रमणम् ॥”

तत्र सिद्धायतनकूटमध्ये शाश्वतार्हदायतनं तत्र ऋषभचन्द्राननवारिषेणवर्धमानाख्यतीर्थकृदष्टोत्तरैकशतसङ्घयाः प्रतिमाः । स्वरूपं चानन्तरं विस्तरतो व्याख्यास्यते । दक्षिणार्धभरतमाणिभद्रवैताढच—पूरणमदोत्तरार्धभम् तवैश्रमणाख्येषु षट्सु कटेषु स्वस्वनामाङ्गितदेवावासाः । खण्डप्रपातगुहाख्यकूटे नृत्यमालदेवावास । तमिक्षागुहाख्यकूटे च कृतमालदेवावास इति । तत्र माणिभद्रवैताढयपूर्णभद्राख्यानि त्रीणि स्वर्णमयानि शेषाणि षट् च रत्नमयानि । एतानि नवापि कटानि प्राच्या आरम्भ द्वेयानि । प्राचीनोद्विसनिधौ सिद्धायतनमित्यादि सक्रोशषड्योजनानि उच्चानि तावन्त्येव योजनानि मूले विष्कम्भायामतः, मध्ये देशोनानि पञ्चयोजनानि, शिरसि च साधिकानि त्रीणि योजनानि । सर्वाण्यप्येतान्यूद्धर्वीकृतगोलाङ्गूलस्थितानि । सिद्धायतनाख्यादिमकूटस्थोपरि प्रवरनरपतिमौलिकिरोटमिव रम्य सत्सिद्धायतनं सद्रत्नकनकमणिमयं एकक्रोशायतं सहस्रधनुर्विशालं चत्वारिंशदुत्तरचतुर्दशशतानि चापानामुत्तम्भं प्राच्युदीच्यवाचीस्थद्वारत्रयोपशोभितं विराजते । एकैकं तद्वारं धनुपञ्चशतोत्तुम्भं तदर्थं च विस्तृतम् । तत्र सिद्धायतने पञ्चधनुःशतविष्कम्भायामा तदर्थवाहल्या मणिपीठिका वर्तते तदुपरि च पञ्चचापशतविष्कम्भायामः सातिरेकाणि धनुषां पञ्चशतानि उत्तुम्भो देवच्छन्दकः । तत्र चौत्सेधधनुःपञ्चशतोच्छ्रुत्ताः एकैकस्यां दिशि सप्तविंशतिः सप्तविंशतिरित्येवं चतुर्दिव्यवस्थितत्वेनाष्टोत्तरशतसङ्ग्रह्याप्रमिता ऋषभादिप्रागुक्ताभिधानार्हतां नित्यप्रतिमाः प्रकाशन्ते तासां च स्वरूपमिदम् । अन्तलोहिताक्षरत्नप्रतिसेकमनोहराः अङ्गरत्नमया नस्ताः, तपनीयमयानि पाणिपादतलानि, जिह्वाश्रीवत्सचूचुकं ताल्मनि च । इमश्रुरोमराजयश्च रिष्टरत्नविनिर्मिताः । ओष्ठा विद्रुमविहिताः । नासा अन्तलोहिताक्षप्रतिसेका तपनीयजन्या, लोहिताक्षनिषेकाण्यङ्गमयान्यक्षोणि, तारका अक्षिपक्षमाणि भ्रवश्च रिष्टरत्ननिर्मिताः, ललाटपटश्रवण कपोलं कनकमयं, केशभूमिस्तपनीयमयी, केशाश्च रिष्टरत्नजन्मानः, शीर्षघटिका वज्रजा, ग्रीवाबाहु-क्रमजङ्घाङ्गुल्योरुतनुयष्टयः कनकनिर्मिता । नन्वेतानि भावजिनप्रतिरूपाणि तेषु चोचितं इमश्रुकुचादि श्रामण्यानुचितं कथं ? तदुक्तं तपागच्छनायकदेवेन्द्रसूरिशिष्यश्रीर्धर्मधोपसूरिभिर्भाष्यवृत्तौ भगवतोऽपगतकेशशीर्षमुखनिरीक्षणेन श्रामण्यावस्थासु ज्ञानैवेति ? अत्रोच्यते भावार्हतामपि इमश्रुकुचादीनां

सर्वथाऽसंभवस्यानभिमतत्वात् । किन्तु तथाधिदैविकातिशयानुभावात् तेषां इमश्रुकूर्चादीनां श्रामण्यग्रहणादनु अवस्थितिः स्यात् । एवं च सति पुरुषत्वप्रतिपत्तिः सौंदर्यं च सिद्धच्चति । यदुक्तं श्रीसमवायाङ्गे—“अवट्टियकेसमंसुरोमणहे” इति । ओपपातिकेऽपि प्रथमोपाङ्गेऽभिहितं “अवट्टिय सुविभक्तचत्तमंसू” इत्यादि । अभ्यधायि च वीतरागत्वार्थिकायां “उत्पन्ने केवलज्ञाने नखलोभ्नोरवस्थितिमित्यादि । इथं च तासां शाश्वतार्हत्प्रतिमानां भावजिनपतिप्रतिष्ठपतया इम कूर्चादियुक्तिमदेव । भाष्यवृत्तौ तु याऽपगतकेशशींसुखा श्रामण्यदशोदिता साऽवर्धिण्यत्वेनाल्पत्वात्तयोरभावविवक्षया । एकैकस्याः प्रतिमायाः पृष्ठतः छत्रधारिणी, पार्श्वतो द्वे द्वे चामरधारिण्यौ, पुरतः पादपतितं घटिताङ्गलिविनयावनते द्वयं द्वयं यक्षभूतकुण्डधारप्रतिमानां बोध्यम् । अत्र देवच्छन्दके घण्टाधूपङ्गुच्छकानां प्रत्येकमष्टोत्रशतं, एवं चन्दनकुम्भादीनामपि बोध्यम् । तथाहि—

“ चंदणकलसा १ भिंगारगा २ आयंसगा ३ यथालाय ४

पाईओ ५ सुपद्मठा ६ मणिगुच्छिया ७ वायकरगा य ८ ॥

चित्तारयणकरंडग ९ हय १० गय ११ नरकंठगा य १२ चंगेरी १३ ।

* पडलग १४ सीहासण १५ छत्त १६ चामर १७ सुमगय १८ जङ्या य । ”

शेषाष्टकूटोपरि स्वस्वदेवानां रात्निकाः प्रासादावतंसकाः क्रोशतुङ्गा अर्धकोशविस्तृतायताश्च । इदच जंबूद्धीपप्रज्ञप्तिबृहत्क्षेत्रसमासाभिप्रायेण । वाचकावतंसोमास्वातिकृते जंबूद्धीपसमासे त्वमी प्रासादावतंसकाः क्रोशदैर्घ्यविस्ताराः किञ्चिन्न्यूनतदुच्छ्रया अभिहिताः सन्ति । तेषां प्रासादानां मध्ये आयामव्यासयोर्धनुषां पञ्चशतानि तदर्धमेदुरा चैकैका महती मणिपिठिका, तासामुपरि रत्नमयं तत्त्वकूटस्वाभियोग्यं परिवारासतैः (?) परितः परिकलितं चैकैकं सिंहासनं राजते । तत्र सिंहासने तेषां तेषा कूटानां नायका नाकिनो यदा स्वस्वराजधान्या अत्रायान्ति तदा सुखमासते । एषां च हुराणां मेरोरवाच्यां असङ्ग्यद्वीपाव्यीनामतिकमेऽपरस्मिन् जम्बूद्धीपे यथायथं राजधान्यो राजन्ते । इति भरतवैताढच्यकूटनवकर्वणम् । एवं शेषेषु त्रयिंशत्सु विजयेषु कूटानि वाच्यानि । नवरं दक्षिगार्धं मरतोतरार्धभरतकूटयोः स्थाने स्वस्वविजयनामाङ्गिते वाच्ये यथा दक्षिणार्धेन्वत कूटोत्तरार्धेन्वत कूटे । इति चतुस्त्रिशदैताढच्यषडधिकशतत्रयसङ्ग्यकूटवर्णनम् । विद्युत्प्रभाख्यनिषधगजदन्ते नवकूटानि तदथा मेर्वन्तिके प्रथमं सिद्धायतनकूटं ततोऽनुक्रमं निषधसन्मुखान्यष्टीं कूटानि विद्युत्प्रभ—देवकुरु—पदम—कनक—सौवस्तिक—सीतोदा—शतज्वल—हर्याख्यानि । तत्र सिद्धायतने सिद्धायतनं कनक—सौवस्तिककूटयोः पुष्पमालापरनामकवारिषेणाऽनंदितापरनामकबलाहिकयोदिंशाकुमार्योरावासौ शेषेषु स्वस्वाभिख्यदेवावासाः । इति विद्युत्प्रभगजदन्तकूटनवकर्वणम् । निषधे नवकूटानि तदथा सिद्धायतननिषधहर्विवर्षपूर्वविदेहरिधृतिशीतोदापरविदेहरु चकाख्यानि । तत्र सिद्धायतनादिषु

सिद्धायतनादिचुल्हिमवद्वत् तथा हि सिद्धायतने सिद्धालयः, निषधहरिष्वर्षपूर्वविदेहापरविहरुचकेषु स्वस्वाभिरुद्यदेवावासाः । हरिसितिशाधृतिसीतोदासु स्वस्वाभिरुद्यदेव्यावासाः । इति निषधकूटनवकर्वणनम् । नीलवति नव कूटनि—सिद्धायतननीलवत्पूर्वविदेहसीतानारीकान्ताकीर्तिदेव्यपरविदेहरम्यकोपदर्शनाख्यानि । शेषं पूर्वत् इति नीलवत्कूटनवकर्वणनम् । माल्यवति गजदन्ते नवकूटानि तथथा मेर्वन्तिके सिद्धायतनं ततोऽनुकमं नीलवत्सन्मुखानि माल्यवदुत्तरकुरुक्षुषागरजतसीतापूरणभद्रहरिस्सहाख्यान्यष्टौ कूटानि । तत्र सिद्धायतने सिद्धायतनं सागरजतयोः सुभोगा भोगम् । लिन्योदिंककुमार्योरावासौ, शेषेषु स्वस्वाभिरुद्यदेवावासाः । इति माल्यवत्कूटनवकस्वरूपम् । सुरगिरेनव कूटानि तथा हि नन्दनवने सिद्धायतनदिक्कुमारिकाप्रासादान्तरेऽष्टौ कूटानि—नन्दनवनमेरुनिषधहिमवद्रजतरुचकसागच्चित्रवज्राख्यानि । तेषु मेघङ्गरी—मेघवर्ती—सुमेघा—मेघमालिनी—सुवत्मा—वत्समित्रावज्रसेना—बलाहिकाख्याष्टदिक्कुमारिकावासाः ॥ ॥ इमा दिक्कुमारिका उद्दर्वलोकवापिन्य उच्यन्ते, यतस्तासामावासाः समभूतातः सहस्रयोजनोपरिवर्तिनः । नवमं च बलनामकूटं ईशानकोणे सहस्रयोजनोच्चं नन्दनवनाच्च सार्थपञ्चशतयोजनोच्चं, तत्र बलनामा देवः परिवसति । इति सुरगिरिनवकूटानि ॥

चुल्लिहिमवद्गिरावेकादश कूटानि—सिद्धायतनचुल्लिहिमवदभगतेलागङ्गार्तनश्रीदेवीरोहितांशादेवीसिन्ध्वावर्तनसुगदेवीहिमवत्वैश्रमणदेवाख्यानि । तेषु सिद्धायतने कूटं पूर्वलवणप्रतीचीनं चुल्लिहिमवत्कूटप्राचीनं पञ्चशतयोजनोच्चं पञ्चशतयोजनविस्तीर्णायामसूलं, पादोनचतुःशतयोजनविशालायाममध्यं, सार्धद्विशतयोजनविशालायामोवरिमभागं, साधिकैकाशीत्युत्तरपञ्चदशनानि परिक्षेपमूलं, किञ्चिद्दूनषष्ठशीत्यधिकैकादशशतानि परिक्षेपमध्यं, किञ्चिद्दूनैकनवत्यधकसतशतानि परिक्षेपोपरभागं, पदमवरवेदिकापरिकरितं गोपुच्छसंस्थानसंस्थितं । ततोऽनुकमं दशकूटानि तावदायतविशालोच्चैस्त्वपरिक्षेपवर्तिज्ञेयानि । तत्र सिद्धायतनकूटस्योपरि भास्वरप्रभोः महान् सिद्धालयः । स च पञ्चाशदयोजनायामः पञ्चविंशतियोजनविष्टकमभः षट्ट्रिंशद्योजनोच्चः प्राच्युदोच्यवाचीस्थद्वारत्रयोपशोभितः, तच्चैककं द्वारमष्टाष्टयोजनान्युच्चं चत्वारि चत्वारि योजनानि विस्तारप्रवेशम् । तत्र सिद्धायतनेऽष्टयोजनविशाला तावदायता चतुर्योजनमेदुरा महती मणिपीठिकाविभाति । तदुपरि पाविकाशयोजनोच्चो अष्टयोजनविष्टकमभः तावदायत एको देवच्छन्दकस्तत्रच प्रागुक्तवैतादचमिद्धायतनवदष्टोत्तरशतशाश्वतप्रतिमाप्रमुखं प्रतिपत्तव्यम् । शेषाणां दशानामपि कूटानामपरि तत्कूटाधिष्पतिनाऽधिष्ठितसपादैकरिंशद्योजनान्युच्चः सार्धद्वाषिष्ठयोजनान्यायतः तावदिशालश्चैकैकः प्रासादः शोभते । तत्र चुल्लिहिमवदभरतहैमवत्वैश्रमणाख्येषु चतुर्षु कूटेषु तन्नामानो देवा राजन्ते । शेषेषु षट्सु देव्यः । तत्रापि इलासुरादेवीकूटद्वयवासिन्यौ द्वे देव्यौ दिक्कुमारिके, गङ्गावर्त्तनसिन्ध्वावर्त्तनरोहितांशासूर्याख्येषु चतुर्षु तत्तन्नामनवधिष्ठाऽयः, श्रीदेवीकूटे

च श्रीः प्रतातैवेति । सर्वेऽपि इमे देवा देव्य एकपल्यायुषः । शेष राजधन्यादिकं प्राप्तवत् । एता देव्यः भवनपतिनिकायजाता अवगन्तव्याः, व्यन्तरीणामुक्तर्षतोऽपि अर्धपल्यायुष्कत्वात् । एवमुक्तवद्यमाणदेवानां वाच्यम् । इति चुल्लहिमवद्गिरिकूटैकादशकर्वणनम् ।

अथ शिखरिनग एकादश कूटानि तदथा सिद्धायतनकूटं १ शिखरिकूटं २ हैरण्यवतकूटं ३ सुवर्णकुलाकूटं ४ सुरादेवीकूटं ५ रक्तावर्तनकूटं ६ लक्ष्मीकूटं ७ रक्तावत्यावर्तनकूटं ८ इलादेवाकूटं ९ ऐश्वर्यकूटं १० तेगिञ्छिकूटं ११ च । शेषं सिद्धायतनादिप्राप्तवत् । इति शिखरिकूटैकादशकर्वणनम् ॥

इत्येकषष्ठिसङ्घर्षेषु गिरिषु कूटानां सर्वसङ्घर्ष्या सप्तषष्ठयुत्तरचतुःशतमिता भवति ॥

अथ सर्वसङ्घर्ष्या ज्ञापिकां संक्षिप्तसङ्घर्ष्यामत्रां गाथामाविष्करोति ।

चउसत्तच्छुभवगेगारसकूडेहिं गुणह जहसंखं ।

सोलसदुदुगुणयालं दुवे य सगसटीसयचउरो ॥१६॥

चउसत्तच्छुभवगेगारसकूडेहिंति चतुःसप्ताष्टनवकैकादशकूटैः गुणहत्ति गुणयत जहसंखनि यथा मङ्गल्यं सोलसदुदुगुणयालं दुवेयत्ति षोडशद्विद्येकोनचत्वारिंशद्विकांश्च एवं गुणिते सगसटीसयचउरोति सप्तषष्ठयुत्तरचतुःशतसङ्घर्ष्या कूटानां भवतीति शेषः । इति पदसंचालना क्रियान्वयः । अयं भावः । षोडशसङ्घर्ष्यान् पर्वतान् प्रत्येकं चतुःकूटैर्गुणयत । तथा च सति चतुःषष्ठिसङ्घर्ष्या षोडशनगकूटानां । द्वौ पर्वती यथासङ्घर्ष्यं सप्त सप्त कूटैर्गुणयत तथा च चतुर्दशकूटानि भवन्ति । द्वौ पर्वतावष्टभिरष्टभिः कूटैः गुणयत एवं च षोडश कूटानि भवन्ति । एकोनचत्वारिंशतसङ्घर्ष्यान् गिरीन् नवनवकूटैर्गुणयत एकपञ्चाशदुत्तरत्रिशतसङ्घर्ष्यकानि कूटानि भवन्ति ।

अत्र गुणयतेति प्रेरणायां पञ्चम्यन्तं क्रियापदं तत्त्वं श्रोतृणां कथञ्चिदनुपयोगवशंतः प्रमत्तासम्भवेऽपि वक्ता नोद्वेगितव्यं किन्तु मृदुमधुरमन आलहाददायिहितकारिवचोभः शिक्षानिबन्धनैः श्रोतृणां मनांसि प्रलहाद्य यथायोग्यं सन्मार्गप्रवृत्तिस्तत्त्वविवृतिश्चोपदेष्टव्येति प्रस्त्र्यापनार्थं यदवाच्यनेनैव भगवता प्रवचनोपनिषदवेदिना हरिभद्रसूरिणाऽन्यत्र—

“अणुवत्तणाइ सेहा पायं पावति जुगायं परमं । रयण्पि गुणकरिसं उवेह सोहं मणुगुणेण ॥१॥

इत्थं य पमायखलिया पुब्वमासेण करस व न हुंति । जो तेऽवणेह सम्मं गुरुत्तणं तस्स सफलेति ॥२॥

को नाम सारहीणं सहुञ्ज जो भद्रवाइणो दमए । दुद्वे विय जो आसे दमेहं तं सारहिं विंति ॥३॥

इत्यादि । तथा च सर्वसङ्घर्ष्या मीढने सप्तषष्ठयुत्तरचतुःशतसङ्घर्ष्यानि कूटानि भवन्ति । हृदयं यन्त्रकादवसेयं । तच्चेदं यन्त्रकम् ।

पर्वतनाम	कूटसङ्ख्या	पर्वतनाम	कूटसङ्ख्या
१ चित्रकूट वक्षस्कारे	४	२८ मङ्गलावर्ति विजय वैताढये	८
२ वर्मकूट „	४	२९ पुष्कलावर्ति „ „	९
३ नलिनीकूट „	४	३० पुष्पकलावती „ „	९
४ एकशैलकूट „	४	३१ वत्स „ „	९
५ त्रिकूट „	४	३२ सुवत्स „ „	९
६ वैश्रमण कृट „	४	३३ महावत्स „ „	९
७ अञ्जने „	४	३४ वत्मावती „ „	९
८ मातञ्जने „	४	३५ रम्य „ „	९
९ अङ्गावत्यां „	४	३६ रम्यक „ „	९
१० पद्मावत्यां „	४	३७ रमणी „ „	९
११ आशीविषे „	४	३८ मङ्गलावनी „ „	९
१२ सुखावहे „	४	३९ पद्म „ „	९
१३ चन्द्रे „	४	४० सुपद्म „ „	९
१४ सूरे „	४	४१ महापद्म „ „	९
१५ नागे „	४	४२ पद्मावती „ „	९
१६ देवे „	४	४३ शंख „ „	९
१७ सोमनसगजदन्ते	७	४४ नलिन „ „	९
१८ गन्धमादन „	७	४५ कुमुद „ „	९
१९ रूपिवर्षधरे „	८	४६ नलिनावती „ „	९
२० महाहिमवद्वर्षधरे	८	४७ वग्र „ „	९
२१ भरत वैताढचं	९	४८ सुवग्र „ „	९
२२ ऐवत „	९	४९ महावग्र „ „	९
२३ कच्छविजय „	९	५० वप्रावती „ „	९
२४ सुकच्छविजय „	९	५१ वल्गु „ „	९
२५ महाकच्छ „ „	९	५२ सुवल्गु „ „	९
२६ कच्छावती „ „	९	५३ गंधिल „ „	९
२७ आवर्त „ „	९	५४ गंधिलावती „ „	९

५५ विद्युत्प्रभगजदन्ते	९	५९ सुरगिरौ	९
५६ निषव्वर्षधरे	९	६० चुल्लहिमवद्वर्षधरे	११
५७ नोलवद्वर्षधरे	९	६१ शिखरि वर्षधरे	११
५८ माल्यवद्गजदन्ते	९	सर्वसङ्घया ५वनानं ६१, कूटानां	४६७

इति गिरिकूटानि

अथ भूमिकूटानि दर्शयत्येकगाथया—

चउतीसं विजयेसु उस्सहकूडा अद्वमेरुजंबुम्मि ।

अद्वय देवकुराए हरिकूड हरिस्सहे सट्टो ॥ १७ ॥

चतुर्भिंशतसङ्गत्यविजयेषु चक्रीजेतव्येषु ऋषभकृटानि, अष्ट मेरौ, अष्ट जंबूक्षे, अष्टौ च देव-कुरुषु हरिकूटहरिस्सहौ च षष्ठिः । अयं भावः । भरतादिषु चतुर्भिंशतसु विजयेषु प्रत्येकमेकं क्रषभकूटं, तत्र भरते गङ्गाप्रपातकूण्डप्रतीचीनं सिन्धुप्रपातकूण्डप्राचीनं तयोरन्तरे इत्यर्थः । चुल्लहिम वद्वे क्षेणपर्यात्मनेतम्बान्तिकं क्रषभमन्तर्ज्ञं कूटमस्ति । तच्चाष्टौ योजनान्युच्चं द्वयोजने महीमानं चारु-गालाङ्गलसंस्थितं पञ्चविंशतिर्योजनानि साधिकानि साधिकानि मूलपरिक्षेपोऽस्य, साधिकानि तानि अष्टादश च मध्ये, साधिकानि द्वादश शिरसि । द्वादशयोजनान्यस्य मूलव्यासायामो, मध्येऽष्टौ योजनानि, मूर्धनि चत्वारि । तानि मतान्तरे सप्तत्रिंशयोजनानि साधिकानि मूलपरिक्षेपः, साधिकानि तानि पञ्चविंशतिर्मध्ये, साधिकानि द्वादश शिरसि । इदं च मतद्वयमपि जंबूद्धीपप्रज्ञपतिसूत्रे । ननु सूत्रशब्दव्याख्यानावसरे प्रागेत्र सूक्तसूतादिव्युत्पतिविचारप्रस्तावे श्रतस्य सर्वमूलकत्वमावेदितं एवं च सति तुल्यातुल विकल्पिमलकेवलालोकभाजां सर्वेषामप्यर्हतमेकमेव मतं तत्कर्थं जंबूद्धीपप्रज्ञपति-सूत्रादो मतं न्तरभेदः समुपलभ्यत, इति चेत्, सत्यं दुर्भिक्षद्विषितकालविस्मृतिश्रुतस्य छद्मस्थिकोपयोगेन सञ्चयने वचनाभेदस्य सहेतुकत्वात् । तथाहि देवर्द्धिगणिस्कन्दिलाचार्यावसरे दुर्भिक्षपीडितकाल-त्वात् गणनाभावतः साधुसाधीनां तं विस्मृतिपथमयात् ततः सञ्जाते सुभिक्षे वल्लभ्यां मथुरायां च विस्मृतसूत्रार्थघटनाकृते सद्वस्य सङ्गमो बभूव । तत्र वल्लभ्यां भिलिते सद्वे क्षमाश्रमणोपपदाः श्रमणादि-चतुर्भिंशसङ्गाधिपतयः सुविहितसुगृहीतनामधेया देवर्द्धिगणयोऽभ्रवन् । मथुरायां च सङ्गते विषम-विषयाशीविषविषविलुप्तं जीवनजन्तुजातजाङ्गुलीमन्त्रायमाणा आचार्यप्रवराः स्फन्दिलाचार्या अश्या बभूवः । ततस्तयोः सद्वयोर्विस्मृतश्रुतस्मरणे क्वचित् क्वचिद्वाचनाभेदः समजायत, भवेदेव विस्मृत चरणे द्वयोरपि पुरुषयोर्वस्तु प्रति विसंवादः । नन्वस्त्वेवं कथमेकस्य महतः प्रत्ययमवष्टम्यैक एव पाठो नोरगीकृत इति चेन्मैवं छद्मस्थिया निर्णयुमशक्यत्वेन आज्ञाव्याकोपस्य महापायनिबन्धनत्वमिति मन्यमानानां पापभीरूणां गीतार्थीनां नहि नामानाभोगछद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति यस्माज्ज्ञानावरणं

ज्ञानावरणप्रकृतिकमेति सभ्यतव्वादिति तैस्ततोऽर्बाचोनैश्च गोताथैर्मतद्वयमपि तुल्यतया कक्षीकृतमिति एवमेवोक्तं तत्रभवद्निर्मलयगिभिर्ज्योतिष्ठकरण्डकवृत्तौ । अस्य कूटस्योपर्यतिमनोरमो देशोनकोशोतुङ्गः अर्धकोशविततः कोशायामः प्रासादावतंसको भ्राजते । तत्रैकपन्यायुष्क ऋषभाभिष्ठो देवो वसति । राजधान्यादिवश्यमाणविजयवत् । इदं च कूटं परितो जितभारतैश्चकिभिः काकिणीरत्नलिखितैर्निजनिजाभिधानैश्चित्रितमिव राजते । एवं त्रयस्त्रिशत्सु ऐरवदादिषु त्रयस्त्रिशत्कूटानि ज्ञेयानि इते ऋषभकूटवर्णनम् । मेरावधौ—तथाहि भद्रशालवने जिनभवनप्रासादान्तरितानि करिकूटानि हस्त्याकाराणि पश्चोत्तर दिग्गज—नीलवद्दिग्धोऽस्ति-सुहस्तिदिग्धोऽस्ति—अञ्जनगिरिदिग्धोऽस्ति-कुमुददिग्धोऽस्ति-पलाशदिग्धोऽस्ति-अवतसदिग्धोस्ति-रोचनागिरिदिग्धोऽस्त्याख्यानि, तेषु स्वस्वाभिधानदेवावासाः । एवं जंबूवृक्षशालमलीवृक्षयोः जिनप्रासादसहितानि अष्टौ अष्टौ कूटानि एवं षोडश तथा च हरिकूटं हरिस्सहकूटं १ । सर्वाणि संमाल्य षष्ठिसङ्घायानि भवति । इति भूमिकूट स्वरूप ॥ चतुःशतसप्तषष्ठिगिरिकूटानां षष्ठिभूमिकूटानां सम्मीलने सप्तविंशत्युत्तरपञ्चशतसङ्घाया कूटानां भवति ॥ इति पञ्चमं कूटद्वारम् ॥

॥ भूमिकूटयन्त्रकम् ॥

विजय	ऋषभकूट	विजय	ऋषभकूट	विजय	ऋषभकूट
भरत	१	सम्य	१	महावप्र	१
ऐरवत	१	रम्यक	१	वप्रावती	१
कच्छ	१	रमणी	१	वलु	१
सुकच्छ	१	मङ्गलावती	१	सुवलु	१
महाकच्छ	१	पद्म	१	गन्धिल	१
कच्छावती	१	सुपद्म	१	गन्धिलावती	१
आर्वत	१	महापद्म	१		भूमिकूट
मङ्गलावर्त	१	पद्माघती	१	मेरौ	८
पुष्कलावर्त	१	शंख	१	उत्तरकुरु जंबूवृक्षे	८
वत्स	१	कुमुद	१	देवकुरु शालमलिवृक्षे	८
सुवत्स	१	नलिनावती	१	हरिकूट	१
महावत्स	१	वप्र	१	हरिस्सह	१
वत्सावती	१	सुवप्र	१		
				सर्वसङ्ख्या	६०

सर्वपर्वतभूमीकूटसङ्ख्या — ५२७^२

१ हरिकूटहरिस्सहकूटे सातष्ठयुत्तरचतुःशतगिरिकूटमध्ये मिलिते एव, अतः भूमिकूटानां अष्टपञ्चाशतसंख्यैव भवति, तस्मात् सर्वपर्वतभूमिकूटानांसङ्ख्या पञ्चविंशत्युत्तरपञ्चशतैव भवति । द्वितीयकारिकाटीकावसरे स्वयं टीकाकारेणाणितथैव ज्ञापितम् ॥

अथ मागधादितीर्थसङ्ख्यादिर्शयिषुस्तीर्थस्थाननामपूर्विकां तीर्थसङ्ख्यां दिशत्येकगाथया ।

मागहवरदामप्रभासाख्यानि तित्थ विजएसु एखय भरहे ।

चउतीसा तिहि गुणिया दुरुत्तरसयं तु तित्थाणं ॥१८॥

मागधवरदामप्रभासाख्यानि त्रीणि तीर्थानि प्रत्येकं द्वात्रिंशत्सु विजयेषु ऐखयते भरते चैषा चतुर्भिंशद्विजयसङ्ख्या त्रिभिर्गुणिता द्वयुत्तरशतं तीर्थानां भवति । इदमत्र हृदयं भरतैरवद्विदेहद्वात्रिंशद्विजयाश्वेत्येवं चक्रिचतुर्भिंशत्क्षेत्राणि । तत्र भरतैरवत्यागङ्गासिन्धुरक्तारक्तवल्लोऽभ्योधिं सङ्घच्छन्ति यत्र, तथा द्वात्रिंशद्विजयनद्यः सीतासीतोदे च सङ्घच्छन्ति यत्र, तत्सागरसङ्गमाख्यं उत्तमं स्थानमभिधीयते । तत्र दक्षिणार्धभरते प्राचीनं मागाधाख्यं तीर्थं १ प्रतीर्चीनं च प्रभासाख्यं २ तयोरन्तराले वरदामाख्यं ३ स्वस्वनामाङ्कितदेवाधिष्ठितवैनैतानि शाश्वताभिधानानि । तेषां च देवानां स्वस्वतीर्थतः द्वादशसु योजनेषु लवणाभ्युधो राजधान्यो विभ्राजन्ते । अमूर् रथनाभिस्पृणंभसि स्थित्वा कृताष्टमतपाश्वकी स्वाभिधानलक्षितशरमुदधो मुञ्चत्वा जयति । एवं त्रीणि तीर्थानि तथैवोत्तरार्धेवत विजयादिषु त्रयद्विंशत्सु प्रत्येकं त्रीणि त्राणि तीर्थानि । सर्वसंमीलने द्वचधिकशतसङ्ख्यां तीर्थानां भवति ॥ १८ ॥ इति षष्ठं तीर्थद्वारम् ॥

अथ सप्तमं श्रेणिद्वारमेकयार्थया दर्शयति ।

विजाहर आभियोगी य सेढीओ दुद्धिदुक्षिदेयद्डे ।

इय चउतीसा छत्तीससयं तु सेढीणं ॥१९॥

विद्याधराभियोगिकानां श्रेष्ठो द्वे द्वे वैताद्य इति चतुर्गुणाश्वतुर्भिंशाः पद्मत्रिंशत्दुत्तरं शतं तु श्रेणीनां भवति । अयं भावः । वैताद्यनगस्य भूमागादुपरि दशयोजनेषु गतेषु दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः दशयोजनविशाले वैताद्यसमायाते विद्याधराणां द्वै श्रेणी स्तः, परितः पद्मवरवेदिकावनखण्डपरिकरिते रत्नवद्महीत । तत्र दाक्षिणात्यायां विद्याधरश्रणौ विद्याधराणां गगनवल्लभप्रमुखानि पञ्चाशन्महानगराणि सन्ति । उदोचीन्यां च विद्याधरश्रेणौ रथनुपुरचकवालादीनि षष्ठिसङ्ख्यानि महानगराणि । अयं जंबूदीपप्रज्ञपत्यभिप्रायः क्रुषभचरित्रादौ तु दक्षिणश्रेष्ठां रथनुपुरचकवालादीनि पञ्चाशन्महानगराणि, उत्तरश्रेष्ठां तु गगनवल्लभादीनि षष्ठिरिति उक्तनिति द्वेयम् । द्वयोः श्रेष्ठयोनिगरमीलने दशोत्तरैकशतसङ्ख्यानि नगराणि भवन्ति । तेषु राज्यपरिकरयुता महावलवन्तो राजानो भवन्ति । उत्तुङ्गरत्नप्रासादशालिष्वेतेषु वसन्तो विद्याधरेश्वरः स्वर्गं तृणायापि न मन्यन्ते । अथ च विद्याधरश्रेणीभूमागादुपरि दशयोजनेषु गतेषु आभियोगिकदेवानां श्रेष्ठौ स्तस्त अपि दश दशयोजनविशाले वैताद्यसमायाते परितः पद्मपरवेदिकावनखण्डपरिकरिते । तत्र व्यन्तरदेवदेवाङ्गनासौधर्मलोकपालाज्ञाकारि किङ्करदेवानां बहव आवासाः । तथाहुः क्षमाश्रमणपादाः-

“विजाहरसेढीओ उड्डं गंतूण जोयणं दसओ । दसजोयण—पिहुलाओ सेढीओ सक्रायस्स ॥
सोमजमकाइयाणं देवाणं वरुणकाइयाणं च । वेसमणकाइयाणं देवाणं आभियोगाणं ॥

ते च रत्नमया बाद्यतो वृत्ताः अभ्यन्तरतश्च समचतुरस्ताः अप्सरः समूहसंकीर्णः । एवमेकस्मन् वैताढ्ये चतस्तः श्रेष्ठो द्वे विद्याधराणां दाक्षिणात्योदीचीने, द्वे चाभियोगिकानां दाक्षिणात्योदीचीने च । तथैव शेषेषु त्रयस्त्रिशत्सु वैताढ्येषु प्रत्येकं चतस्तः चतस्तः श्रेणयः । सर्वसमीलने षट्ट्रिंशतुत्तैकशत सङ्घस्याः श्रेणयो भवन्ति । इति सप्तमं श्रेणिद्वारम् ।

अथ अष्टमं विजयद्वारं दर्शयति गाथापूर्वार्थेन ।

चक्री जेयव्याइं विजयाइं इत्थ हुंति चउतीसा ।

चक्रिजेतव्या विजया (नपुंसकत्वं प्राकृतत्वात्) अत्र भवन्ति चतुर्स्त्रिशतसङ्घस्याः । अयं भावः । षट्ट्रिंशत्साधकाः चतुर्दशरत्नधारकाः चतुर्निकायदेवरत्नप्रभानरकगत्यागताः षोडशसहस्रदेवसेव्याः चक्रवर्त्तिनो भवन्ति । तत्र षट्ट्रिंशत्साधकाः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपाः । चतुर्दशरत्नानि चेमानि । धनुःप्रमाण-प्रमितं शत्रशिरच्छेदकं चक्रं नाम प्रथमं रत्नम् । १। चक्रिहस्तस्पर्शाद्द्वादशयोजनविस्तारि वैताढ्योत्तर दिग्निवासिम्लेखदेवमेघनिशेषकं धनुःप्रमाणप्रमितं छत्रं नाम द्वितीयम् । २। विषमस्त्रितिसमकारकं सहस्रयोजनाधोभूमिविदारकं धनुःप्रमाणप्रमितं दण्डाख्यं तृतीयम् । ३। चक्रीहस्तस्पर्शाद्द्वादशयोजन-विस्तारि प्रभातोप्तसन्ध्योपभोग्यशालिसम्पादकं चर्मसंज्ञं चतुर्थं द्विहस्तमानमितम् । द्वात्रिंशद्वयुलमानं रणाग्रात्यन्तशक्तिमत् खड्गाख्यं पञ्चमम् । ५। तिमिस्त्राखण्डप्रपातामंडलकारकं जात्यसुर्वणमयं चतुर्द्वयुलायतं काकिण्यमिधं षष्ठम् । ६। अधोभागस्थितचर्मस्तनोपरिभागस्थितछत्रत्नमध्यस्तम्बे स्थापितं सत् द्वादशयोजनप्रकाशकं चतुर्द्वयुलायतं द्वयुलविशालं मण्याख्यं सप्तमं हस्ते शिरसि वा बद्धं समग्रव्याधिनाशकम् । ७। एतान्येकेन्द्रियरत्नानि आत्माद्वयुलमानमितानि । शान्तिकर्मकारकं पुरोहिताख्यमष्टमम् । ८। महापराक्रमवन्ती अश्वगजाख्ये नवमदशमे । ९-१०। गङ्गासिन्ध्वोः प्रथमपार्श्वस्थचतुर्खण्डसाधकं सेनापनिसंज्ञं एकादशमम् । ११। गृहचिन्तकं गृहपत्याख्यं द्वादशमम् । १२। गेहादिरचयितृवैताढ्येषुहास्थोन्मगानिमन्यायोर्नियाः पुलबन्धकं वार्द्धक्याख्यं त्रयोदशमम् । १३। अत्यन्तरूपवत् चक्रीभोगयोग्यं खीसंज्ञं चतुर्दशमम् । १४। एषु चक्रछत्रेखड्गदण्डाख्यानि चत्वार्यायुधशालायां जायन्ते, मणिकांकिणीचर्माख्यानि त्रीणि भाण्डागारे उत्पद्यन्ते, गजाश्वौ वैताढ्ये सम्पद्यते । एतानि च प्रत्येकं सहस्रदेवाविष्ठितानि तथा च चतुर्दशसहस्रदेवाः । चक्रिबाहुयुगलं च द्विसहस्रदेवाविष्ठितं तथा च सर्वे समील्य षोडश-सहस्रदेवाश्वक्रिणां सेवन्ते । एतादशचक्रिजेया विजया भवन्ति । तत्र भरतैरवद्विजयौ वर्णितस्वरूपौ तयोरयोध्यानाम्न्यौ पुर्यै स्तश्वक्रिणां वासयोग्ये । तदवर्णनं हि भरते तावत् दक्षिणार्धभरतमध्यखण्डे द्वादशयोजनायता नवयोजनविस्तृता विनिताऽपरसंज्ञायोध्याभिधा नगरी । सा च लद्धाम्बुधेरेकादश-कलाधिकचतुर्दशैरुक्षतयोजनान्तरिता तावद्योजनैश्च वैताढ्यनगादन्तरिता उक्तञ्च-

“वैताढचाद् दक्षिणस्यां चोत्तरस्यां लवणार्णवात् । चतुर्दशाधिकशतं योजनानि कलास्तथा ॥
एकादशातीत्य मध्यखण्डेऽयोध्या पुरी भवेदतः ।”

त्रिकलाधिकाष्ट्रिंशदुत्तरद्विशतयोजनमानो भरतमध्यखण्डवित्तारः । ततो व्योजनान्ययोध्याया आकृष्टानि, त्रिकालाधिकैकोनत्रिंशदुत्तरद्विशतयोजनान्यविशिष्टानि । ततः तत्सङ्ख्यार्धभागो वैताढचा-भिसुखः, अर्धश्वलवणाम्बुद्ध्यभिसुख अतस्तावत् सङ्ख्याक्योजनान्यन्तरम् । एवमैरवते उत्तराधैरवताभिलापेन वाच्यं परं स्वस्वविजयनामाभिध आद्यश्वकी भवति यथा भरते भरताभिधः [तथैरवत] ऐरवताभिधश्वकीत्यादिः । एवं महाविदेहे द्वात्रिंशत्सङ्ख्यका विजयाः । तथा—मेरोर्भद्रशालवनात् पूर्वपञ्चमयोर्दिंशोः प्रत्येकं द्वौ द्वौ विजयौ सीतासीतोदान्तरितौ एवं प्रतीच्यां षोडश, प्राच्यां च षोडश । एवं द्वात्रिंशत्सङ्ख्या विजयास्ते च प्रत्येकं द्वादशोत्तरद्वाविंशतिशतयोजनानि सार्धत्रिकोशाधिकानि विशालाः । द्विकलाधिकपञ्चशतद्विनवत्युत्तरशोडशसहस्रयोजनायताः । तन्नामानि चेमानि—
“कच्छः १ सुकच्छो २ विजेयः महाकच्छस्तथाविधः ३ ।

कच्छावत्या ४ वर्त स्थान् ५ मङ्गलावर्त ६ एव च ॥१॥

पुष्कलः सप्तमो ज्ञेयः ७ विजेयः पुष्कलावती ८ ।

वत्सः ९ सुवत्सो दशमः १० महावत्सः ११ ततः परं ॥२॥

वत्सावती १२ च रम्यश्च १३ रम्यको १४ रमणीयकः १५ ।

मङ्गलावती १६ पञ्चथ (पद्म) १७ सुपक्षमो (सुपद्मो) १८ विजयस्तथा ॥३॥
महापद्मः (महाक्षमः) १९ पद्मावती (पद्ममा) २० शङ्खश्च २१ नलिनस्तथा २२ ।

कुमुदो २३ नलिनावती च २४ वप्रः २५ सुवप्र २६ एव च ॥४॥

महावप्रो २७ वप्रावती २८ वल्गुरेवं २९ सुवल्गुका ३० । गन्धिलो ३० गन्धिलावती ३२ ।

द्वात्रिंशदेते विजयाः कच्छाद्याः सुष्ठितः कमात् ॥५॥

अथैताषां नगर्यभिधानानि—

“क्षेमा २ क्षेमपुरी २ चैवारिष्टा ३ रिष्टवती पुरी ४ खड्गी ५ चैव मञ्जूषा ज्ञातव्या ६ पूस्तौषधिः ७ ॥१॥ पुण्डरीकिणी ८ सुसीमा ९ कुण्डला १० चापराजिता ११ प्रभंकरा १२ च ज्ञातव्या अङ्गावत्यभिधा तथा १३ ॥२॥ पद्मावती १४ शुभा १५ चैव नाम्नास्तो रत्नसत्त्वया १६ अश्वपुरी १७ सिहपुरी १८ ज्ञेया चैव महापुरी १९ ॥३॥ ततः स्याद्विजयपुरी २० ज्ञातव्या चापराजिता २१ तथा परा २२ स्याच्चाशोका २३ वीतशोका २४ ततः परम् ॥४॥ विजया २५ वैजयन्ती २६ च जयन्ती २७ चापराजिता २८ चक्रपुरी २९ सङ्घपुरी ३० खङ्गपुरी ३० वन्ध्या ३१ योध्या ३२ भवेत्तथा ॥५॥”

एषु विजयनामसंज्ञाश्वक्रिणो भवन्ति यथा कच्छे कच्छाभिधः । इति विजयाल्यमष्टमं द्वारम् ॥

अथ हृदास्यं नवमं द्वारं गाथापश्चाद्देन प्रदर्शयति ।
मङ्गदह छप्पउमाइ कुरुसु दसगंति सालसगं ॥२०॥

महत्ति महान्तः, सहस्रद्विसहस्रयोजनायतत्वात् दहत्ति हृदाः, छत्ति षट् हिमवन्-महाहिम-वन्-निषध-नीलवद्-रूपि—शाखार्थस्यनगष्ट्रकसंस्थितवात् षट्सङ्ग्रहणकाः पउमाइत्ति पद्मादयः, पद्ममहापद्मतिगिच्छकेशरिमहापुण्डरीकपुण्डरीकाभिघाः, कुरुसुत्ति देवकुरुत्तरकुरुसु, दसगंतित्ति निषधादिनीलवन्तादि दशकभिति, सर्वाग्रसङ्ग्रह्यामाह सोलसगंति षोडशकभिति । हिमावदादिषु नगेषु पद्मादयः षड्हृदाः कुरुसु च निषधाद्या दश एकत्रीकृताश्च सर्वे षाढश सङ्ग्रह्या हृदा जबू-द्धीपे भवन्तीत्यर्थः । इदमत्र हृदयम् । अत्र जम्बूद्धीपे प्राग्न्यावर्णितहिमवतो मध्यभागे पद्मामा हृदः दशयोजनावगाढः, पूर्वापरसहस्रयोजनायतः, दक्षिणोत्तरपञ्चशतयो ननविशालः, द्वारत्रयभूषितः परितः पद्मवरवेदिकावनस्पदपरितोऽस्ति । तस्य पूर्वपश्चिमदिशोर्लब्धाभिमुखे द्वे द्वारे स्तः । मेरुसन्मुखं चैकं । तानि च ग्रत्येकं स्वस्वदिग्विशालत्वाशोत्तिमभागहीनानि तथाप्ता पूर्वपश्चिमयोर्हृदविशालत्वं पञ्चशतयोजनानि तदशोत्तिमो भागः सपादष्टयोजनानि तावन्माने च पूर्वपश्चिमद्वारे, मेरुसामुखानो हृदः सहस्रयोजनविशालः तदशोत्तिमो भागश्च सार्धद्वादश योजनानि तावन्मानं च उदीच्यं द्वारं तानि च वन्दनमालिकायुतानिःनदीनिर्गमानि च । यत उक्तं—

“गिरेस्योपरित्तें हृदः पद्महृदाभिधः योजनानि दशोद्विद्धः सहस्रयोजनायतः ॥१॥
शतानि पञ्चविस्तीर्णो वेदिकावनमण्डितः । चतुर्दिशं तोरणाढ्यत्रिसोपानमनोरमः ॥२॥
अयं च वक्ष्यमाणाश्च महापद्माहृदादयः । सर्वे पूर्वापरायामा दक्षिणोत्तरविस्तृताः ॥३॥”

तत्र मध्यभागे षड्वलयसंवलितं श्रियो देव्या आवासस्थानभूतमेकं कमलमस्ति, तच्चैकयोजनायातविशालं अर्द्धयोजनपृथुलं जलादर्थयोजनोच्चं दशयोजनानि जलावगाढं सर्वं च तत्सर्वदशयोजनोच्चं परितो जगतो परिकरितम् । जगती जगतीगवाक्षादिवर्णनं जंबूद्धीपजगतावत्सच्चान्यत्र जिज्ञासु न द्रष्टव्यं, विस्तरभयादत्रालिखितत्वात्, वक्ष्यते किञ्चिदुत्तरत्र । नवरमयं विशेषः जंबूद्धीपग्राकारोऽष्टवेव योजनान्युच्चः । अत्योऽयं तु दशयोजनानि जलावगाढः अष्टौ योजनानि च जात्रादुपरि ततः सर्वद्वयाऽष्टादश योजनान्युच्चः यतु जंबूद्धीपप्रवृत्तिमूलसूत्रे—‘जंबूद्धीप जगद्प्रमाण’ ॥ इत्युक्तं तजलावगाहप्रमाणमविवक्षितत्वैवेति तदवृत्तौ । वज्रमयमूलं रिष्टरत्नमयकंदं वैद्वृत्तरत्नमयनालं वैद्वृत्तरत्नमयवाह्यपत्रं जाम्बूनदाभ्यन्तरपत्रं । अत्रायं विशेषो बृहत्क्षेत्रवृत्यादौ बाह्यानि चत्वारि पर्णानि वैद्वृत्तरत्नमयानि शेषाणि तु रक्तसुर्वणमयानि उक्तानि । अपि च जंबूद्धीवपननक्तीसूत्रे जाम्बूनदं इषदक्तस्वर्णं तन्मयाभ्यन्तरपत्राणि । सिरिनिलयक्षेत्रविचारवृत्तौ पीतस्वर्णमयान्युक्तानीति ज्ञेयम् । रक्तस्वर्णमयकेशरं विविधमणिमयबीजं अर्धयोजनायतविशालैकक्रोशोच्चकनकमयकर्णिकं । यत उक्त-

“तस्य मध्ये पदमेकं योजनायतविस्तृतं । अर्धयोजनबाहुल्यं तावदेवोच्छ्रृतं जलात् ॥१॥
 जले मग्नं योजनानि दशैतउजगतावृतं । जंबूद्धीपजगत्याभा सा । वाक्षालीराजिता ॥२॥
 किनवसौ योजनान्यष्टाइशोच्चासर्वसद्यथ्या । जलेऽवगाढा; दश यदो ननान्यष्ट चोपरि ॥३॥
 बज्र गूलं रिष्टकन्दं वैद्वर्यनालबन्धुरं । वैद्वयेवाहापत्रं तज्जाम्बूनदान्तरच्छदं ॥४॥
 तपनीयकेसं वृत्ता सौवर्णी कर्णिका भवेत् ।”

तत्तत्त्वाः कर्णिकाया उपग्रहित्यभागे एककोशायतः अर्धकोशविशालः चत्वारिंशादुत्तरचतुर्दश-
 शतधनुरुच्चवः अनेकशतस्तम्भपरिकरितः अर्जुनस्वर्णमयस्त्रूपवन्दनमालान्वतदक्षिणोत्तर्पूर्वस्थपञ्चशत-
 धनुरुच्चसार्धद्विशतधनुर्विशलद्वात्रिष्टममन्वितः श्रियो देव्या आवासमूतः प्रसादोऽस्ति । तस्य मध्ये
 पञ्चशतधनुरुरायतविशालसार्धद्विशतधनुपृथुलमणिमयपीठिकोपरि श्रियो देव्याः शयन्नायमस्ति । तथा
 चाक्त-

“श्रीभवनमस्या एककोशायतमेतत्तथार्धकोशविस्तृतं । ऊनकोशोन्नत तत्र दक्षिणोत्तरपूर्वतः ॥११॥
 पञ्चचापशतोत्तुङ्गं तदर्धव्यासमेकं द्वारं तत्राथ भवनमध्येऽस्ति मणिप ठिका ॥२॥
 साऽपि पञ्चशतधनुर्व्यासायामार्धमेदुरा । उपर्यस्याः शयन्नयं श्रीदेवायोग्यमुत्तमम् ॥३॥”

ध्येदं मूलकमलं षट् परिक्षेपवेष्टितं यदुक्तं—‘षड्जार्तायैः परिक्षेपवेष्टितमित्यादि । तथा हि—अत्र
 षट् परिक्षेपवेष्टितमिति षड्जातीयपरिक्षेपवेष्टितमित्यवसेयम् । आद्या मूलपञ्चर्धमाना जातिः, द्वितीया
 नच्चतुर्थमगमाना जातिः, तृतीया अष्टप्रभागमाना जातिः, चतुर्थी षोडशभागमाना जातिः, पञ्चमी
 द्वात्रिंशत्तमागमाना जातिः, षष्ठी च चतुःषष्ठितमभागमाना जातिगत्यन्यथा तु योजनात्मना सहस्र-
 त्रयात्मके धनुग्रात्मना वा चत्वारिंशलक्षाधिकद्विकोटिप्रमिते हृदपरमपरिधौ षष्ठपरिक्षेपपदमानां षष्ठिकोष्ठिधनुक्षेत्रमातत्यानामेकया पद्मस्याऽवकाशो न सम्भवति, ततश्च तत्परिधिक्षेत्रपरिक्षेपपदमसङ्ख्या-
 विस्तारान् परिभाव्य यत्र यावत्यः पद्मक्षेत्रः सम्भवन्ति, तत्र तावन्तीमिः पक्षिभिरेक एव परिक्षेपः
 प्रतिपत्तयः पदमानामेकजानीयत्वात् । एवं च पञ्चलक्ष्योजनात्मके हृदक्षेत्रफले तानि सर्वाण्यपि पदमानि
 मुखेन मात्येव । पदमरुद्धक्षेत्रस्य सर्वसंकलनग विशतिः सहस्राणि पञ्चाधिकानि योजनानां षोडश
 भागीकृतयैकयोजनान्य त्रयोदश भागा इत्येतावत एव सम्भवात् इति । अधिकमधिकजिज्ञासुना तूपा-
 ध्यायावासंस श्री शान्तिचन्द्रगणिकृत जम्बूद्धीप्रसङ्गपित्रुचितोऽन्वेयमिति ।

तत्र प्रथमपरिक्षेपे मूलकमलार्धमानायतविशालानि अन्यान्यष्टोत्तशतसङ्ख्यानि कमलानि सन्ति
 तथाहि पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु प्रत्येकं सप्तविंशतिः सप्तविंशतिः कमलानि, पिण्डतानि तानि अष्टोत्तर-
 शतसङ्ख्या जायन्ते । तानि च सर्वानि जलादुपर्येककोशमान नि दशयोजनानि जलावगाढानि ए-

च समील्य सगाददशयोजनान्युच्चानि । तेषामपिकर्णिकासुवनप्रमुखं पूर्वमानादर्थार्थमानं वक्तव्यं । तेषु च श्रियो देव्या आभूषणादवस्थविष्ठते । स्वरूपं च स्थापनातो अन्त्रकाच्चावसेयम् । इति प्रथमवलयम् ।

द्विनीयपरिक्षेपे मूळकमलात्पश्चिमोत्तरस्यां दिशि वायवीकोणे, उत्तरस्यां दिशि, पूर्वोत्तरस्यामैशान्यां दिशि च सामानिहृदेवीनां चतुःसहस्रसङ्ख्यानि कमलानि । प्राच्यां चत्वारि चतुर्मुहत्तरिक - गुरुस्थानीयदेवीनां कमलानि, दक्षिणपूर्वस्यां आग्नेयाकोणे इत्यर्थः, अभ्यन्तरपार्षदानां अष्टसहस्रदेवानां तावन्ति कमलानि । दक्षिणस्यां च मध्यपार्षदानां दशसहस्रदेवानां दशमसहस्राणि कमलानि । दक्षिण-प्रतीच्यां नैऋत्यामित्यर्थः, बाह्यपार्षदानां द्वादशसहस्रसङ्ख्यादेवानां द्वादशसहस्राणि कमलानि । प्रतच्यां च सप्तकटकनायकानां सप्त कमलानि । सर्वाणि समील्य द्वितायवलये एकादशोत्तरचतुर्स्त्रिशत्सहस्राणि कमलानि । इति द्वितायवलयम् ।

अथ तृनीयपरिधी प्रत्येकं चतुर्दिक्षु चत्वारि चत्वरि सहस्राणि कमलानि आत्मरक्षकदेवानां भवन्ति । सर्वानि समील्य षोडशसहस्राणि आत्मरक्षकदेवानां कमलानि भवन्ति । इति तृतीयवलयम् ।

चतुर्थाभ्यन्तरवलये द्वात्रिशल्लक्षाभ्यन्तरा भेयोगिकदेवानां तावन्ति कमलानि तथाहि प्रत्येकं चतसृषु विदिक्षु च चत्वारि चत्वारि लक्षाणि कमलानि । पिण्डतानि सर्वाणि च तानि द्वात्रिशल्लक्षाणि भवन्ति । इति चतुर्थवलयम् ।

पञ्चमध्यवलये चत्वारि शल्लक्षमध्याभियोगिकदेवानां तावन्ति कमलानि तथाहि प्रत्येकं चतसृषु विदिक्षु च पञ्च पञ्च लक्षाणि कमलानि । पिण्डतानि तानि च चत्वारिंशल्लक्षाणि जायन्ते इत्यर्थः । इति पञ्चमं वलयम् ।

षष्ठबाह्यवलयेऽत्तचत्वारिंशल्लक्षबाह्याभियोगिकदेवानां तावन्ति कमलानि तथाहि प्रत्येकं चतसृषु दिक्षु चतसृषु विदिक्षु च षट् षट् लक्षाणि कमलानि तानि च अष्टचत्वारिंशल्लक्षाणि जायन्ते । इति षष्ठं वलयम् । सर्वाणि समील्य विशतिलक्षाभिकैककोटिसङ्ख्यानि आभियोगिकदेवानां कमलानि मूलकमलेन सहितानि तानि श्वशत्सहस्रैकशतविंशत्यविकैकशतविंशतिलक्षाणि कमलानि भवन्ति तथा चोक्तं -

‘कोट्ये का विशतिलक्षा पदमानां सर्वसङ्ख्यया सहस्राणि च पञ्चाशत्तुरं विशतिसंयुतम् ॥१॥

सर्वाणीमात्रा शाश्वत नि पृथ्वीकायरूपाणि कमलाकृतिनया कमलतया वर्ण्यन्ते । एतानि उत्तरोत्तर अर्धार्थमानानि यदुक्तं “क्रमादर्थार्थमानाजाः परिज्ञेया सर्वेऽप्यम्” एवमन्यदहेष्वपि कमलपरिवारो वाच्यः ।

प्रन्तकम् - १.

वर्ष	प्रथम	द्वितीय	तृतीय	चतुर्थ	पञ्चम	षष्ठ
पूर्वोदया कमळ	२७	४	४,०००	४,००,०००	५,००,०००	६,००,०००
अग्निकोण कमळ	०	८०००	०	४,००,०००	५,००,०००	६,००,०००
दक्षिणदिशा कमळ	२७	१०,०००	४०००	४,००,०००	५,००,०००	६,००,०००
नैऋत्यकोण कमळ	०	१२,०००	०	४,००,०००	५,००,०००	६,००,०००
पश्चिमादिशा कमळ	२७	७	४०००	४,००,०००	५,००,०००	६,००,०००
चायन्य कमळ	०	०	०	४,००,०००	५,००,०००	६,००,०००
उत्तर कमळ	२७	४०००	४०००	४,००,०००	५,००,०००	६,००,०००
ईशान कमळ	०	०	४,००,०००	५,००,०००	६,००,०००	७,००,०००
सर्वसङ्गव्या	१०८	३४०१९	१६,०००	४०,००,०००	४८,००,०००	

यन्त्रकम्-२

१०

६

	मूलकमल	प्रथमवलय	द्वितीयवलय	तृतीयवलय	चतुर्थवलय	पञ्चमवलय	षट्ठवलय
लंबत्र	१ योजन	२ गाउ	१ गाउ	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० घनु:	१२५ घनु:
विशालत्र	" "	" "	" "	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० घनु:	१२५ घनु:
पृथुलत्र	२ गाउ	१ गाउ	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० घनु:	१२५ "	६२॥ घनु:
कणिका	" "	" "	" "	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० "	६२॥ घनु:
लंबत्र							" "
कणिका	" "	" "	" "	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० घनु:	१२५ घनु:
विशालत्र							" "
कणिका	१ गाउ	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० घनु:	१२५ घनु:	६२॥ घनु:	३१॥ घनु:
उच्चत्र							
भुवनदेष्य	" "	" "	" "	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० घनु:	१२५ घनु:
" विस्तार	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० घनु:	१००० घनु:	५०० घनु:	२५० घनु:	१२५ घनु: ०।।हस्त
" उच्चत्र	१४४० घनु:	७२० घनु:	३६० घनु:	१८० घनु:	९० घनु:	४५ घनु:	२२॥ घनु:
पीठिका दैष्य	५०० घनु:	२५० घनु:	१२५ घनु:	६२॥ घनु:	३१॥ घनु:	१५ घनु:	७ घनु: ३। हस्त
						२॥ हस्त	
" विस्तार	५०० घनु:	" "	" "	" "	" "	" "	" "
" पृथुलत्र	२५० घनु:	१२५ घनु:	६२॥ घनु:	३१॥ घनु:	१५ घनु:	७ घनु:	३ घनु: ३। हस्त
							३ अंगुल

इति विस्तारणपद्महस्तस्त्रपम् ॥

महाहिमवति पर्वते महापञ्चनामा हृदः पञ्चद्रहाद्द्विगुणमानो वाच्यस्तथाहि द्वे सहस्रे योजनानामायत एकं सहस्रं विशालः दशयोजनावगाढः । तस्य च दक्षिणस्थां एकं उत्तरस्यां चैकमेवं द्वे द्वारे तत्रीशी वीस्यं मेहुनुखं द्वारं विशालाशीतिभाग्हीनः दाक्षिणात्यं च तदर्धमानं तथा च मेहमुखं द्वारं पञ्चविंशतियोजनविशालं दाक्षिणात्यं च सार्धद्रादशयोजनविशालं, पठ-परिक्षेपोपशोभितकमलादिसङ्ख्यापूर्ववत् । विष्कम्भायामादिविचारः पूर्वतो द्विगुणमानो वाच्यः । नवरमत्र ह्रियो देव्या निवासः । इति महाहिमवन्नगहृदस्वरूपम् । निषधिगौरी तिगिच्छनामा द्रहः महापञ्चादू द्विगुणमानो वाच्यः तथाहि चतुःसहस्रयोजनायत [द्विसहस्र] विशालः, दशयोजनावगाढः । अस्यापि द्वे द्वारे, तत्र दाक्षिणात्यं पञ्चविंशतियोजनमानं उदीचीनं च पञ्चाशयोजनमानं, विशेषवर्णनं पूर्ववत् कमलादीनां च पूर्वस्मादू द्विगुणपरिमाणं, नवरं धीदेव्या आवासः । इति तिगिच्छद्रहस्वरूपम् । नीलवति केसरिनामा द्रहः तिगिच्छवज्ज्ञेयः अत्र कीर्त्तिदेव्या आवासः । केसरालीपरिष्कृतपत्राद्यलङ्कृत इति विशेषः । इति केसरिद्रहवर्णनम् । रूपिणि महापुण्डरीकनामा द्रहः महापञ्चवद्वाच्यः । इह च बुद्धिदेव्या आवासः । इति महापुण्डरीकद्रहवर्णनम् । शिखरिणि च पुण्डरीकाभिघो द्रहः पञ्चवद्वाच्यः । इह च लक्ष्मीदेव्या आवासः । इति पुण्डरीकद्रहवर्णनम् । इमाः सर्वाः षष्ठपि देव्यः भवनपतिनिकायस्य पल्यायुष्का अपरिगृहीता ज्ञेयाः तत्कारणं प्राग्वत् । इति पर्वतद्रहषट्कवर्णनम् । दश च भूमिद्रहास्तथाहि निषधपर्वतनिर्गच्छन्ती सीतोदा सरित् प्रथमं यथाक्रममेतेषु पञ्चसु द्रहेषु निपतति तथथा —

“निषधाभिघ आद्यः स्यात् देवकुर्वभिघोऽपरः । सुप्रभाभिघश्च स्यात्तुयोर्हि सुल्साभिघः ॥
विद्युत्प्रभाभिघो ज्ञेयः पञ्चमः क्रमतो द्रहः । ”

एवं नीलवतो निर्गच्छन्ती सीताऽपि क्रमशो द्रहेष्वेषु पञ्चसु निपतति तथथा—
“नीलवत्संज्ञितो ज्ञेय उत्तरकुरुनामकः । चन्द्र ऐरवतो ज्ञेयः माल्यवांश्च तथापरः ॥”
एते च याम्योत्तरायताः पूर्वपश्चिमविस्तृताश्च पञ्चशतयोजनानि विस्तृताः सहस्रयोजनायामाश्च तथाहुः —

“सीयासीओयाणं बहुम इमे हुंति पंचहरयाओ, उत्तरदाहिणदीहा पुव्वावरवित्थडाइणमो । ”
इति भूमिद्रहदशकनिरूपणम् । सर्वान् समील्य षोडश द्रहाः स्युः । इति द्रहाख्यं नवमं द्वारम् ।

अथ दशमं सरित्सङ्ख्याद्वारमाह ।

गंगासिन्धुरत्ता-रत्तवई चउर्नईओ पत्तेयं ।

चउदसहिं सहस्रेहिं समगं वच्चन्ति जलहिम्मि ॥२१॥

गंगासिन्धुरत्तारत्तवईचउत्ति गङ्गासिन्धुरक्तारक्तवत्यश्वतसः नईओत्ति नवः पत्तयंति

प्रत्येकं चउदसहिं चतुर्दशभिः सहस्रेहिति सहस्रैः समग्रंति समकं वच्चर्चति व्रजन्ति जलहिमिति जलधौ । इति पदसञ्चारणा । अयं भावः । इह भरतक्षेत्रे गङ्गानाम्नी सिन्धुनाम्नी च प्रत्येकं चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याभिर्नदीभिः परिवृत्ता लवणाद्विं गच्छति । एवं च भरतक्षेत्रेऽष्टाविंशति-सहस्रसङ्ख्याः सरितो भवन्ति । एवमैरवतक्षेत्रे रक्तारक्तवत्यभिधाने प्रत्येकं चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याभिर्नदीभिः परिवृत्ते लवणाम्भोधि सङ्घच्छतः । एवं च तत्राऽष्टाविंशति-सहस्रसङ्ख्या नद्यो भवन्ति । एवं बाह्यक्षेत्रयोः षट्पञ्चाशत्सहस्रसङ्ख्याः सलिला भवन्ति । इदमत्र हृदयम् । हिमवन्नगपद्म-द्रहप्राचीनद्वाराद् गङ्गा नाम्नी नदी निर्गत्य प्राच्यां पञ्चशतयोजनानि पर्वतस्योपरि चड्क्रमित्वा गङ्गावर्तनकूटं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणाभिमुखं भूत्वा सार्धत्रयकलाधिकपञ्चशतत्रयोविंशतियोजनानि दक्षिणस्यां पर्वतस्योपरि भान्त्वा महद्घटान्निष्कामजलसमूहवत् मुक्तावलीहाराकारेण जिह्विकया भूमौ सातिरेकं योजनानां शतमेकं निपतति । सा चेयं महती प्रणालिका वाञ्छिकी अर्धयोजनायता सपादषड्योजनविशाला सहस्रधनुः पृथुला प्रसारितमकरमुखसंस्थान संस्थिता विद्यते तयैषा पतति । ततः गङ्गाप्रपातकुण्डे तच्च दशयोजनावगाढं पष्ठियोजनायतविशालं किञ्चिद्दूननवत्युत्तरशतयोजनपरिक्षेपं तथाहुः क्षमाश्रमणपादाः वृहत्क्षेत्रसमासे -

“ आयामो विक्खंभो सद्गुं कुंडस्स जोयणा हुंति ।

नउयसयं किंचूणं परिही दस जोयणो गाहो ॥१॥

उमास्वातिवाचककृतज्वूद्रीपसमासे करणविभावनायां च -

“ मूले पण्ण संजोअणविथारो उवरि सद्वा ”

इति विशेषोऽहिति । नानाविधिकमलसंकलितं परितः पद्मवरवेदिका वनखण्डपरिकरितं वज्रसंभसतोरणरत्नालंबनवाहादयैरूप्यफलकाञ्चित्सोपानश्रेणिभिः प्राचीप्रतीच्यवाचीषु विराजितं वृत्ताकारं कुण्डं गङ्गाप्रपाताभिधमस्ति । तन्मध्ये गङ्गाख्यो द्वीपोऽस्ति अष्टयोजनायतविशालः जलाद् द्विक्रोशोच्चः सर्ववज्ररत्नमयः परितः पद्मवरवेदिकावनखण्डपरिकरितः वृत्ताकारोऽस्ति ।

“ गङ्गाद्रीपश्च भात्यस्मिन् द्वौ क्रोशावुच्छ्रूतो जलादधौ च योजनान्येषः विष्कम्भायाममानतः ॥ ”

तत्र च द्रीपे एकक्रोशायतं अर्धक्रोशविशालं चत्वारिंशदुत्तरचतुर्दशशतधनुरुच्चं गङ्गादेवी-शश्यांसमन्वितं गङ्गाख्यदेवीभवनं श्रीदेवीभवनसन्निभमस्ति । तदगङ्गाप्रपातकुण्डदक्षिणद्वारान्निर्गत्येयं गङ्गोत्तरार्धभरतमध्यगमिनी सती सप्तसहस्रसङ्ख्यानदीभिरन्विता खण्डप्रपाताऽधो निर्गत्य वैताट्यं भिन्ना दक्षिणार्धभरतमाच्छन्ति, आगच्छन्ती च दक्षिणार्धभरतमध्ये पुनः सप्तसहस्रैः सङ्ख्याभिर्नदीभिः संयुज्यते । एवं चतुर्दशसहस्रनदीपरिवृत्ता प्राच्यां वलित्वा जम्बूजगतीं भित्त्वा तदधो निर्गत्य प्राचीनलवणाद्विं सङ्घच्छति । एतस्या वक्ष्यमाणानां च सर्वासां महानदीनां उभयोः पर्श्चयोर्वेदिकावनखण्डावभिहितौ । तथोत्तं जम्बूद्रीपप्रज्ञसिस्त्रे गङ्गावर्णने-

“ उभओ पासिं दोहिं पउमवरवेइयाहिं दोहिं वणखंडेहिं सपरिखेत्ता वेइया वणखंडवण्णओ भणिअब्बो । ” इयं च गङ्गा नदी मागधतीर्थस्थाने पयोनिधिं विशति । सिन्धुनदी च प्रभासतीर्थ-स्थाने । तथोक्तं जंबूद्धीपप्रज्ञमिवृत्तौ—“ गङ्गा मागधतीर्थस्थाने समुद्रं प्रविशति तथा प्रभासं नामतीर्थं यत्र सिन्धुनदी समुद्रं प्रविशति । ” तीर्थं नाम तडागवदम्भोधाववतरणमार्गः । इति गङ्गा—गङ्गा-चतुर्दशसहस्रपरिवार्वणनम् । एवं सिन्धुरपि वाच्या नवरमियं पद्मद्रहप्रतीचीनद्वारान्निर्गत्य सिन्ध्वा-वर्तनं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणस्यां चलन्ती सिन्धुप्रपातकुण्डे पतति । तत्र सिन्ध्वाभिख्यो द्वीपः सिन्धुदेव्यावास इत्यादिसिन्ध्वमिलापेन वाच्यम् । कुण्डान्निर्गत्य तिमिस्त्राधो वैताढयं भित्त्वा प्रतीच्यां चलन्ती चतुर्दशसहस्रनदीपरिवृत्ता प्रतीचीनमुदर्धिं सङ्घच्छति । शेषं वर्णनं पूर्ववत् । यत उक्तं—

प्रतीच्यतोरणेनाथ हृदात्तस्माद् विर्निगता । गत्वा प्रतीच्यामावृत्ता सिन्ध्वावर्त्तनकूटतः ॥१॥
दक्षिणाभिमुखी शैलात् कुण्डे निपत्य निर्गता । प्रत्यगभागे तमिस्त्राया भित्त्वा वैताढयभूधरं ॥२॥
ततः पश्चिमद्विभागे विभिद्य जगतीमधः । विशत्यम्भोनिधिं सिन्धुर्गङ्गास्त्वसेव युगमजा ॥३॥
गङ्गावत्सर्वमस्थाः स्यादारभ्य हृदनिर्गमात् स्वरूपमविद्यसङ्गातं सिन्धु—नामविशेषितम् ॥४॥ ”
इति सिन्धु—सिन्धुचतुर्दशसहस्रपरिवार्वणनम् । एवं शिखरिणो निर्गच्छन्त्यौ रक्तारक्तवत्यौ ज्ञेये एरवते,
तत्र च पूर्वद्वाराद् रक्ता निर्गता प्रतीचीद्वाराच्च रक्तती । शेषं पूर्ववत् । इति ऐरवतक्षेत्रस-
परिवाररक्तारक्तवतीवर्णनम् । इति बाहक्षेत्रस्थषट्पञ्चाशसहस्रनदीवर्णनम् ।

एवं अङ्गभंतरिया चउरो पुण अद्वीससहस्रेहिं
पुणरवि छप्पन्नेहिं सहस्रेहिं जंति चउ सलिला ॥२२॥

एवंति एवमित्युपप्रदर्शने यथा बाह्यनदीवर्णनमुक्तं, तथैव अङ्गभंतरियति अभ्यन्तरक्षेत्रस्थाः
चउरोति चततः, पुणति पुनरपि, अद्वीससहस्रेहिंति अष्टाविंशतिसहस्रैयान्तीति क्रिया
चतुर्थपादे, जलघिमिति शेषः, पुणरविति पुनरपि अन्या अभ्यन्तरक्षेत्रस्थाः चउसलिलति चतस्रो
नद्यः छप्पन्नेहिंसहस्रेहिंति षट्पञ्चाशतसहस्रैः जत्ति यान्ति समुद्रं । इति पदगमनिका ।
अयं भावो—हैमवतस्य युगलिक क्षेत्रस्य द्वे नद्यौ रोहितांशारोहिताभिधाने प्रत्येकं अष्टाविंशति-
सहस्रसङ्ख्याभिर्नदीभिः परिवृते समुद्रं सङ्घच्छेते । तथाहि पद्मदोदीचीनद्वारान्निर्गता रोहितांशा
महानदी षट्कलाधिकषट्सप्तयुत्तरद्विशतयोजनानि हिमवतो नगस्योपरि गत्वा सार्धद्वादशयोजन-
विस्तीर्णया तावदायता क्रोशबाह्ल्यया जिह्विकया रोहितांशाप्रपातकुण्डे पतति । तच्च कुण्डं
विशत्युत्तरकैशतयोजनायतविशालं दशयोजनावगाद् । तत्र षोडशयोजनायतं तावद्विष्कम्भं रोहितां-
शाभिख्यद्वीपं रोहितांशादेवीशश्यासमन्वितरोहितांशादेवीभवनसमन्वितं । शेषं भवनादिस्वरूपं गङ्गावत्
तस्य कुण्डस्योदीचीनद्वारान्निर्गत्य हिमवतक्षेत्रे ब्रजन्ती चतुर्दशसहस्रनदीपूरिता शब्दापातीवृत्तवतौढय

कोशाद्यान्तरे मुक्त्वा ततः स्थानात् परावृत्य प्रतीचीमुखं वल्न्ति हैमवतक्षेत्रं द्विभागीकुर्वन्ती
पुनरपि चतुर्दशसहस्रनदीपूरिताऽष्टार्विशतिसहस्रनदीभिः संवलिता जगतीं भित्त्वा जगत्यधो निर्गत्य
पश्चिमार्विधं सङ्घच्छति । शेषं रोहितांशाकूटार्वर्त्तनप्रणालिकादि पूर्ववदवक्तव्यं । नवरं पूर्वतो
द्विगुणमानरोहितांशाभिलापेन च । इति रोहितांशा—रोहितांशापारंवारवर्णनम् ।

अथ महाहिमवतो महापद्मद्रहदक्षिणद्वारान्निर्गता रोहितानदी पञ्चकलाधिकपञ्चयोजनोत्त-
रैकसहस्रषट्शतयोजनानि पूर्वतोपरिगत्वा कुण्डे निपत्य वृत्तवैत्ताढयं दूरतो मुक्त्वाऽष्टार्विशतिसहस्र-
नदीपरिवृत्ता हिमवति समवसृत्याऽर्विधं वर्जति । अत्र प्रणालिका—कुण्ड—द्वीप—देवीभवन—देवी-
शश्यादि रोहिताभिलापेन रोहितांशावदवक्तव्यम् । इति रोहितारोहितापरिवारवर्णनम् ।

एवं हिरण्यवति अपि द्वे नद्यौ वाच्ये तद्यथा शिखरिणः पुण्डरीकद्रहदाक्षिणात्यद्वाराद्वि-
निर्गता सुवर्णकुला रोहितांशावदवाच्या । कूटार्वर्त्तन—प्रणालिका—कुण्ड—द्वीप देवीभवन—देवीशश्या—
परिवार—मात्यवद्वृत्तवैत्ताढयं जगतीभेदेन जगत्यधो निर्गमन—प्राचीनसमुद्रमीलनादि सर्वं सुवर्ण-
कुलाभिलापेन रोहितांशावदवक्तव्यम् । इति हिरण्यवतः सुवर्णकुलातत्परिवारवर्णनस्वरूपम् ॥ एवं
रूपिणो महापुण्डरीकद्रहोदीचीनद्वारान्निर्गता रूप्यकुला नदी रोहितावदवाच्या । अत्रापि विशेष-
वर्णनं पूर्ववत् । नवरं रूप्यकुलाभिलापः । इति रूप्यकुलातत्परिवारवर्णनम् ॥ चतस्रोऽपि नद्यो
मीलित्वा द्वादशसहस्रोत्तरैकलक्षसङ्ख्या नद्यो भवन्ति हिमवद्विरण्यवतोः । एवं महाहिमवतो महा-
पद्मद्रहोदीचीनद्वारान्निर्गता हरिकान्ताभिधा नदी षट्पञ्चशतसहस्रनदीपरिवृत्ता हरिवर्षक्षेत्रतो विनिर्गता
जलधौ सम्मीलिति शेषवर्णनं पूर्वतो द्विगुणं हरिकान्ताभिलापेन वाच्यम् । इति हरिकान्तातत्परि-
वारवर्णनम् । एवं तिगिन्द्विद्रहदाक्षिणात्यद्वारान्निर्गता हरिसलिला षट्पञ्चशतसहस्रपरिवारसंबलिता
जलधौ सङ्घच्छति । शेषं पूर्वतो द्विगुणमानं हरिसलिलाभिलापेन वक्तव्यम् । इति हरिसलिला-
तत्परिवारस्वरूपम् । एवं रम्यक्षेत्रस्थे रूपिनीलवत्पर्वतयोर्महापुण्डरीकेसरिहूदयोदीचीन-
द्वारान्निर्गते नरकान्तानारीकान्ते सरितौ वाच्ये । वर्णनं सर्वं नरकान्तानारीकान्ताभिलापेन हरिकान्ता
हरिसलिलावदवाच्यम् । इति रम्यक्षेत्रस्थनरकान्तानारीकान्तावर्णनम् । इमा अपि चतस्रो
मीलित्वा चतुर्विंशतिसहस्रोत्तरद्विलक्षसङ्ख्या भवन्ति नद्यो हरिवर्षरम्यक्षेत्रयोः । अष्टावपि सम्मीलिय
षट्विंशतिसहस्राधिकत्रिलक्षसङ्ख्या भवन्ति नद्यः हिमवद्विरण्यवद्विर्वर्षरम्यवाभिरूपेषु युगलिक्षणे
चतुर्षु । इति गाथार्थः ॥२२॥

अथ विदेहक्षेत्रस्थसरितां वर्णनायाह ।

कुरुमज्ज्ञे चउरासि सहस्राईं तहय विजय सोलससु ॥
बत्तीसाण नईणं चउदससहस्राईं पत्तंय ॥ २३ ॥

कुरुमज्ज्वेति कुरुमध्ये चउरासिसहस्राइंति चतुरशीतिसहस्राणि तहयति तथा च, प्रियमोलसमुत्ति विजयषोडशसु, बत्तीसाणति द्वात्रिंशानां नईणंते नदीनां, चउदससहस्राइंति चतुर्दशसहस्राणि, पत्तेयंति प्रत्येकं इति पदसंघटना । अयं भावः । निषधनीलवतोस्तिगिज्ञिष्ठ-केसरिद्विहयोरुदीचीनदाक्षिणात्यद्वारयोः सीतोदासीताभिष्ये द्वे सरितौ निर्गते । तथा हि निगिज्ञिष्ठ-द्रहोदीचीनदारानिर्गता सीतोदा देवकुर्वन्तरालगच्छन्ती निषधादिद्रवाणां द्विभागीकुर्वन्ती द्रहेभ्यो वहन्ती चतुरशीतिसहस्रनदीपूर्णा भद्रशालवनमागच्छन्ती मेरोः प्रतीच्यां प्रतीचीनविदेहं द्विभागी-कुर्वन्ती एकैकस्माद्विजयात् अष्टार्विशतिसहस्रनदीपूरयन्ती तथा च षोडशविजयेभ्यः चतुर्लक्ष्माष-चत्वारिंशत्सहस्रनदीपरिवृता सर्वाः संभीत्य पञ्चलक्ष्मद्वात्रिंशत्सहस्रनदीपरिवृता जंबूद्वाप्रतीचीनजयन्ता-भिधद्वाराधोजगतीं भित्त्वा पार्श्वयोः पद्मवरवेदिकावनखण्डपरिकरिता लवणजलधिं सङ्घच्छति । तथैव सीताऽपि पञ्चलक्ष्मद्वात्रिंशत्सहस्रनदीपरिवृता प्राचीनलवणोदधिं सङ्घच्छति ।

ऐदं पर्यमादिदिक्षुर्गन्थकार एव तत्वं स्पष्टीकरोति^१ ।

चउदससहस्रमुणिया अडतीस नइओ विजयमज्जल्ला सीयोयाए निवडंति तहय सीयाइ एमेव ॥२४॥

चउदससहस्रमुणियति चतुर्दशसहस्रमुणिता अडतीसनईओति अष्टात्रिशन्नदो विजय-मज्जल्लति विजयमध्यवर्त्तिन्यः सी भ्रोयाए सीतोदायां निवडंति निपतन्ति तहयति तथा च सीयाइनि एमेवति एवमेव, प्रत्येकं चतुर्दशसहस्रमुणिता अष्टात्रिशन्नदो नीलवन्निर्गतायां इति पदसंघटना । अयं भावार्थः । निषधनिर्गतायां निषधादिद्रवद्विभागीकुर्वन्त्यां द्रहेभ्यो वहन्त्यां प्रतीचीनविदेहवर्त्तिन्यां अष्टात्रिशन्महानदो मिलन्ति, प्रत्येकं चतुर्दशसहस्रपरिवारास्तथाहि निषध-नीलवन्नगयोरधः प्रत्येकं पट् पट् कुण्डानि, तेभ्यश्च, प्रत्येकं पट् पट् नदो निर्गतास्तथा च ताः सीतोदासीतयोः प्रत्येकं मिलन्ति पट् पट् । तथाहि गाहावतकुण्डाद् गाहावती निर्गता १ हृदावतकुण्डाद् हृदावती २ पङ्कावताभिष्यकुण्डात्पङ्कावती (वेगवती) ३ तप्तजलाभिधकुण्डात्पत्तजला ४ मत्तजलास्यान्मत्तजला ५ उन्मत्ताभिधानात् कुण्डादुन्मत्ता ६ क्षीरोदकुण्डात् क्षीरोदा ७ शीतश्रोतो ८ भिधानाच्छीतश्रोता ८ अन्तर्वाहिनो अन्तर्वाहिनी ९ ऊर्भिमाल्यभिधकुण्डादूर्भिमालिनी १० गम्भीरमालिनः कुण्डाद् गम्भीरमालिन्यभिधसरिनिर्गता ११ फेनमाल्यभिधकुण्डानिर्गता फेनमालिनी १२ । आसां देवीद्रीपादिवत्तद्व्यत्ता रोहिलांशावद्वत्तद्व्यत्ता । नवरमभिलापभेदः । सर्वा अपि पद्मवरवेदिकावनखण्डपरिकरिताः पार्श्वयोः प्रत्येकमवसेयाः । तासु पट् सीतोदायां सङ्घच्छन्ते पट् च सीतायां, एवं च पट् तथा प्रतीचीनविदेहे षोडशविजयास्तेष्वष्टौ दक्षिणस्यां अष्ट-

१. अत्र प्राचीनटीकानुसारेण—एवं व्याख्याने दृते विजयच्छेदिनीनां गाहावत्यादीनां षण्णां नदीनां प्ररूपणा उपेक्षिता भवत्यतस्तद्वर्णनाय वाचनान्तरेण द्वितीयकारमाह— इति अवतरणिका संभवति ।

चोदीच्यां । तत्र दाक्षिणात्येषु अष्टसु विजयेषु प्रत्येकं गङ्गासिन्धामध्ये द्वे द्वे, एवं ता अपि षोडश । उदीचीनेषु चाष्टसु विजयेषु प्रत्येकं रक्तरक्तवत्यमिथे द्वे द्वे, ता अपि षोडश । सर्वाः समील्याष्ट्रिंशत्सहन्महानन्दः । तासु प्रत्येकं चतुर्दशसहस्रपरिवार तथा च सर्वासां परिवारसमीलने पञ्चलक्षद्वार्त्रिंशत्सहस्री नदीनां सीतोदायां निपतति । एवमेव नीलवन्केसद्विद्वाक्षिणात्यद्वारारान्निर्गता सीता उत्तरकुरुषु आगच्छन्ती नीलवदादिपञ्चद्रहान् द्विधाकुर्वन्ता मद्रशालवनमागच्छन्ती मेरोद्वियोजनान्तरिता प्राचीनविदेहाभिमुखं वलन्ती माल्यवद्गजदन्तनगं भित्त्वा प्राचीनविदेहं द्विभागी-कुर्वन्ती एकैकस्माद् विजयादप्त्तिंशत्सहस्रनदीपूरयन्ती तथा च षोडशविजयेष्यश्चतुर्लक्षाष्टचत्वारिंशत्सहस्रनदीपरिवृता, [तथा चतुरशीतिसहस्रपरिवारयुताभिः षडभिर्विजयच्छेदनीभिर्नदीभिः पूरयन्ता] सर्वाः समील्य पञ्चलक्षद्वार्त्रिंशत्सहस्रनदीपरिकरिता जंबूद्धीपप्राचीनस्थविजयाभिघद्वाराधो जगती भित्त्वोभयोः पार्श्वयोः पञ्चवरवेदिका वनखण्डपरिकरिता प्राचीनलवणाम्बुरार्शि सङ्गच्छति । अत्रापि दाक्षिणात्यप्राचीनविदेहस्य प्रत्येकं विजयेषु गङ्गासिन्धमिथे द्वे द्वे सरितौ, उदीचीनविदेहेषु च रक्तारक्तवत्यमिथे द्वे द्वे सलिले, एवं च षोडशविजयेषु द्वार्त्रिंशत् नन्दः, षट् च निषधनीलवत्कुण्डनिर्गतद्वादशान्तर्गताः एवं च अष्टर्त्रिंशत् । तासु च प्रत्येकं चतुर्दशसहस्रपरिवारः । एवं च सर्वाः समील्य पञ्चलक्षद्वार्त्रिंशत्सहस्री नदीनां सीतायां जङ्गच्छते ।

अथाष्ट्रिंशन्नन्दश्चतुर्दशसहस्रगुणिताः क्वियत्पद्मूर्ख्याका भवन्ति इति तां सङ्गम्बूद्धीप-सर्वनदीसङ्गम्बूद्ध्यां च दिदर्शयेषुराह भगवान् हरिभद्रस्मृरिः ।

सीयासीयोयाविय बत्तीससहस्रं पंचलक्खेहिं ।

सञ्चे चउदसलक्खा छप्पनसहस्रं मेलविया ॥२५॥

सीयासीयोयत्ति सीतासीतोदे, अवियत्ति अपि च, बत्तीससहस्रपंचलक्खेहिंति द्वार्त्रिंशत्सहस्रोत्तरपञ्चलक्षसङ्गम्बूद्ध्याभिर्जलधि सङ्गच्छत इति शेषः सञ्चेत्ति सर्वाः मेलवियत्ति मेलिना चउदसलक्खा छप्पनसहस्रत्ति षट्पञ्चाशतसहस्रोत्तरचतुर्दशलक्षसङ्गम्बूद्ध्या भवन्तीति शेषः । इदि पदगमनिका । अयं भावः । सीतासीतोदे तावत् पूर्वग्रतिपादितप्रकारेण प्रत्येकं पञ्चलक्षद्वार्त्रिंशत्सहस्रसङ्गम्बूद्ध्याभिर्नदीभिः समुद्रमभिगच्छतः । सर्वासां गङ्गासिन्धादीनां परिवारे मिलिते चतुर्दशलक्षषट्पञ्चाशतसहस्रसङ्गम्बूद्ध्या नदीनां भवति-तथाहि भरतस्थगङ्गायाश्चतुर्दशसहस्रपरिवारः, भरतस्थसिन्ध्वाः चतुर्दशसहस्रपरिवार ऐरवतस्थरक्ताया अपि तावान् परिवारः, ऐरवतस्थरक्ताया अपि तावान् । हिमवदस्थरोहिताया अष्टाविंशतिसहस्रपरिवारः, रोहितांशाया अपि तावान् । हिरण्यवत्स्थयोस्सुवर्णकुलारूप्यकुलयोस्तावन्तौ परिवारौ । हरिर्वर्षस्थहरिकान्तायाः षट्पञ्चाशत्सहस्रपरिवारः, हरिसलिलाया अपि तावान् । रम्यकस्थनरकान्तानारीकान्तयोस्तावन्तौ परिवारौ विज्ञेयौ । विदेहस्थसीतायाः पञ्चलक्षद्वार्त्रिंशत्सहस्रपरिवारः, सीतोदाया अपि तावानेव परिवारः । ननु

सीतायां अष्टविंशत्सङ्ख्या नद्यौ महन्त्योऽपि सङ्घच्छन्ते, एवं सीतोदायामपि । ताः कथमिह नाच्यन्ते इति चेदुच्यते, महत्सङ्ख्याया लघुसङ्ख्याया गौणत्वादविवक्षितत्वाद्वा । ननु प्रत्येकं कुरुस्थाश्चतुरशीतिसहस्राणि नदीनां कथमिह सङ्ख्यायां न गण्यते इति चेत्, जंबूद्धीपप्रज्ञपत्यां सपरीवारान्तर्नदीनामगणनमिवेहापि तत्सङ्ख्याया अविवक्षितत्वादिंत सम्भाव्यते । एवं च सर्वाः समीलिताश्चतुर्दशलक्षषट्पञ्चाशतसहस्रसङ्ख्याका नद्यो भवन्ति । यन्त्रकं चेदम् ।

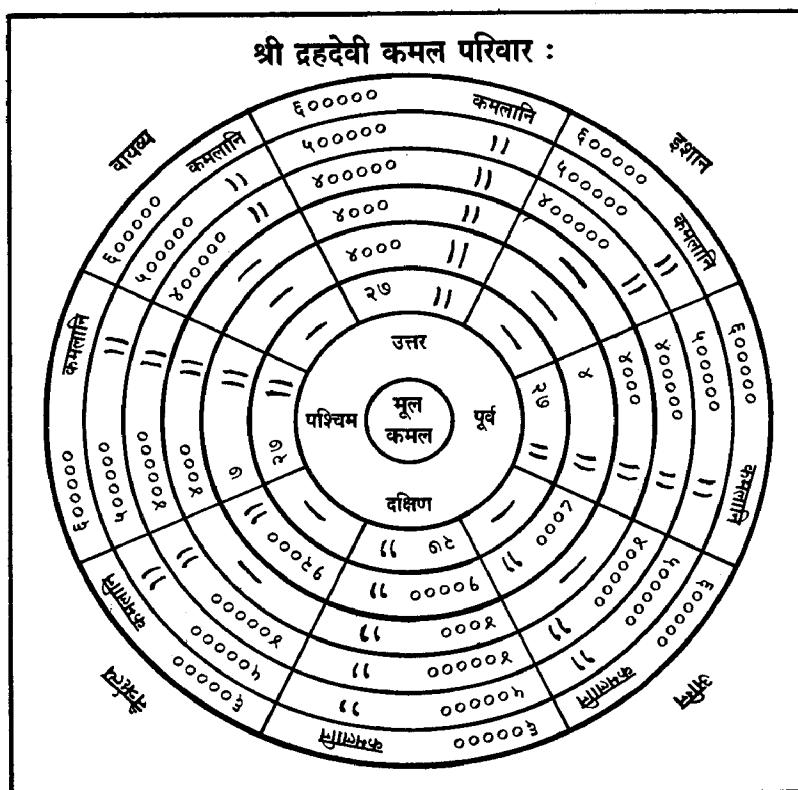
क्रमसङ्ख्या	नाम	परिवार	क्रम सङ्ख्या	नाम	परिवार
१.	भरते गङ्गा	१४०००	८	हिरण्यवति रूप्यकुला	२८०००
२.	भरते सिन्धु	१४०००	९	हरिवर्षे हरिकान्ता	५६०००
३.	ऐरवते रक्तवती	१४०००	१०	हरिवर्षे हरिसलिला	५६०००
४.	ऐरवते रक्तवती	१४०००	११	रम्यके नरकान्ता	५६०००
५.	हिमवति रोहिता	२८०००	१२	रम्यके नारीकान्ता	५६०००
६.	हिमवति रोहितांशा	२८०००	१३	पूर्वविदेहे सीता	५,३२,०००
७.	हिरण्यवति सुर्वणकुला	२८०००	१४	अपरविदेहे सीतोदा	५,३२,०००

सर्वा सङ्ख्या १४,५६,०००

क्रमसंख्या	नाम	परिवार	क्रमसंख्या	नाम	परिवार
१	गाहावती	१४०००	१४	सिन्धु	"
२	द्रहावती	"	१५	गंगा	"
३	वेगवती	"	१६	सिन्धु	"
४	तत्त्वजला	"	१७	गंगा	"
५	मत्तजला	"	१८	सिन्धु	"
६	उन्मत्ता	"	१९	गंगा	"
७	क्षीरोदा	"	२०	सिन्धु	"
८	शीतश्रोता	"	२१	गंगा	"
९	अन्तर्वाहिनी	"	२२	सिन्धु	"
१०	ऊर्मिमालिनी	"	२३	गंगा	"
११	गम्भीरमालिनी	"	२४	सिन्धु	"
१२	फेनमालिनी	"	२५	गंगा	"
१३	गंगा	"	२६	सिन्धु	"

क्रमसंख्या	नाम	परिवार	क्रमसंख्या	नाम	परिवार
२७	गंगा	१४,०००	५२	सिन्धु	१४०००
२८	सिन्धु	"	५३	गंगा	"
२९	रक्ता	"	५४	सिन्धु	"
३०	रक्तवती	"	५५	गंगा	"
३१	रक्ता	"	५६	सिन्धु	"
३२	रक्तवती	"	५७	गंगा	"
३३	रक्ता	"	५८	सिन्धु	"
३४	रक्तवती	"	५९	गंगा	"
३५	रक्ता	"	६०	सिन्धु	"
३६	रक्तवती	"	६१	रक्ता	"
३७	रक्ता	"	६२	रक्तवती	"
३८	रक्तवती	"	६३	रक्ता	"
३९	रक्ता	"	६४	रक्तवती	"
४०	रक्तवती	"	६५	रक्ता	"
४१	रक्ता	"	६६	रक्तवती	"
४२	रक्तवती	"	६७	रक्ता	"
४३	रक्ता	"	६८	रक्तवती	"
४४	रक्तवती	"	६९	रक्ता	"
४५	गंगा	"	७०	रक्तवती	"
४६	सिन्धु	"	७१	रक्ता	"
४७	गंगा	"	७२	रक्तवती	"
४८	सिन्धु	"	७३	रक्ता	"
४९	गंगा	"	७४	रक्तवती	"
५०	सिन्धु	"	७५	रक्ता	"
५१	गंगा	"	७६	रक्तवती	"

॥ इति समाप्तं दशमं नदीद्वारम् ॥

चित्राङ्कः १७

वर्णनाय द्रष्टव्यो पृष्ठाङ्कौ ७१-७२.

अथ विशेषं दिदर्शयिषुः सर्वासां नदीनां विस्तारमाविष्करोति ।

छज्जोयण सकोसे गंगासिंधू वित्थरो मूले ।
दशगुणिओ पञ्जंते इयदुदुगुणणेण सेसाणं ॥२६॥

छज्जोयणसकोसेति सकोशशइयोजनानि, गंगासिंधूणति गङ्गासिन्ध्वो:, वित्थरोति विस्तरः मूलेति मूले, दशगुणिओति दशगुणितः, पञ्जंतेति पर्यन्ते, इयति इति अस्य मानस्य दुदुगुणणेणति द्विद्विगुणनेन, सेसाणंति शेषाणां, इति पदसंघटना । अयं भावः । यावान् निर्गमद्वारविशालः तावान् सर्वासां नदीनां मूलविस्तारो, मूलविस्तारो दशगुणितः पर्यन्ते समुद्रप्रवेशनस्थाने विस्तारश्च तथा विस्तारमानानां पञ्चाशादभागहीनमवगाढमानं । यदुक्तं “व्यासात्पञ्चाशत्तमोऽशः सर्वत्रोद्वेष्ट ईरितः ।” इति तथाहि गङ्गासिन्धुरक्तारक्तवतीनां निर्गमद्वारास्य सपादषड्योजनविशालत्वं, अतस्तावदेव तासामपि मूलविशालत्वं, मूलविशालात् पञ्चाशादभागे तेहावि

अर्धकोशो भवति इति तावदवगाढत्वं तासां मूले तच्च कुण्डपातावधि । तथा चोक्तं मूलविशालो दशगुणितश्च सार्धद्विषष्टियोजनानि भवन्ति । अतस्तावन्ति योजनानि पर्यन्तविस्तारस्तासां । पर्यन्तविस्तारः पञ्चाशद्भागहीनः मूलावगाढत्वं दशगुणितं वा सपादयोजनं भवतीति तावत्पर्यन्तावगाढत्वं तासां चतस्राणां । यत उक्तं “क्रोशस्यार्थं ततो मूले प्रान्ते सक्रोशयोजनमि” त्यादि । द्विगुणितमासां मान रेखितारोहितांशासुर्वर्णकुलारूप्यकुलां मूलपर्यन्तविस्तारावगाढत्वं विज्ञेयम् । तथाहि सार्धद्वादशयोजनानि मूलविस्तार एककोशप्रमाणं मूलावगाढत्वं पञ्चविंशत्युत्तरैकशतयोजनानि पर्यन्तविस्तारः सार्धद्वे योजने पर्यन्तावगाढत्वम् । द्विगुणितमासां च मानं हरिकान्ता—हरिसलिला—नरकान्ता—नारीकान्तानां मूलपर्यन्तविस्तारावगाढत्वं ज्ञेयं तथाहि—पञ्चविंशतियोजनानि मूलविस्तारः द्वौ क्रोशौ मूलावगाढत्वं सार्धद्विशतयोजनानि पर्यन्तविस्तारः पञ्चयोजनानि पर्यन्तावगाहश्च । आसामपि द्विगुणितं मानं सीतासीतोदयोर्मूलविस्तारः पञ्चाशयोजनानि मूलावगाहश्च एकं योजनं पर्यन्तविस्तारः पञ्चशतयोजनानि अवगाहश्च दशयोजनानि ।

स्फूर्त्या नाम	मूलविस्तारः		मूलावगाहः		पर्यन्तविस्तारः		पर्यन्तावगाहः	
	यो.	को.	यो.	को.	यो.	को.	यो.	को.
१ गंगा	६	— १	०	— ०॥	६२	— २	१	— १
२ सिन्धु	६	— १	०	— ०॥	६२	— २	१	— १
३ रक्ता	६	— १	०	— ०॥	६२	— २	१	— १
४ रक्तवती	६	— १	०	— ०॥	६२	— २	१	— १
५ रोहिता	१२	— २	०	— १	१२५	— ०	२	— २
६ रोहितांशा	१२	— २	०	— १	१२५	— ०	२	— २
७ सुर्वर्णकुला	१२	— २	०	— १	१२५	— ०	२	— २
८ रूप्यकुला	१२	— २	०	— १	१२५	— ०	२	— २
९ हरिकान्ता	२५	— ०	०	— २	२५०	— ०	५	— ०
१० हरिसलिला	२५	— ०	०	— २	२५०	— ०	५	— ०
११ नरकान्ता	२५	— ०	०	— २	२५०	— ०	५	— ०
१२ नारीकान्ता	२५	— ०	०	— २	२५०	— ०	५	— ०
१३ सीता	५०	— ०	१	— ०	५००	— ०	१०	— ०
१४ सीतोदा	५०	— ०	१	— ०	५००	— ०	१०	— ०

अथ वर्षधरनगानां उच्चत्वं वर्णं वर्णयितुमाह ।

जोयणसयमुच्चिद्वा कण्यमया सिहरिचुल्लहिमवंता ।

रूप्यमहाहिमवंता दुसु उच्चारूप्यकण्यमया ॥२७॥

जोयणसयमुच्चिद्वात्ति योजनशतोच्चौ, कण्यमयत्ति कनकमयौ सिहरिचुल्लहिमवंतत्ति शिखरिचुल्लहिमवन्तौ रूप्यमहाहिमवंतत्ति रूप्यमहाहिमवंतौ दुसु उच्चत्ति द्विशतोच्चौ रूप्यकण्यमयत्ति रूप्यकनकमयौ इति पदसञ्चालना । अयं भावः । उदीचीनार्धस्थ ऐरवतहैरण्य-वदन्तरालवर्ती शिखरी पूर्वव्यावर्णितस्वरूपो गिरिः योजनशतोच्चः स्वर्णश्च स्वर्णमयः । एवं दाक्षिणात्यार्धस्थो भरतहिमवदन्तरालवर्ती चुल्लहिमवन्नामा पूर्ववर्णितस्वरूपो नगः द्विशतयोजनोच्चः रूप्यमयश्च । एवं हिमवद्रिंखिर्वान्तरालवर्ती महाहिमवन्नगः द्विशतयोजनोच्चः कनकमयश्च ।

चत्तारि जोयणसए उच्चिद्वो निसठनीलवंतो य ।

निसढो तवणिज्जमओ वेरुलिओ नीलवंतो य॑ ॥२६॥

चत्तारिजोयणसयेत्ति चत्तारि योजनशतानि उच्चिद्वोत्ति उच्चः निसठत्ति निषधः, नीलवंतोयत्ति नीलवांश्च, निसढोत्ति निषधः तवणिज्जमओत्ति तपनीयमयः, वेरुलिओत्ति वैद्यर्यः, नीलवंतो यत्ति नीलवांश्च । इति पदसंघटना । अयं भावः । विदेहदाक्षिण्यो हरिवर्षविदेहान्तरालवर्ती निषधः प्राक्षप्रतिपादितस्वरूपः चतुःशतयोजनोच्चः रक्तस्वर्णमयश्च । विदेहोदीचीनो रम्यगिविदेहान्तरालवर्ती नीलवान् प्रतिपादितस्वरूपः चतुःशतयोजनोच्चः नीलरत्नमयश्च इति ।

अथ सर्वेषां नगानामविशेषणाक्राहत्वं दिदर्शयिषुस्तज्ञापिकां युक्ति दर्शयन्नाह सीमन्धर स्वामिदत्तभवविरहाङ्काङ्क्षितो भगवान् हरिभद्रसूरिः ।

सब्वेवि पञ्चयरा समयखित्तमि मंदरविहृणा ।

धरणीतलमुवगाढा उस्सेह चउत्थभायंमि ॥२७॥

सब्वेवित्ति सर्वेऽपि, पञ्चयरत्ति पर्वताः, समयखित्तमिति समयक्षेत्रे सार्थद्वयद्वीपै, मंदरविहृणत्ति मन्दरा मेरवस्तैः विहीनाः, धरणीतलत्ति धरणीतलं पृथ्यां उवगाढत्ति उपगूढाः; उस्सेहचउत्थभायंमिति उत्सेधचतुर्थभागेन इति पंदसङ्घटना ॥ अयं भावः । समयक्षेत्रं कालक्षेत्रं तच्च सार्थद्वयद्वीपोदधिद्वयस्वरूपं । न तु कालस्य वर्तनारूपवाद् वर्तनायश्चोपादव्ययस्वपत्वात् सकलक्षेत्रव्यापित्वं तथाहि गुणपर्यायवद्व्यमिति द्रव्यलक्षणात् तस्य चोत्पादव्ययस्वैव्ययुक्तं सदिति सत्त्वादुत्पादव्यययोश्च नवजीर्णेत्पादरूपवर्तनानन्तिक्रमा सकललोकालोकव्यापित्वं कालस्य, तत्कथं सार्थद्वयद्वीपसमुद्वयरूपं कालक्षेत्रम् ? अत्राशाम्बरा स्वमीमांसामांसलता सूचयन्तः स्वेषां तीर्थकृदान्तरोपकारित्वमाविष्कुर्वन्ति । ननु कालणूनां लोकाकाशप्रदेशमितत्वं

१ प्राचीनवृत्तावत्र ‘नीलव तंगिरि’ इति पाठः ।

एकैकस्मिन्लोकाकाशप्रदेशे एकैकस्य कालाणोरवस्थानादसङ्ख्याता एव कालणे यदुक्तं नेमि-
चन्द्रेण “लोगागासपएसे इक्षिकके जे ठिया हु इक्षिककारयणाणं रासीमिव कालाणु असंखदव्याणि ॥
तेषां सूर्यप्रदादसङ्ख्येयानां समीलनान्मृत्पिण्डाद् घट इव समयाख्यः पयोय आत्रिभेवति इति
चेत्तदतीवासमञ्जसं कालस्य पष्टास्तिकायत्वप्रसङ्गात् तथाहि अस्तीनां प्रदेशानां कायः समुदायः
अस्तिकायः । अत्रापि कालाणूनां प्रदेशानां समयाख्ये स्कन्धे समुदितवात् कालस्यास्तिकाय-
त्वापत्तिः । तथा च असङ्ख्येयाकालाण्वाख्यसमयानां स्कन्धत्वं । तस्य द्रिभागां देशत्वं कालाणोः
प्रदेशत्वं च तथा चेष्टव्याधातात् स्ववधाय कृत्योत्थापनं भवतः सञ्जातमिति । किञ्चागमेऽपि
कालस्य जीवाजीवस्वरूपत्वमेव व्यवस्थापि । तथा च जीवाभिगमालापकः “किमियं भंते
कालोत्ति पवुच्छइ ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेवत्ति” तथा चोक्तं न्यायाचार्यमहामहो-
पाव्यायपदाङ्गितैर्यशोविजयवाचकपुङ्गवैः समयस्य कल्पत्रदव्यपर्यायरूपस्यैव कल्पनात् तथैवार्ह-
द्वचनस्य व्यवस्थितत्वादित्यादि । ननु तथापि पीतविषयस्यामृतोद्गार इतिवत् कालस्य सक-
ललोकालोकव्यापित्वं भवतामपि सिद्धमिति चेत्, सत्यं, इहार्हतमते निश्चयनयव्यवहारनया-
भ्युपगमान्न कापि नो हानिः । तथाहि नैश्चयिककालस्य वर्तनारूपत्वाद् द्रव्यपर्यायोभयात्मकत्वात्
सकललोकालोकव्यापित्वं व्यवहारिककालस्य च सर्वक्रियोपलक्षितत्वं तथा चोक्तं — “मेरु-
प्रदक्षिणानित्यगतयो नृलोके । तत्कृतः कालविभागः” इत्यादि । किञ्चार्धतृतीयद्वीपसमुद्रवर्तिमाव-
नवपुराणादिभावे सूर्यचन्द्रक्रियोपलक्षितकालस्य हेतुत्वात्तावदेव समयक्षेत्रं । उक्तस्त्र वाचकपुङ्गवैः—
“तत्र चार्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्तिकालद्रव्यमेव हेतुस्तस्य तद्भावमाविलादित्यादि” । अथ के
पुनर्धतृतीयद्वीपसमुद्राः ? उच्यन्ते, जम्बूद्धीपघातकीखण्डपुष्करार्धाख्यानि सार्धद्रव्यद्वीपानि लवण-
कालोदध्यारव्यौ पुनरुद्धिद्वयं । जम्बूद्धीपस्वरूपं वर्णितं प्रायं प्राक्, लेशतस्तूत्तरत्र वक्ष्ये । अन्येषां
स्वरूपादिग्रन्थान्तरादवसेयं विस्तरभयाच्चात्र न लिखितं । एष्वर्धतृतीयद्वीपेषु ये केऽपि पर्वताः—
तथाहि तत्र द्वयोः समुद्रयोस्तावत्पर्वतानामभाव एव यद्यपि लवणेऽष्टासु दिक्षु अष्टौ नगाः
सन्ति । तत्र चतस्रुद्धिक्षु वेलन्धरदेवराजस्य चत्वारो नगाः । तथाहि वेलन्धरदेवराजस्य गोथूभ-
स्यावासभूतः प्राच्यां गोथूभनामा नगः । एवं दक्षिणस्यां शिवदेवावासः दिग्भागाख्यः । प्रतीच्यां
शडखानां, स शडखाभिघः । उदीच्यां च मणोसिलावासः दिक्सीमाभिघानः ॥४॥ एवं विदिक्षव-
ष्वनुवेलन्धरदेवराजावासभूताश्वत्वारो नगास्तथाहि ऐशान्यामनुवेलन्धरदेवराजस्य ककोर्टकाख्यस्य कको-
र्टकाभिख्यो नगः । एवमाग्नेयां कर्दमस्य विद्युत्प्रभाभिघो नगः । एवं नैऋत्यां कैलासस्य
कैलासाख्यः । एवं वायव्यां विद्युत्प्रभास्यारुणप्रभाभिघः ॥४॥ तथापि तेषामविवक्षणाद् द्वीपा-
नामेवाचला ग्राहयास्तथाहि — जम्बूद्धीपे तावत्पूर्ववर्णिता एकोनसप्तत्युत्तरद्विशतसङ्ख्याः पर्वताः ।
घातकीखण्डे द्विगुणिता — अष्टर्तिंशतुत्तरपञ्चशतसङ्ख्या नगा विज्ञेया ईक्षुकारद्वयान्विताः ॥ तथा

जम्बूदीपतो द्विगुणितक्षेत्रसद्भावान्नगा अपि द्विगुणिता भवन्ति । ईक्षुकारद्वयर्णनं तु नवरमुच्यते । धातकीखण्डे भरतयुगलैरवतयुगलान्तरितौ प्रत्येकं चतुर्लक्ष्योजनायतौ पञ्चशतयोजनोच्चौ सहस्र्योजनविशालौ जिनचैत्यान्वितौ ईक्षुदण्डाकारौ द्वौ नगौ स्तः । एवं पुष्करार्धद्वीपेऽपि तावन्तो नगाः चत्वारिंशदुत्तरपञ्चशतसङ्ख्या धातकीखण्डविद्वेयाः । तत्र धातकीखण्डे धातकीमहाधातकम्यमिधानवृक्षसद्भावाद् धातकीति गौणी ध्रुवा संज्ञा । एवं पुष्करार्धद्वीपे पञ्चमहापञ्चाभिधवृक्षसद्भावात् पुष्करवर इति गौणं शाश्वतमिधानं । पुष्करवरद्वीपं मध्यपतितेन द्वार्विशत्युत्तरैकसहस्र्योजनविशालम्लेन चतुर्विंशत्युत्तरचतुःशतयोजनविशालशिखरेणैकविशत्युत्तरसप्तदशशत योजनोच्चेनासीनशार्दूलाकृतिना रक्ततपनीयवर्णेन वल्याकृतिना मानुषोत्तरनगेन द्विभागीकृतत्वात् पुष्करार्धद्वीपस्य गृहयते । एषु सर्वद्वयेषु द्वीपेषु नगा एकोनपञ्चाशादुत्तरत्रयोदशशतसङ्ख्याः भवन्ति । ते सर्वे ऽपि पर्वता मन्दरहीनाः कार्याः । तत्र मन्दरास्तावत् पञ्च – एको जम्बूदीपे, द्वौ धातकी खण्डे द्वौ पुष्करार्ध इति तैर्हीना सन्तः चतुश्चत्वारिंशदुत्तरत्रयोदशसङ्ख्याः^१ जायन्ते । इमे सर्वेऽपि उत्सेधचतुर्थभागेन पृथ्यामवगाढा “उत्सेहचउभागो गाहो पायसो नगवराणं” इति **स्थानाङ्गाटीका** वचनप्रामाण्यात् इति । तत्रादिमे जम्बूदीपेऽष्टपष्टयुत्तरद्विशतसङ्ख्यकानां मिरीणां अवगाहविचारः प्रस्तूयते । तथाहि जम्बूदीपचतुर्विशद्विजयस्थाः प्राग्निगदितस्वरूपाश्चतुर्विशतसङ्ख्याका आयतवैताट्यनगाः । प्रत्येकं पञ्चविशतियोजनोच्छूल्याः, उत्सेधतुर्यो भागश्च सपादष्टयोजनानि अतस्तावद्योजनावगाढास्ते । उक्तश्च “पञ्चविशतिर्योजनान्युन्नतः कोशाधिकानि पद्मभुवोऽन्तरे ।” एवं हिमवदादियुगलिक क्षेत्रस्थाः प्रतिपादितस्वरूपाश्चत्वारो वृत्तवैताट्याः प्रत्येकं सहस्र्योजनोच्चः उच्चयचतुर्यो भागश्च सर्वद्विशतयोजनानि, अतस्तावन्ति योजनानि भूम्यवगाढास्ते चत्वारः । पूर्वापरविदेहद्वार्विशद्विजयान्तरिताः पूर्ववर्णितस्वरूपा षोडश वक्षस्कारगिरयः प्रत्येकं कुलगिर्यन्तिके चतुःशतयोजनोच्चाः, उत्सेधतुर्यो भागश्च शतयोजनानीति तावन्ति योजनानि निषधनीलवतोरन्तिके महावगाढास्ते षोडश पुन उत्सेधत्वे मात्रया वर्धमाना ते सीतासीतोदयोरन्तिके पञ्चशतयोजनोच्चाः षोडश तच्चतुर्यो भागः सपादशतयोजनानि अतस्तावन्ति योजनानि नद्योरन्तिके क्षित्यवगाढास्ते षोडश वक्षस्कारगिरियः १६ । निषधनीलवतोर्मन्धमादनाद्याः प्राग्वर्णितस्वरूपाश्चत्वारो गजदन्ताः निषधनीलवतोरन्तिके चतुःशतयोजनोच्चाः प्रत्येकं, तच्चतुर्यो भागः शतयोजनानि अतस्तावन्मानं पृथिव्यवगाढा निषधनीलवतोरन्तिके ते चत्वारः । अथ त एव चत्वारः प्रत्येकमुच्छूयत्वे मात्रया प्रवर्धमानाः मेरुगिर्यन्तिके पञ्चशतयोजनोच्चास्तच्चतुर्यो भागश्च सपादशतयोजनानि अतस्तावन्ति योजनानि भूम्यवगाढास्ते गजदन्ताश्चत्वारः मन्दराचलान्तिके ४ । तिगिच्छिकेसरिद्रहाघस्तन निषधनीलवदादिद्रहोभयपार्श्वस्थाः निगदितस्वरूपा द्विशतसङ्ख्याः कनकगिरियः

प्रत्येकं शतयोजनोच्चा, उत्सेधतुर्थे भागश्च पञ्चविंशतियोजनानि ते क्षित्यवगाढाः काञ्छनगिरयः २०० । देवकुरुत्तरकुरुस्थाः सीतासीतोदापूर्वापरतटस्थाः प्राक् प्रतिपादितस्वरूपा यमकद्यचित्रयुगल-रूपाश्वत्वारो नगः प्रत्येकं सहस्रयोजनोच्चा: तच्चतुर्थे भागः सार्धद्विशतयोजनानि तावन्ति च पृथ्यवगाढास्ते चत्वारोऽपि प्रत्येकं ४ । अथ चुल्लहिमवच्छिखरिणौ भरतैरवतसीमाकारिणौ हिमवद्बैरण्यवद्दाक्षिणात्योदीर्चीनौ कीर्तिस्वरूपौ नगौ प्रत्येकं शतयोजनोच्चौ उत्सेधतुर्थभागश्च पञ्चविंशति योजनानि पृथिव्यवगाढौ तावुभौ २ । अथ महाहिमवद्विपिणौ हिमवद्विरण्यवत्सीमाकारिणौ हरिर्विषदक्षिणात्योदीर्चीनौ प्रतिपादितस्वरूपावचलौ प्रत्येकं द्विशतयोजनोच्चावुत्सेधतुर्थभागश्च पञ्चाशयोजनानि अतस्नावन्ति योजनानि मह्यवगाढौ तावुभौ वर्षधरनगौ २ । अथ निषधनीलवतौ हरिर्विषरम्यकसीमाकारिणौ विदेहदाक्षिणात्योदीर्चीनौ गजदन्तनिर्गमौ परिकीर्तिस्वरूपौ प्रत्येकं चतुः-शतयोजनोच्चौ उच्चत्वचतुर्थभागश्चैकशतयोजनानि अतस्तावन्ति योजनानि पृथिव्यवगाढौ तावुभावपि प्रत्येकं वर्षधरनगौ २ । इत्यादिजम्बूद्वीपाषषष्ठ्युत्तरद्विशतसङ्कल्पयनगावगाहविचारः । एवं धातकी-पुष्करार्धयोरपि । अथ पद्मसप्तत्युत्तरैकसहस्रनगानामुच्चत्वावगाढत्वविचारः । तयोः प्रत्येकमष्ट-षष्ठिसङ्कल्पयनामायतवैताढयवद् विज्ञेयम् । एवं पद्मविंशतुत्तरैकशतसङ्कल्पय आयतवैताढयाः । षोडश-सङ्कल्पयानां वृत्तवैताढयानां जंबूद्वीपवृत्तवैताढयवत् प्रत्येकं सहस्रयोजनोच्चत्वं सार्धद्विशतयोजनाव-गाढत्वं च ज्ञेयम् । चतुःषष्ठिसङ्कल्पयानां वक्षस्कारगिरीणां जम्बूद्वीपवक्षस्कारवत् कुलगिर्द्विनिके प्रत्येकं चतुःशतयोजनोत्सेधत्वं शतयोजनावगाहश्च नद्यन्तिके च पञ्चशतयोजनोच्छूयत्वं सपादशतयोजना-वगाढत्वं च वाच्यं ६४ । गन्धमादनादीनां षोडशसङ्कल्पयगजदन्तगिरीणां जम्बूद्वीपगजदन्तवत् वर्ष-धरपर्वतान्तिके प्रत्येकं चतुःशतयोजनोत्सेधत्वं शतयोजनावगाढत्वं च मेर्वन्तिके च पञ्चशतयोजनो-च्छूयत्वं सपादशतयोजनावगाढत्वं च विज्ञेयमिति । अष्टशतसङ्कल्पयानां कनकगिरीणां प्रत्येकं जम्बूद्वीपकनकगिरिवत् शतयोजनोच्चत्वं पञ्चविंशतियोजनावगाढत्वं च विज्ञेयम् ८०० । अष्टानां यमकगिरीणां अष्टानां चित्रविचित्रगिरीणां च प्रत्येकं जम्बूद्वीपयमकद्यवच्चित्रद्वयवच्च सहस्रयोजनो-च्छूयत्वं सार्धद्विशतयोजनावगाढत्वं च वाच्यमित्येषां मीलने षोडश नगानां १६ । चतुर्णां चुल्ल-हिमवतां चतुर्णां च शिखरिणां जम्बूद्वीपचुल्लहिमवच्छिखरीवत् प्रत्येकं शतयोजनोत्सेधः पञ्चविंशति-योजनावगाहश्च ज्ञेयोऽष्टानां नगमनामिति ८ । चतुर्णां महाहिमवतां चतुर्णां रूपिणां च जम्बूद्वीप-महाहिमवद्विपवत्प्रत्येकं द्विशतयोजनोच्छूयत्वं पञ्चाशयोजनावगाढत्वं ज्ञेयमष्टानां नगानामिति ८ । चतुर्णां निषधानां चतुर्णां नीलवतां च जम्बूद्वीपनिषधनीलवद्वत्प्रत्येकं चतुःशतयोजनोच्छूयत्वं शतयोज-नावगाढत्वं च ज्ञेयमष्टानां नगानामिति ८ । चतुर्णामीक्षुकारणां भरतयुगल्युगैरवतयुगल्युगान्तरितानां पूर्ववर्णितस्वरूपाणां पञ्चशतयोजनोच्छूयत्वं तच्चतुर्थे भागश्च सपादशतयोजनानि अतस्तावन्ति योजनानि

क्षित्यवगादास्ते चत्वारोऽपि । इति धातकीपुष्करवरार्घयोः पट्सप्तत्युत्तरै कसहस्रनगानामुच्चत्वा-वगाहविचारः । इति चतुश्चत्वारिंशदुत्तरत्रयोदशशतसद्भूयानां, सार्धद्वयद्वीपनगानामुच्चत्वावगाह-प्रकमः । उत्कञ्च —

“ विहाय मन्दरं सर्वपर्वतानां भवेद्यतः । स्वस्वोच्छ्रुयस्य तुयांशो व्यवगाढो भुवोऽन्तरे ॥ ”

अथ परिशिष्टानां मेरुणां पञ्चानां किञ्चिद्विशेषोऽवगाहत्वे लिख्यते । तत्र तावज्जम्बू-द्वीपमेरुः पूर्ववर्णितस्वरूपो लक्ष्योजनमानोच्च एकसहस्रयोजनावगाढश्च । धातकीपुष्करार्घमेरवः चत्वारः चतुरशीतिसहस्रयोजनानि भूमित उच्चाः एकसहस्रयोजनानि भूभ्यवगाढाश्च । तत्स्वरूपं चेदम् । इमे मेरवो जम्बूमेरुवद्वर्णनीयाः । नवरमयं विशेषो यदुत एषु मेरुषु प्रत्येकं भूमेरुपरिष्ठात् पञ्चशतयोजनानि नन्दनामिधं वनं ततः सार्धपञ्चपञ्चशतसहस्रयोजनान्युपरिसौमनसाख्यं कानकं ततः अष्टाविंशतिसहस्रयोजनान्युपरि पाण्डुकसंज्ञमुपवनं । सर्वेषु योजनेषु मिलितेषु चतुरशीति-सहस्रयोजनानि भवन्ति । अवागाहश्च सहस्रयोजनानीति पञ्चाशीतिसहस्रयोजनोच्चत्वं सर्वेषां मेरुणां चतुराम् । इति मेरुपञ्चक-विवरणम् । इति सार्धद्वयद्वीपस्यैकोनपञ्चाशदुत्तरत्रयोदशशत-सद्भूयनगानामुच्चत्वावगाहविचारः ।

कोटिशिलाऽन्तद्वीपादिवक्तव्यता भणनीया । वासुदेवोत्पाटनीयाः कोटिशिला अभिधीयन्ते । तथाहि वासुदेवस्यार्घचक्रित्वाच्चक्रितोऽर्धसाम्राज्यं । अतो वासुदेवस्य त्रिखण्डाधिपत्यं इति त्रीन् स्थण्डान् साधित्वेमे वासुदेवाः कोटिशिला उत्पाटयन्ति । कोटिशिला शाश्वतीति ज्ञायते । गङ्गा-सिन्धुवैताद्यादिशाश्वतपदार्थानां मध्ये शास्त्रे तस्या अर्दशनात् तथा मगधदेशमध्ये दशार्थपर्वतसमीपे चास्तीति तथा नराणां कोटयोत्पाटवत्वेन, श्रीशान्तिजिनादिषट्कजिनतीर्थगतानेकमुनिकोटीनां तत्र सिद्धत्वेन कोटिशिलेत्यभिधीयते इति तीर्थकल्पादौ तथा शान्तिचरित्रे तु चोक्तं —

“ इतोऽस्ति भरतक्षेत्रे मध्यखण्डे सुरार्चितं । भुवि ख्यातं कोटिशिलाभिधानं तीर्थमुत्तमम् ॥१॥

विद्यायानशनं तत्र बहुकेवलिसंयुतः । चक्रायुधो गणघरः पुण्यात्मा प्रययौ शिवम् ॥२॥ तस्यां शिलायां कालेन बहव्यः संयतकोटयः । सिद्धाश्रक्यायुधांहिभ्यां यका पूर्वं पवित्रिता ॥३॥ सिद्धे गणघरे तर्स्मस्तीर्थं शान्तिजिनेशितुः । सिद्धास्तत्र महातीर्थं सद्भूयाता यतिकोटयः ॥४॥ कुन्थोरपि भगवतस्तीर्थं तत्र शिलातले । साधूनां कोटयः सिद्धाः सद्भूयाता गतपातकाः ॥५॥ अरस्य स्वामिनस्तीर्थं साधुद्वादशकोटयः । अष्टप्रकारकर्माणि क्षपयित्वा शिवं गताः ॥६॥ तीर्थे महिजिनेन्द्रस्य केवलज्ञानधारिणः । षडत्र कोटयः प्राप्ता निर्वाणं ब्रतशालिनां ॥७॥ मुनिसुव्रतस्य तीर्थे तीर्थेऽत्र विश्रुते । साधूनां कोटयस्ति स्वः सम्प्राप्ताः पदमव्ययम् ॥८॥ तीर्थे नमिजिनस्यापि कोटिरेका महात्मानां । सिद्धास्तत्रानगाराणां सुविशुद्धक्रियावताम् ॥९॥

एवमन्येऽपि वहवः सिद्धा ये तत्र साधवः । कालेन गच्छता तेऽत्र प्रन्थेन कथिता मया ॥१०॥
येषां सीर्थकृतां तीर्थे सिद्धाकोटिरनूनका । तान्येव कथितान्यत्र सेयं कोटिशिला ततः ॥११॥
चारणश्रमगणैः सिद्धयक्षैर्देवासुरैस्तथा । तद्भक्त्या वन्द्यते नित्यं तीर्थे कोटिशिलाभिघ्न् ॥१२॥

ताद्य जम्बूदीपे चतुर्खिशत्सङ्गद्धया भवन्ति । धातकीपुष्करार्धयोः प्रत्येकं द्विगुणितास्ता
अष्टषष्ठिसङ्गद्धया ज्ञेया इति । सर्वाश्च मिलिताः सप्तत्युत्तरैकशतसङ्गद्धया भवन्ति कोटिशिलाः ।

षट्पञ्चाशदन्तर्दीपवक्तव्यता चेयम् । लवणसमुद्रस्य अन्तर्मध्ये भवा आन्तर्दीपास्ते च
षट्पञ्चाशत्सङ्गद्धयास्तथाहि — इह हि जम्बूदीपे भरतोदीचीनस्थहिमवद्गिरेः पर्यन्तयोः प्रत्येकं
ऐशान्यामागनेयां च द्वे, नैऋत्यां वायव्यां च द्वे दंष्ट्रे विदिग्विनिर्गते । एवं चतस्रो दंष्ट्रा
भवन्ति । तासु च प्रत्येकं सप्त सप्त अन्तर्दीपाः । तेषु प्रथमं चतुष्कं जम्बूदीपजगत्याक्षि-
शतयोजनान्तरितं त्रिशतयोजनविस्तारवच्च, द्वितीयं चतुष्कं जगत्याश्चतुःशतयोजनान्तरितं तावद्
विस्तारवच्च, एवमप्नेऽपि शतशतबूद्धयः भावनीयास्तथाहि तृतीयं जगत्याः पञ्चशतयोजनान्तरितं
तावद् विस्तारवच्च, चतुर्थं चतुष्कं च जगत्याः पद्मशतयोजनान्तरितं तावद् विस्तारवच्च, पञ्चमं
चतुष्कं जगत्याः सप्तशतयोजनान्तरितं तावद् विस्तारवच्च, पष्ठं चतुष्कं जगत्या अष्टशतयोजना-
न्तरितं तावद् विस्तारवच्च, सप्तमं च चतुष्कं जम्बूदीपजगत्या नवशतयोजनान्तरितं नवशतयोज-
नविस्तारवच्च एवमष्ठाविंशतिसङ्गद्धया अन्तर्दीपा भवन्ति—तथा ऐशान्यां सप्ताग्नेयां सप्त नैऋत्यां
सप्त वायव्यां च सप्त । तन्नामानि चैव — ऐशान्यां एकोरुक्म-हयकर्णार्दशमुखहस्तमुखाश्वकर्णो-
रुक्मामुख-घनदन्ताभिघ्न्याः । एवं आग्नेयां तथा आभासिकगजकर्णमेण्डमुखहस्तमुखहस्तिमुखहस्तिमेघ-
मुखलष्टदन्ताभिघ्न्याः । नैऋत्यां वैषाणिकगोकर्णयोमुखसिंहमुखाकर्णकविद्युन्मुखगृदन्तसंज्ञाः ।
वायव्यां च लाङ्गूलिकशकुलीकर्णगोमुखव्याघ्रमुखकर्णग्रावरणविद्युदन्तशुद्धदन्ताभिघ्नानाः । एवं
ऐरवतदाङ्गिष्ठायशिखरिणः प्रत्येकं ऐशान्यां आग्नेयां च द्वे, नैऋत्यां वायव्यां च द्वे दंष्ट्रे
विदिग्विनिर्गते । एवं चतस्रो दंष्ट्रा भवन्ति । तासु च प्रत्येकं सप्त सप्त अन्तर्दीपाः । एवं
च सर्वा यिलिता अष्ठाविंशतिसङ्गद्धया भवन्ति तत्स्वरूपविशालाभिघानादिपूर्ववत् । एते सर्वे ऽपि
पद्मवरवेदिकावनंखण्डपरिकरिता, एषां परिधिस्वरूपमिदं तथाहि प्रथमचतुष्कस्य नवशतकिङ्गिन्यूनै
कोनपञ्चाशयोजनपरिमिता परिधिः । द्वितीयचतुष्कस्य द्वादशशतपञ्चषष्ठियोजनपरिमितः परिक्षेपः ।
तृतीयचतुष्कस्यैकादशोत्तरपञ्चदशशतयोजनपरिमितः परिधिः । तुर्यचतुष्कस्य सप्तनवत्युत्तराष्टा-
दशशतयोजनपरिमिता परिधिः । पञ्चमचतुष्कस्य त्रयोदशाधिकद्वाविंशतिशतयोजनपरिमितः परिक्षेपः ।
षष्ठचतुष्कस्यैकोनविंशतिदुत्तरपञ्चविंशतिशतयोजनपरिमितः परिधिः । सप्तमचतुष्कस्य पञ्चचत्वारिंश-
दुत्तराष्टाविंशतिशतयोजनपरिमिता परिधिः । तथा चोक्तं —

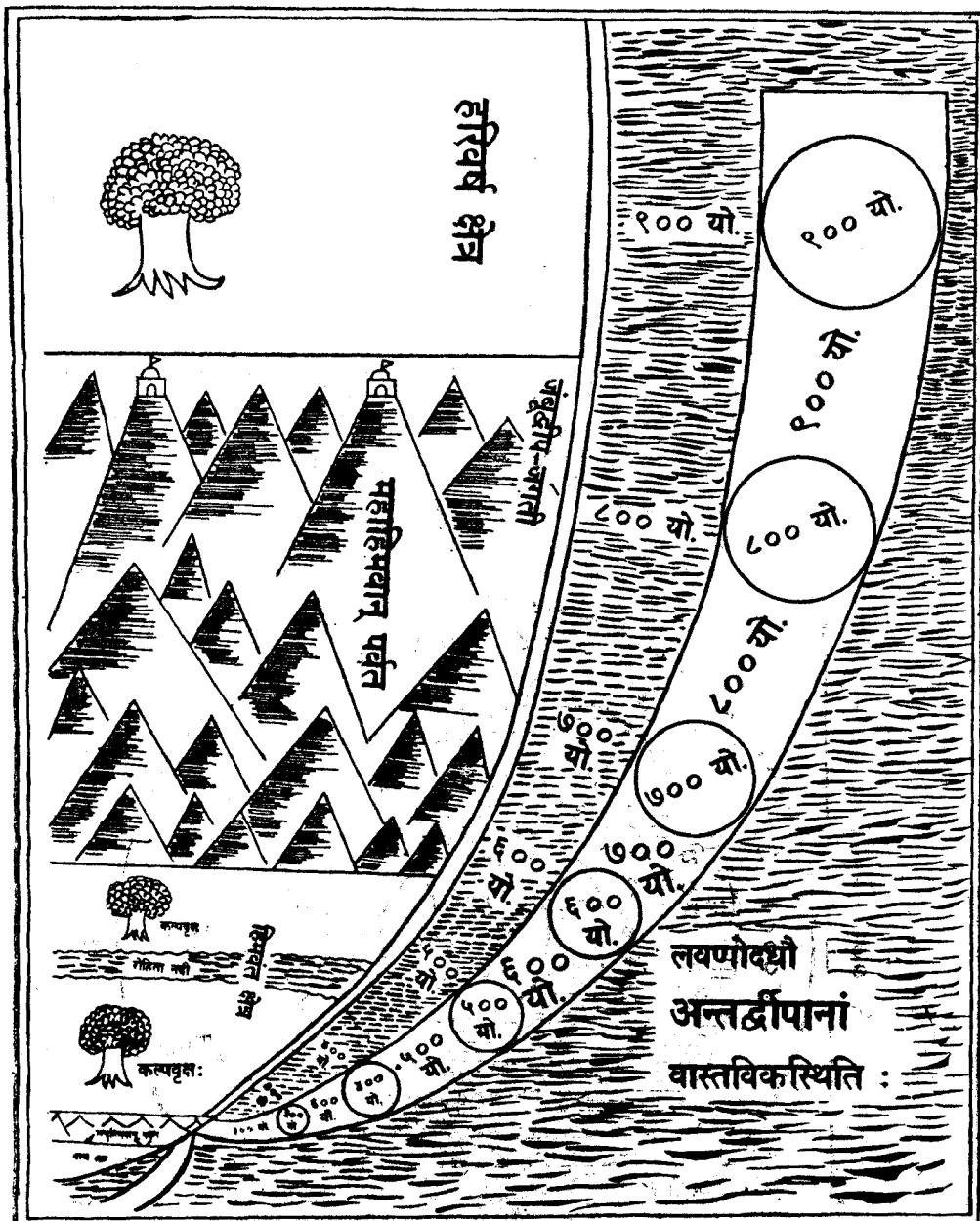
“सोदुत्तरतिसयं जुय सपदमपरिहि वरावर चउक्तं । पटमै जवगुणवन्नरा सो वीए बारपणसट्टी ॥१॥

तइए पनरिक्कारसि चउथए पुण अट्टारसगणउआ । जोयण बावीस सया तेरहिया पंचम चउक्कं ॥२॥
पणवीस इगुणतीसा छट्टेचरमे अडवीस पणयाला । परिही अंतरदीवा सत्त चउक्काण नायब्बा ॥३॥”
उत्तम्भ —

“ हिमगिरि निगायपुब्बावरदाढाविदिसि संठिया लवणे । जोयण तिरुएगंतुं तिन्निसए विथरायामा ॥१॥
वेद्यवणखंडजुया चउ अंतरदीव तेसि नामाइ । एगोरुगआभासियवेसाणिय नाम हंगूली ॥२॥
एसि परओ चउपणछसत्तअडनवजोयणसए । सुहयकंनागोकंना सक्कुलीकंना ॥३॥
आयंसगर्मिंदमुहा अओमुहा गोमुहा चउदीवा । अस्समुहा हथिमुहासिंहमुहा तहय वग्घमुहा ॥४॥
तत्तो य अस्सकन्ना हथियकन्नाय कन्नपावरणा उक्कामुह मेहमुहा विज्जुमुहा विज्जुदंता य ॥५॥
घणदंतलट्टुदंता निगूढदंता य सुद्धुदंताय । इय सिहरम्मि विसे अट्टावीसा चउदीवा ॥६॥ ”

सर्वैऽपि मिलिताः पृष्ठपञ्चाशत्सद्बृह्या भवन्तीति । एतद्गता मनुजा अपि एतन्नामानोऽभिधी-
यन्ते उपचारात् तास्थ्यात्तद्बृह्यपदेशो यथा मञ्चाः क्रोशन्ति, पञ्चालदेशनिवासिनः पाञ्चाला व्याख्या-
यन्ते । एषु निवासिनो युगलिका आदिमसंहननयुताः समचतुरस्ताकृतयः सकलाङ्गोपाङ्गसुन्दरा द्वात्रिं-
शल्लक्षणलक्षिताः स्वभावत एव सुगन्ध्याननाः स्वल्पक्रोधमानमायालोभाः सन्तोषजभाज ऋजुत्वमृदुत्व-
युताः; सत्यपि ममतानिबन्धने रत्नकाञ्चनमुक्ताफलादौ चित्ताहादविधायिनि ममत्वाहंकारविकलाः, सत्यपि
हयगजोष्ट्रगोमहिषाद्युपभोगपरिकरे तदुपभोगपराङ्गमुखाः चरणचारिणः सर्वतो विगतवैरानुबन्धाः तापा-
दिव्याधियक्षभूतपिशाचादिग्रहव्यसनमार्याद्युपनिपातरहिताः परस्परस्वामिसेवकभावविकलाः प्रासादादि-
संस्थानकल्पद्रुमनिवासिन उपद्रवविधायिदंशमशकमत्कूणयूकामक्षिकादिविकल्पेत्रत्वात्तदुपद्रवहीना
व्यालव्याप्रशार्दूलादिसदूभावे क्षेत्रस्वाभाव्यात्तद्वाधाविकलाः । तेऽपि च व्यालादयोऽन्योन्यं धात्य-
धातकभावविकला भवति । तृतीयारकवदत्रापि युगलिकानां चतुःषष्ठिसद्व्यानि पृष्ठकरण्डकानि,
दिनान्तरे चाहारप्रहणं, आहारोऽपि पूर्वच्छाल्यादिधान्यसदूभावेऽपि भूमिमृत्सुरद्रुमकुसमफलानि
च तथाहि उत्पदन्ते खलु तत्रापि स्वभावत एव गोघूमशालिमुद्गमाषादीनि धान्यानि किन्तु न
ते युगलिकास्तान्युपभुज्जते । याऽपि तत्र मही सेक्षुसितोपलादितोऽनन्तगुणमाधुर्यत्ती योऽपि
च सुरद्रुमकुसुमफलानामास्वादः स च चक्रीभोजनादप्यधिकगुणः यदुक्तमागमे—“ तेसि ण भंते
पुण्फफलाणं केरिसिए आसाए पन्नते ? गोयमा ! से जहा नामए रनो चाउरंत चक्कवट्टिस
कल्लाणे भोयणजाए सयसहस्रनिफन्नने बन्नोववेए गन्धोववेए रसोववेए फासोववेए आसायणिज्जे
विस्सायणिज्जे दध्यणिज्जे मयणिज्जे सर्विदगायपल्हायणिज्जे आसाएणं पन्नते इत्तोहिअ इट्टतराए
चेव पन्नते ” एकोनशीतिदिनानि अपत्यपालना, अष्टशतधनूषि शरीरोच्छ्रयत्वं, पल्यासद्व्ययभाग-
प्रमाणमायुः अव्यक्षषायित्वादव्यप्रेमानुबन्धत्वाच्च स्वर्गामित्रम् । उत्ते चागमे — “ एसु
जुगलधम्मा धणुसयअट्टसिया परमरूपा पल्लअसंखिज्जाऊ गुणसी दिणवच्चपालण्या ॥१॥ चउसद्वी

पिण्डिकरंडमाडियंगा चउत्थमोई य कष्पतस्त्रियासा सुरगाङ्गामी तगुकसाया ॥२॥” इत्यन्तद्वीपवक्तव्यता॥

चित्राङ्कः १८

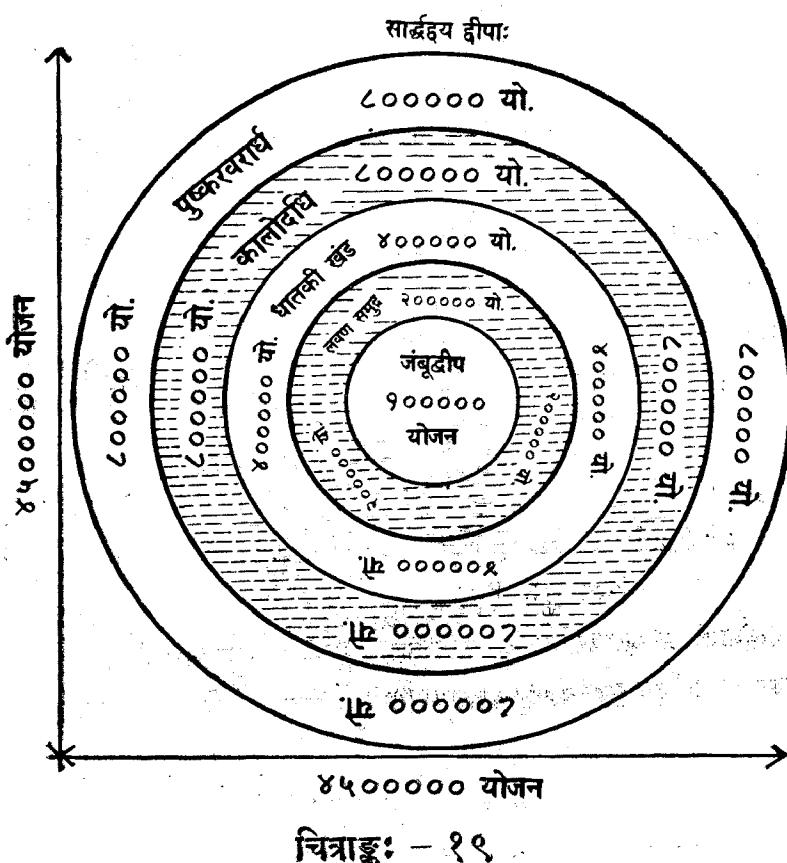
अत्रेदं बोध्यम् – यत्पूर्वोक्तः पुस्तकरद्वीपमध्यभागपतितो मानुषोत्तराख्यो नगः । तदुत्तरं नदीद्रहाभ्राभ्रगर्जनबदरास्त्रिकायार्ह द्वासु देवबलदेवचक्रिसामान्यजनजातिमृत्युचर्सूर्यन्दग्रस्पन्दग्रहण-

विदुदादीनामभावः । ते च भावाः पञ्चत्वारिंशलक्ष्योजनमितमनुष्ठक्षेत्र एव सम्भवन्ति, न परतः ।

उक्तम् —

“नद्दद्वयथणियागणिजिणाइनरजम्मरणकालाइ पणयाल्लक्ष्योजनरखितं मोक्षु न पुरओ ॥”

अथ कथं सा पञ्चत्वारिंशलक्ष्यी योजनानां सम्भवतीति चेदुच्यते । प्राचीनमानुषोत्तरनगपर्यन्तादारभ्य प्रतीचीनमानुषोत्तरनगपर्यन्तं यावद्योजनगणनसम्भवत्वात् तथाहि प्राचीनमानुषोत्तरनगादारभ्य प्राचीनपुष्करवरदीपार्धपर्यन्तं अष्टलक्ष्योजनप्रमितं । तत आरभ्य प्राचीनकालेदधिमानमष्टलक्ष्योजनानि । ततश्च पूर्वस्थधातकीप्रमाणं चतुर्लक्ष्योजनानि । ततश्च प्राचीनलवणोदधिद्विलक्ष्योजनमानः । ततः पूर्वोपरजम्बूद्धीपमान लक्ष्योजनानि । पुनः प्रतीचीन लवणोदधिद्विलक्ष्योजनमानः । ततोऽपरधातकीमानं चतुर्लक्ष्योजनानि । ततः प्रतीचीनकालेदधिमानं अष्टलक्ष्यी योजनानां । ततोऽपरपुष्करवरदीपार्धं अष्टलक्ष्योजनप्रमितं । सर्वप्रसद्धयासमीलने पञ्चत्वारिंशलक्ष्यी योजनानां जायत इति । एवं दाक्षिणात्योदीचीनसार्द्धद्यद्वीपमानमपि गणनायातं पञ्चत्वारिंशलक्ष्यी योजनानां सम्भवति । स्थापना चेयम् ।

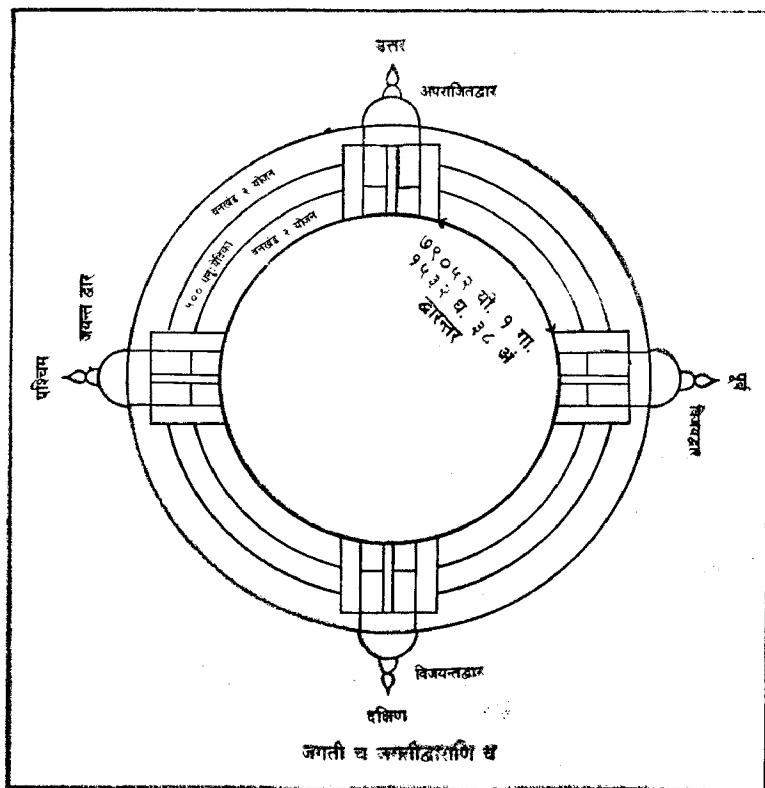

अथ प्रकरणार्थमुपसंजिहीर्षु रुक्तार्थमधिकृत्याह ।
खंडाइं गाहाहिं दसहिं दारेहिं जंबुदीवस्स ।
संघयणी सम्मता रहया हरिभद्दसूरीहि ॥३०॥

खंडाइं गाहाहिंति खण्डादिगाथाभिः दसहिंति दशभिः दारेहिंति द्वारैः जंबुदीवस्सति जंबुदीपस्य, संघयणिति सङ्ग्रहणी, सम्मतंति समाप्ता, रहयति रचिता, हरिभद्दसूरिहिंति हरिभद्दसूरभिः । इति पदसंघठना । अयं भावः । खंडा जोयणवासा इत्यादि द्वितीयगाथात आरम्भ्यैकोनन्त्रिशत्तम् सद्वेद्ये पञ्चव्यरा इत्यादिगाथार्थपर्यन्तामिरप्र विं त्तेसङ्गल्याभिगाथाभिः परिकीर्तितानि दशसङ्गल्यकानि द्वाराणि । तेषु परिकीर्तितेषु सत्तु व्यावर्णितस्वरूपजम्बूवृक्षोपलक्षितस्य सकलद्वीपसमुदसंवलितस्य प्राग्रतिषादितपदार्थसार्थपरिकरितस्य जगतीपरिवेष्टितस्य चतुर्द्वारसंवलितस्य जम्बुवृक्षद्वीपस्य जगतीवर्णकश्चायं जगतीनामप्राकारः तथा चोक्तप्राकार आगमे ख्यातो जगतीत्यपराख्यया । अयं चाष्टुयोजनोच्चः द्वादशयोजनविशालमूलः । यत्कं –

“ वेनुपुच्छाकृतिः सोऽट्टी योजनानि समुच्छृतः । योजनानि द्वादशास्य मूले विस्तार आहितः । ” यत उक्तं—“मूलादुक्ष्यते यावद्दनुःक्रोशादिकं क्विल । मूलव्यासस्तावतोनस्तत्र तत्रास्य जायते ॥१॥” यथा “मूलादुक्ष्यं क्रोशयुगे व्यतीते तत्र विस्तृतिः । सार्वधरुदयोजनानि सर्वत्रैवं विभाव्यताम् ॥२॥” “एवं मूलादुक्तान्ते योजनानां चतुष्टये । मूलव्यासे चतुरुनः स्याद् विस्तारोऽष्टयोजनः ॥३॥” “तथास्य मूर्ध्नि पूर्णेषु योजनेषु किलाप्तसु । मूलव्यासेऽष्टमिन्यूने व्यासोऽधिमितयोजनः ॥४॥” यतः ऊर्ध्वं मात्रया/ मात्रया हीयमानः, हस्तं गते हस्तः धरुगते धनुः, क्रोशं गते क्रोशः, यावत् योजनं गते सति योजनमेकं हीयते, द्वयोर्गतयोद्देषं हीयेते, एवं चतुषु योजनेषु गतेषु अङ्गयोजनविशालमध्यः चतुर्योजनविशालोपरिमित्यागः । ऊर्ध्वाकृतगोलाङ्गुलाकारा सर्वतो वज्ररत्नमयः मणिरत्नमित्तिः वैदूर्यरत्नमयस्तम्भान्तिः, लोडिताक्षरत्नमयशङ्कयुतः स्वर्णरूप्यमयतलः आकाशवन्निर्मलः, प्रक्षितः, रजोमलकर्दमविवर्जितः, छायावरणरहितः, निरुपधातकान्तिः, सोद्योतः, दर्शनीयः मनोज्ञोऽस्ति अस्य वोपरिमित्यागः जम्बूद्वीपसम्मुखं जालकापरिवेष्टितो द्विद्विक्षेषोच्छितपञ्चशतधनुविशाल अर्धक्रोशायत नानाविशमण्यवे[पे]तदर्शनीयः । इयं च जगतीमध्यमागे वर्तते गवाक्षवलयैः परितः परिकरिता । इदं च जम्बूद्वीपप्रज्ञमिवृत्यमित्रायेण, अस्य प्राचीनवृत्तौ तु जगत्या उपर्युक्तमिदं गवाक्षवलयं, तत्त्वं तत्त्वविदो विदन्ति । अस्याश्चोपरिमध्यमागे एका महती अधोवज्रमयी उपरिष्टाद्विष्टरत्नमयी मध्यदेशे च सर्वरत्नमयी वज्रस्तम्भस्वर्णरूप्यफलकोपशोभिता नरकिन्नरगन्धवृषोरगाश्वकरिनानाविघचित्रचित्रिता स्थाने स्थाने सर्वरत्नमयपद्मोपशोभिता पद्मप्राधान्यान्नाम्ना पद्मवरवेदिका पार्श्वयोर्वनखण्डपरिकरिता देवक्रीडावासा वर्तते । इति समाप्तो जगतीवर्णनं, व्यासतो जिज्ञासुभिर्जम्बूद्वीपप्रज्ञमिजीवाभिगमक्षेत्रसमाप्तीकालोकप्रकाशादयोऽवलोकनीयाः ।

अथ चतुर्द्वारवर्णनम् । चतुर्दिक्स्थाऽनुत्तरविमानाभिधानवदभिष्ठाने चतुर्स्रूप काष्ठापु चत्वारि द्वाराणि । तद्यथा प्राच्यां विजयाभिष्ठं, अवाच्यां वैजयन्ताभिष्ठं, प्रतीच्यां जयन्ताभिष्ठं, उदीच्यामपराजिताभिष्ठं च तथाहि मेरोः पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रयोजनान्तरितं प्राच्यां जम्बूद्वीपान्ते सीताख्यमहानद्या उपरि अष्टयोजनोच्चं, चतुर्योजनविशालं, चतुर्योजनायतं, भूनिप्रवेशे वज्रमर्यं भूमेरूधर्यं रिष्टरत्नमर्यं, वैदुर्यरत्ननिर्मिताः स्तम्भाः, पञ्चवर्णमणिनिर्मितं कुटिमं, हंसगर्भमयी देहली, गोमेदमय इन्द्रकीलकः, लोहिताक्षनिर्मिते द्वारशाखे, वज्रमयः परिधः वैदुर्यमये कपाटे, नानामणिमये कपाटचूलागृहे, रत्न १ वज्र २ वैदुर्य ३ लोहिताक्ष ४ मसारगल्ल ५ हंसगर्भ ६ पुलक ७ सौगन्धिका ८ अजन ९ रजत १० ज्योतीरसा ११ ङ्गा १२ अजनपुलक १३ रिष्ट १४ जातहूप १५ स्फटिकाः १६ पोडशरत्ननिर्मितो द्वारोपरितनभागः । श्रीवत्स १ मत्स्य २ दर्पण ३ भद्रासन ४ वर्द्धमान ५ कलश ६ स्वस्तिक ७ नन्दावत्तो ८ ख्यानि द्वारोपरि अष्टौ मङ्गलानि इत्यादिकं विजयद्वारस्वरूपं लेशतो दर्शितं । विशेषार्थिभिः प्राग्वर्णितग्रन्थाः विलोक्याः ।

चित्राङ्कः २०

अस्य द्वारस्य यो यो देवोऽधिष्ठाता तं तं तस्य सामानिकाः पुस्तकैषु तथालिखितदर्शनतो विजयाभिधानतो ब्रुवन्ति इति तथोगाच्छाश्वतमिदं नाम यथैतत् विजयद्वारं वर्णितस्वरूपं

तथा वैजयन्तजयन्तपराजिताख्यान्यपि भावनीयानि । नवरमधिष्ठातृविशेषत्वाद्विशेषितानि । एषां चतुर्णामपि देवानां प्रत्येकं चत्वारि सहस्राणि सामानिकाः सुराः, अष्टौ अष्टौ सहस्राण्यान्तर-पर्षदां, दश दश सहस्राणि मध्यपर्षदां, द्वादश द्वादश सहस्राणि बाह्यपर्षदाः, चतुर्सः चतुर्सः अग्रमहिष्यः प्रत्येकं सहस्रेण परिवार्युताः, सप्त सप्त सेनाः, सप्त सप्त च सेनाधिपतयः, षोडश षोडश सहस्राणि आत्मरक्षितदेवाः । सर्वे चैते पल्योपमायुषः पूर्वोक्तानां स्वस्वपरीकाराणां निजनिजनगरीनिवासिनां व्यन्तराणां व्यन्तरीणां च आधिपत्यं भुञ्जन्ति । तत्र विजयद्वाराधिपते-विजयदेवस्य विजयद्वारातः पूर्वदिशि असद्व्ययेयान् द्वीपाधीन् समनिकम्यापरत्र जम्बुद्वीपे द्वादश-सहस्रयोजनायामविशाला रत्नमयवप्रयुता राजधानी विराजते । वप्रोऽयं सार्धसप्तर्त्रिशब्दोजनानि उच्चः सार्धद्वादशयोजनानि विस्तृतमूलः । सपादपूर्योजनविस्तृतमध्यः, सार्धत्रययोजनविशालशिरः । तथोक्तं जीवाभिगमे — “से पागारे सत्तीसं जोयणाइं अद्वजोयणं च उहूं उच्चत्तेणं” श्रीसमवायांगे तु — “सव्वासु णं विजयैजयन्तजयन्त अपराजिआसु रायहाणीसु पागारा सत्तीसं जोयणाइं उहूं उच्चत्तेणं पण्णता” इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥

समाप्तेयं टीका

अथ प्रशस्तिः

सिद्धार्थान्वयचन्द्रमा जिनवरो भव्याम्बुजोल्लासकृत्
गोभिर्मैहमहान्धकारनिकरस्याशु प्रणाशोद्यतः ।
तीर्थाम्भोधिसमुद्भवोऽयभिनयं तीर्थाम्बुर्विं स्थापयन्
वीरोऽपश्चिमतीर्थराइ भुवि सदा भूयाद्वितायात्र नः ॥१॥
वीरास्यपश्चादनिर्गतं यो लघ्वा पदानां त्रिकमद्वितीयम् ।
आदृष्टवादाभिघसूत्रमप्यं जग्रन्थ जीयात् स सदेन्द्रभूतिः ॥२॥
श्रीवीरपट्टोदयपर्वतार्कः श्रीमान् सुधर्मा गणनायको यः ।
नुवन्ति देवासुरमानवेन्द्रा यं सोऽस्तु शशद्भवशीतशान्त्यै ॥३॥
तत्पटपूर्वाच्छलभास्करोऽभूत जम्बूर्महात्मा चरमो जिनेषु ।
जिगाय कामं जितसर्वसत्त्वं बाल्येऽपि यस्तं प्रणामामि कामम् ॥४॥
परम्परातश्च तदीयवेशो गच्छ तपःप्रौढिमजात कीर्तिं ।
तपाभिधेयं सुरराजसेव्यं विभर्ति सूरिर्विजयादिनेमिः ॥५॥
यत्पादपद्मं सुरमानवेन्द्रौ नित्यं जुतो हर्षभरातिभक्त्या ।
यदेशनावाग्निविधुर्गौर्जिनानां चेतो दृष्टप्लावयति प्रकामम् ॥६॥
हेमप्रभाव्याकरणं विनेयद्वोधाय चक्रे ध्वनिशाखविज्ञः ।
सन्न्यायसिन्धुप्रमुखाणि तकर्का—दिशास्त्रविज्ञो विदधे तथा यः ॥७॥

स्याद्वादपञ्चाननकाननेऽस्मिन् शेते सदा निर्भयमीमवदः ।
 स्थातिः समग्रेच्छति यं वरीतुं येनावगादं जिनशासनञ्च ॥८॥
 विधाय योगोद्वहनादिरम्यं विधानसुम्रं जिनदेशितं यत् ।
 प्राप्तं पदं प्रागगणिनामवेयं ततः पदं पण्डितनामवेयम् ॥९॥
 विधादिपञ्चपीठा—राघवमाधाय सूरिपदवी च ।
 लघा गौतम(सुधर्म)गणभृत्यः पूज्यस्ततो विवृद्धैः ॥१०॥

एतेन—

ये वर्चसाने समये ह्यभूवन् सग्नुहिंमा धर्मविचारशून्याः ।
 योगोपधानादिविधासुपेक्ष्य लाक्षा स्वय सूरिपदं भजन्ति ॥११॥
 आनन्दपद्मां न भवेच्च धर्मस्तेषां जडानां भवमीवियोगात् ।
 वैशाखनन्दिप्रतिमा भवन्ति जिनेश्वरादेशविटोपकाश ॥१२॥
 महानिशीथव्यवहारमुख्य—सूत्रप्रकापाद् भववृद्धिरुप्रा ।
 ततः पुरस्कृत्य जिनेश्वराणामाज्ञां प्रवर्त्तत्वमितीह वोधः ॥१३॥
 आज्ञाविहीनस्य भवेन्न धर्म आणाइ धम्मुक्ति यदार्थवाक्यम् ।
 आणाइभट्ठो स तु भट्ठ एव इदं च तत्त्वं जिनशासने यत् ॥१४॥
 (आज्ञाविहीनः स तु हीन एव)
 आज्ञापालनमेव हि जिनेश्वराराघवे शुभोपायः ।
 यस्य चेत्यादिवृत्तं यदाह हरिभद्रसूरिवरः ॥१५॥
 उपलक्षणं चैतत्
 एवमुपाध्यायादिपदानि योगादिविधाननिकलानि ।
 फलमपि तेषां छेयं संसारान्नापरं किञ्चित् ॥१६॥
 तदविग्रहपद्मभ्रमरेण रम्ये राज्ये तदीये नयधर्मनव्ये ।
 श्रीसङ्ग्रहण्या विवृत्तिर्ममेयं गुरुपदेशादचितोदयेन ॥१७॥
 विधाय लघ्वं विवृत्तिं मयेमां पुण्यं ततः सिद्धिसुखेकहेतु—
 सम्यक्त्वरत्नं लभतां लभै च सम्यवजोडहं जिनधर्मरामम् ॥१८॥
 सूत्रादिरुद्रं किमपीह जातं प्रयोगतो वाक्यविधानतो वा ।
 मिथ्यास्तु मे दुष्कृतमेतदीयं क्षन्तव्यमेतद्व बुधागणस्यैः ॥१९॥
 अस्पृष्टा काव्यदोषैर्गुणगणमहिता तत्त्वसन्दृमाना ।
 वाणीयं हारिभद्री क्वं नययनिवरमन्तमंडीदुभावा (सुवर्णा) ॥
 क्वेयं मेवा वराकी तदपि विवरणे भक्तिर्तोऽस्याः प्रवृत्ता ।
 सिद्धिं श्रीनेमिसूरेः पदनुत्तिमहिमामात्रतो नूनमागात् ॥२०॥
 ॥ समाप्ता चेयं सङ्ग्रहणीटीका ॥

परिशिष्ट : १

आचार्य श्रीविजयोदयसूरिप्रणीता
स्थावरजीवसिद्धिः

विधाय सम्यग् जिनराजवन्दनं निधाय चित्ते गुरुनेमिसूरिणम् ।

प्रणम्य वाणीं जिनराजदेशितां मृदादिजीवेष्विह वच्चिम जीवताम् ॥१॥

शङ्कावादिजीवा मनुजावसाना जीवत्वमेषां प्रकटं हि गम्यम् ।

पृथ्यादिजीवेषु परं कथं स्याज्जीवत्वलिङ्गाऽनवलोकनात् ॥२॥

एतदेव व्यज्यते —

अथास्तु द्वीन्द्रियादीनां व्यक्तलिङ्गस्य दर्शनात् । जीवत्वं तदभावात् पृथ्यादीनां कथं भवेत् ? ॥३॥

प्रतिष्ठाप्यते —

यदि सत्यं तथाप्यस्त्यव्यक्तलिङ्गस्य दर्शनम् । धत्तूरमिश्रमदिरा — पानमूर्च्छितजीववत् ॥४॥

आह परः —

सम्मूर्च्छिते व्यक्तजीव—लिङ्गदृष्टिर्न विद्यते । तथाप्यव्यक्तश्चासादि—लिङ्गमस्तीति भाव्यताम् ॥५॥

उच्यते —

छेदमेद्योपमोग्योऽक्षेप्यप्रेयस्वादस्पृश्यतः । सचेतनत्वं पञ्चानां भवेच्छङ्गादिसङ्घवत् ॥६॥

काष्ठादिभिरनेकान्तो न चास्तीति विचिन्त्याताम् । उपभोग्याखिलद्रव्ये जीवदेहत्वस्तीकृतेः ॥७॥

तर्वाद्यचित्ता विज्ञेयाः काष्ठादिद्रव्यसंज्ञिनः । अचित्तत्वसचित्तत्व—विशेषोऽयं प्रपञ्चयते ॥८॥

अशस्त्रोपहतं भ्वादि—कदाचित् स्यात् सचेतनम् । संघातत्वान्मतं पाणि—पादसंघातवद् बुधैः ॥९॥

शस्त्रेणोपहतं तत्त कदाचिद् भ्वाद्यचेतनम् । शस्त्रोपहतभावेन पाणिपादादिकं यथा ॥१०॥

पृथ्वीकायजीवस्थापना —।

लत्रणोपलगृथीनां देवदत्तशरीरवत् । सात्मता समजातीया — कुस्कार्योपलम्भतः ॥११॥

पर आह —

विद्रुमोपलगृथीषु कठिनत्वादि लक्षणम् । लक्षणं पुढूगलानां तज्ज्ञेया स्याच्चेतना कुतः ? ॥१२॥

उच्यते —

शरीरमध्यवृत्तीनां यथास्थानां कठिनत्वता । तथैव भूमिदेहानां चेतनायां न बाधिका ॥१३॥

अव्यक्तचेतनालिङ्गात् तरुणां चेतना यथा । सचित्ता भूस्तथेष्टा नः अव्यक्तादुपयोगतः ॥१४॥

अव्कायसचित्तता —।

अत्र परः —

चेतनालक्षणाऽयोगा—दक्षायोऽस्ति त्वचेतनः । मूत्रादिवदिदं नैव वाच्यं हेतोरसिद्धिः ॥१५॥

उच्यते —

कल्लावस्थदेहस्य अधुनोत्पन्नहस्तिनः । सचैतन्यं द्रवत्वं च तोयेऽप्येवं विभाव्यताम् ॥१६॥

आपः सचेतनाः प्रोक्ता गजोपादानवस्तुवत् । शस्त्रानुपहतत्वे च द्रवत्वाद्वेतुतः स्फुटम् ॥१७॥

अनभिव्यक्तचञ्चवाद — सञ्जातावयवं यथा । अण्डके रसमात्रं तद्वदेवाभवः सचेतनम् ॥१८॥

अण्डकस्थकल्लवत् जीवनं सात्मकं भवेत् । शस्त्रानुपहतत्वे च द्रवत्वाद्वेतुतः स्फुटम् ॥१९॥

अचैतन्यानुमाने तु दृष्टान्ते मूत्रकादिके । शस्त्रानुपहतत्वस्य न हेतोरस्ति सम्भवः ॥२०॥

खान्यकायप्रभेदेन शस्त्रं द्विविधमीरितम् ।

यस्य येन विनाशः स्या—चञ्चस्त्रं तत्स्य सम्भतम् ॥२१॥

अन्नादिकविकारैऽत्र स्वत एव प्रपाततः ।

अन्तरिक्षोद्भवं वारि मत्स्यवत् स्यात् सचेतनम् ॥२२॥

स्वभावतो भूमिखाता—दाविभीवावलोकनात् । सात्मकं जलमिष्ठं नो दर्दुरादिकजन्तुवत् ॥२३॥

शीतकाले तडाकादे — जले ऊष्मोपलभ्यते । अल्पबहादिभेदेन सचैतन्यनिमित्तकः ॥२४॥

यथा जनानां सन्दोहे बहुत्पुरुषान्वयात् । ऊष्मोपलभ्यते तादृक् सचेतनसमुद्भवः ॥२५॥

उष्णस्पर्शो जले शीते उष्णवद्वस्तुयोगजः । औपाधिकोष्णस्पर्शीत्वात् नरदेहोष्णता यथा ॥२६॥

शीतकाले जले बाष्प उष्णवद्वस्तुसम्भवः । बाष्पत्वाज्जलसंसिक्त — नरदेहेषु बाष्पवत् ॥२७॥

तैजसोपेतमात्माख्य—मुष्मा बाष्पप्रयोजकम् । निमित्तान्यवियोगेन वस्त्वाख्यातं मनीषिभिः ॥२८॥

ऊषरावकरान्तःस्थ—तेजः संयोगजोष्मणि । ऊष्णस्पर्शत्वहेतुस्ते व्यभिचारी कथं न हि ? ॥२९॥

एवं तदुत्थाष्पेऽपि बाष्पत्वं व्यभिचारवत् ।

इत्यारेका न शङ्कयेह साध्यस्याऽप्यवलोकनात् ॥३०॥

उत्पन्नपृतजीवस्य नेहसंयोगजन्यता । तत्राप्यविकला यस्मात् सिद्धान्ते प्रतिपादिता ॥३१॥

ननु मृतानां जीवानां देहाः स्युर्हेतवः कथम् । ऊष्मताबाष्पयोनैवं वाच्यं तादग्निरीक्षणात् ॥३२॥

दग्धपाषाणखण्डेषु जलञ्चस्तानलादपि । ऊष्म बाष्पौ यथातद्—न्मुतदेहात्थैव तौ ॥३३॥

ग्रीष्मर्तीं बाह्यतापेन तैजसाग्नेस्तु मन्दता । ततो बहुत्पभावेन शीततेति विचिन्त्यताम् ॥३४॥

शीतस्पर्शो जले झेयः तैजसाग्नेस्तु मान्यजः । शीतस्पर्शत्वहेतोर्ध—न्नरदेहस्थैत्यवत् ॥३५॥

यथा खद्योतदेहस्य प्रकाशो जीवयोगजः । अङ्गारादिप्रकाशोऽयं तथा जीवसमुद्भवः ॥३६॥

प्रकाशपरिणामोऽग्नेः शरीरस्थत्वहेतुना । जीवसंयोगजः खद्यो — तदेहपरिणामवत् ॥३७॥

मृते ऊराद्यभावेन ऊरोष्मा जीवयोगजः । अन्वयव्यतिरेकाभ्या—मन्नेरेवं विभाव्यताम् ॥३८॥

उष्णस्पर्शोऽनलादर्यः शरीरस्थत्वहेतुना । जीवसंयोगजः स स्था—ज्ज्वरोष्मादिनिर्दशनात् ॥३६॥
 आदित्यादेरुष्णभाव आत्मसंयोगसम्भवः । ततो न तैरनेकान्तो भाव्यमेवं मनीषिभिः ॥४७॥
 पूर्वाध्याहारतो वृद्धे—दर्शनात् सात्मकोऽनलः । दुग्धाध्याहारसंभोगाद् वर्द्धमानोऽर्भको यथा ॥४१॥
 शक्तिप्रभावतो देवानां वपुर्न विलोक्यते । तथापि चेतनावत्स्था—देवं वायौ विचिन्त्यताम् ॥४२॥
 यथा ऽजनमन्त्रविद्या—सिद्धनृणां वपुर्भवेत् । सचेतनमदश्यं च वायावेषोपमा मता ॥४३॥
 सूक्ष्मपर्यायतो दश्यं वायौ रूपं तु चक्षुषा । अणुद्रवणुकदृष्टान्ताद् रूपमस्तीति भाव्यताम् ॥४४॥
 अन्याऽनपेक्षगन्तत्वा—दनिलः सात्मको मतः । पुरुषान्तराऽनपेक्ष—गतिभन्महिषादिवत् ॥४५॥
 तिरश्चीनाऽनियमिताऽपरप्रेरितदिग्गतेः । अनिलः सात्मकः प्रोक्तो गजाश्वादिनिर्दशनात् ॥४६॥
 न चिन्त्योऽणावनेकान्तोऽनुश्रेणिगतिमत्त्वतः । यतो जीवपुद्रलयो—“ रनुश्रेणिगति ” वचः ॥४७॥

वनस्पतिजीवत्वस्थापनम् ।—

अशोक—जम्बू—बकुलादिवृक्षा बाल्याद्यवस्थापरिणामवत्त्वात् ।

सचेतना मानुषदेहवत् स्युः विशेषता नो व्यवहारमार्गे ॥४८॥
 यथा मनुष्यादिवपुर्विवर्द्धते प्रतिक्षणं बाल्ययुवादिभावतः ।

तथा ऽक्षरादिक्रमतो विवृद्धितो देहास्तरूणामपि जीवशालिनः ॥४९॥
 त्वचः सर्वप्रकारेणाऽपहारे मृतिर्दशनात् । तखः सात्मका ज्ञेया गर्दभादिनिर्दशनात् ॥५०॥
 शमीप्रपुन्नाटसिद्धे सरका: सुन्दकास्तथा । बब्बुलागस्यामल्की—कड्याध्यास्तरवः स्मृताः ॥५१॥
 ज्ञानेनाऽनुगतास्तेषां देहाः स्वापविवोधतः । मनुष्यदेहवत् प्रोक्ता जिनेशैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥५२॥

(युग्मम्)

अधोनिखातद्रव्यस्य राशेयत् स्वप्ररोहतः । आवेष्टनं तस्मां स्थात् तत्त्वं चैतन्यलक्षणम् ॥५३॥
 मेघतीर्ति मेघनादेन शिशिरे वायुयोगतः । वटपिप्लनिम्बादिद्रुमाणां या विकाशता ॥५४॥
 सा तु चैतन्ययोगेन नरदेहविकाशवत् । पुत्रजन्मविवाहादि—हर्षाच्चैतन्ययोगतः ॥५५॥
 सुगन्धिजलसेकेन चम्पकस्य विकाशिता । पञ्चमस्वरशब्देन शिरीषस्यापि सा मता ॥५६॥
 सुरागण्डूषसेकेन चम्पकस्य विकाशिता । कटाक्षेक्षणतः सा स्यात्तिलके चैतन्यसम्भवा ॥५७॥
 अङ्गनापादसम्पर्कात् अशोकाख्यद्रुमस्य यः । पल्लवकुसुमोद्भेदः स चैतन्यनिमित्तकः ॥५८॥
 युवत्यालिङ्गनाञ्ज्ञेया पनसे या विकाशिता । सा सचेतनसम्भूता कामासत्तमनुष्यवत् ॥५९॥
 लजाद्वसुखसङ्कोचः करसम्पर्कयोगजः । सतीवत् परसम्बन्धात् स्याच्चैतन्यनिबन्धनः ॥६०॥
 पद्मादिपुष्पाणि विकाशभाजिते प्रातस्तथा चन्द्रिकयोत्पलादेः ।

घोषातकीनां च प्रदोषकाले विकाशभावः स तु जीवहेतुः ॥६१॥

घने तु शम्याः क्षरणं न चिद् विना, न वा लतावृत्तिविसर्पणं तथा ।

विशिष्टकालेषु फल्ग्रदातृता वनस्पतीनां न हि चेतनामृते ॥६२॥

मनुष्यदेहाश्वरणादिभेन्ना यथा क्षयं यान्ति तथा तरुणाम् ।

देहाः फलादेरपर्चायमानात्, क्षैण्याश्रया नो मतिमन्तरा स्युः ॥६३॥

क्षीरौदनव्यञ्जनादे—राहाराच्चेतनं यथा । मानवानां वपुस्तद्वद् वृक्षादेस्तत्सचेतनम् ॥६४॥

तथाहि भूजलादीना—माहारोऽस्याऽवलोक्यते । केदारजलसेकादि तद्विना यन्न युज्यते ॥६५॥

नियतायुष्कभावेन नरदेहेऽस्ति चेतना । यथा तथा द्रुमाणां सा नियतायुष्यदर्शनात् ॥६६॥

तथाहि—

अन्तर्मुहूर्तमायुः स्यात् तरुणां तु जघन्यतः । दशर्विसहस्राणि आयुरुत्कर्षतो भवेत् ॥६७॥

इष्टाऽनिष्टाहारलाभाद् वृद्धिहान्यादिमद् यथा । वृवपुश्चेतनं तद्वत्तरुणामपि भाव्यताम् ॥६८॥

मनुष्यदेहे गदयोगतो यथा करादिशोफक्षयविदुतादयः ।

तथा तरुणामपि रोगसम्भवात् फलादिहान्यादि न चेतनां विनां ॥६९॥

मनुष्यदेहेऽगदयोगतो यथा रोगक्षयांशोपचयादिकं तथा ।

भुग्नक्षतरोहणकादिभेषजात् वनस्पतीनामपि नो चिदन्तरा ॥७०॥

रसायनादिभोगेन कान्तिवीर्यादिकं यथा । नरदेहे तथा देहे तरुणामपि चिन्त्यताम् ॥७१॥

विशिष्टेष्टखवार्यादि—सेकाद्वीर्यरसादयः । वृद्धिं व्रजन्ति वृक्षाणां नान्तरा ज्ञानयोगतः ॥७२॥

अन्तर्वीतीनां नारीणां यथा दोहदपूरणात् । पुत्रादिप्रसवस्तद्वत् वृक्षाणामवधार्यताम् ॥७३॥

आहारक्षतरोहण—दोहदवत्त्वान्सचेतनास्तरवः । ज्ञेया यथाऽस्मदादिषु तेषां चैतन्यतो भावः ॥७४॥

जन्मजराव्याघ्रिमृत्यु—प्रमुखाणां निरीक्षणात् ।

पादपाः सात्मकाः प्रोक्ता मनुष्यादिनिर्दर्शनात् ॥७५॥

घटो जात इति ज्ञानाद् घटादिर्निकान्तवान् । समुदितानां हेतुवाज्ञातव्यं तन्मनीषिभिः ॥७६॥

सचेतनाः स्युस्तरवः सुयुक्तेः जरादिहेतोः किल चिन्त्यतां तत् ।

सदागमोक्तेरपि भूमिकाद्याः सचेतनाः शुद्धधियाऽवलोक्याः ॥७७॥

उक्तं युक्तिसुसङ्गतं जिनवरैर्भूम्यादिजीवेषु य—चैतन्यं गणधारिभिर्निर्गदितं सूत्रेषु तथ्यं च तत् ।

पूर्वाचार्यवरैः प्रदर्शितमिदं शास्त्रेषु युक्त्या स्फुटं तद्वाचाचानुगतेन मन्दमतये किञ्चिन्मया वर्णितम् ॥७८॥

पाठान्तराणि चात्र यथा द्वितीयपद्याद्यपडक्तौ—

“ શદ્ગ્વાદિજીવાસ્ત્રસમાવલામા: ” ॥

યથા ચ ૪૭ તમે પદે ઉત્તરાર્થે—

‘ ‘ અનુશ્રેણિ ગતિ ” રિતિ, તત્ત્વાર્થસ્યોપદેશતઃ ॥ ’

સમાપ્તેયં સ્થાવરજીવસિદ્ધિઃ ।

તપાગચ્છાધિપતિ—બાળબ્રહ્મચારિ—આચાર્યશ્રીવિજયનેમિસૂરીશ્વર—પટઘરગીતાર્થપુજ્જવ—
સિદ્ધાન્તવાચસ્પતિ—આચાર્યશ્રીવિજયોદયસૂરીશ્વર—વિરચિતા કૃતિરિયમ् ।

પરિશિષ્ટા—૨

॥ તું મૂલ્ય

ગણિત (ભૂમિતિ) નો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ગ (પાઠ) શર્ણથી અણણું નહીં હોય. કોઈપણ વિદ્યાર્થીને ગ ની કિંમત પૂછતાં જે અથવા ઉ.૧૪ કહી દેશે. એ ગ નો સંક્ષિપ્ત પરિચય તથા ધીતિહાસ અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

વર્તુળના વ્યાસ અને પરિધિ વર્ણનો ગુણોત્તર હું મેશા અચળ જ હોય છે. પછી તે વર્તુળ નાનું હોય કે મોટું, અને આ હુકીકત પ્રાચીનકાળમાં પણ જાણીતી હતી. શીક ગણિત-જ્ઞાને આની ગણિતિક સાધિતી (Proof) નો વિકાસ કરેલ અને આ ગુણોત્તર કે જે સામાન્ય રીતે શીક અક્ષર ગ (Pi) વડે દર્શાવવામાં આવે છે. તેની કિંમત લગભગ ઉ જેટલી છે. અને ઘણું કાળ સુધી ગ ની આ કિંમતનો ઉપયોગ થતો આન્યો.

ગ, એ એક જાતનો Irrational અંક છે. Irrational અંક એટલે જેની ચોકકસ કિંમત દર્શાંશ ચિહ્ન પછી અચોકકસ (અસ-'ખ્ય) અંકો વડે જ દર્શાવી શકાય. ગણિતમાં $\sqrt{2}$ પણ એક એવો જ �Irrational અંક છે. જે કે ગ અને $\sqrt{2}$ અંતે Irrational અંક હોવા છતાં અંતેમાં પાયાનો તદ્દિવત એ છે કે $\sqrt{2}$ ની કિંમત, વર્ગમૂળ કાઢવાની પદ્ધતિ જાણુનાર કોઈપણ વ્યક્તિ, પોતે ધારે તેટલા અંક સુધી કાઢી શકે છે. જ્યારે ગ ની ચોકકસ કિંમત એટલી સહેલાઈથી કાઢી શકાય તેમ નથી. તેના માટે ઘણું ઘણું મહાન ગણિતજ્ઞાને પ્રયત્ન કરવા પડ્યા છે.

પ્રાચીનકાળના શીક ગણિતજ્ઞાને આ ગ ની સાથે સંકળાયેલ એવો, વર્તુળને ચતુર્કોણ (Square) માં દ્રુપાંતરિત કરવાનો પ્રણ્યાત કૂટપ્રક્ષ રજૂ કર્યો હતો. જેનો ઉકેલ છેક ૧૮મી સદીમાં શોધવામાં આન્યો. તેઓએ આ કૂટપ્રક્ષ આ રીતે રજૂ કર્યો હતો—“ આપેક વર્તુળના ક્ષેત્રફળ જેટલા જ ક્ષેત્રફળવાળો. ચોરસ, માત્ર કૂટપ્રક્ષી અને પરિકરની મદદથી હોરવાનો છે. અને તેમાં એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કૂટપ્રક્ષીનો ઉપયોગ માત્ર રેખા હોરવા પૂરતો.

જ કરવાનો છે, તેનાથી કોઈ માય લેવાતું નથી અને પરિકરનો ઉપયોગ યણું માત્ર વહુંળ અને તેના ચાપ તથા રેખાઓના વિભાગન પૂરતો કરવાનો છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં, જર્મન ગણિતજ્ઞ લીન્ડેમન (Lindemann)એ ખતાંથું તે રીતે ખરેખર આ કૂટપ્રક્રિયાનો ઉકેલ અશક્ય હતો.^૧ જે આ કૂટપ્રક્રિયાનો ઉકેલ આવી શકે તેમ હોતું તો $\sqrt{2}$ અને ગ બંને એક જ પ્રકારના Irrational અંકો ગણી શકતા અહીં એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે $\sqrt{2}$ ની કિંમત જેટલી લંબાઈવાળી રેખા, માત્ર કૂટપદી અને પરિકરની મદ્દથી દોરી શકાય છે. જ્યારે ગ ની ચોક્કસ કિંમત જેટલી લંબાઈવાળા રેખા દોરવી શક્ય નથી.

ઓક ગણિતજ્ઞ આર્કિભિડિસે, વર્તુળના પરિધના અનેક બિંદુઓને સ્પર્શ કરતા આહા બહિસુખ બહુકોણ તથા તે જ વર્તુળના પરિધ ઉપરના અનેક બિંદુઓને પરસ્પર જોડતા આંતર બહિસુખ બહુકોણની મદ્દથી, તે બંને બહુકોણની બાજુઓની સંખ્યાને વધારતા વધારતા, જેટલી શક્ય બને તેટલી સંખ્યા વધારિને વર્તુળના વ્યાસ અને પરિધ વંચ્યેનો શુણુતર શોધવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેમાં તેને ઘણી સારી સફળતા મળી હતી.^૨

આર્કિભિડિસે ગ ની ચોક્કસ કિંમત શોધવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારથી યુદ્ધોપમાં, ઘણું ઘણું ગણિતજ્ઞોએ ગ ની કિંમત શોધવા માટે પ્રયત્નો કર્યો છે અને તે માટે વૈવિધ સૂત્રો શોધાં છે. તેમાં જર્મન ગણિતજ્ઞ અને તત્ત્વવિચિત્રતક લુ. લીબન્ટિઝ (G. Liebnitz) સ્વીક ગણિતજ્ઞ એલ. યુલર (L. Euler), પ્રિટિશ ગણિતજ્ઞાલો જે. વોલિસ (J. Wallis) અને લોર્ડ બ્રોન્કર (Lord Brouncker) નો સમાવેશ થાય છે. આ ચારેય ગણિતજ્ઞાનીઓએ જણુવેલ સૂત્રો અનુક્રમ પ્રમાણે નીચે આપેલ છે^૩.

$$(1) \frac{\pi}{2} = 1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \frac{1}{9} - \frac{1}{11} + \dots \dots \dots \text{ વિગેરે.}$$

$$(2) \frac{\pi^2}{6} = \frac{1}{1^2} + \frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \frac{1}{4^2} + \frac{1}{5^2} + \dots \dots \dots \text{ વિગેરે}$$

$$(3) \frac{\pi}{4} = \frac{1}{1} \times \frac{3}{2} \times \frac{5}{4} \times \frac{7}{6} \times \frac{9}{8} \times \frac{11}{10} \times \dots \dots \dots \text{ વિગેરે.}$$

$$(4) \frac{\pi}{4} = \cfrac{1}{1 + \cfrac{1}{2 + \cfrac{1}{2 + \cfrac{1}{2 + \cfrac{1}{2 + \cfrac{1}{2}}}}}}$$

|
વિગેરે.

ઉપર જણુવેલ ચારે ચાર પદ્ધતિઓમાં અનાત પહેલાં આવે છે. પરંતુ આપણે તો ચોક્કસ સંખ્યામાં જ પદ્દો લઈ તેની ગણુતરી કરવા શક્તિમાન છીએ તેથી આ ગણુતરીમાં જેટાં વધુ પહેલાં લઈએ તેટલી વધુ સાચી કિંમત આપણે મેળવી શકીએ છીએ.

છેલ્લા એ-ત્રણ શૈક્ષાઓથી, યુરોપમાં અને વિશ્વના અન્ય દેશોમાં ગ ની વધુને વધુ ચૈક્કસ કિંમતો શોધવાનો એક પ્રવાહ ચાલ્યો હતો. તેમાં ડિ. શેન્કસ (D. Shanks) નામના એક ગણિતજ્ઞ દશાંશચિહ્ન પણીના ૭૦૦ અંકો સુધીની ગ ની કિંમત શોધી હતી પરંતુ અત્યારના ઇલેક્ટ્રોનિક કેમ્પ્યુટર વડે તેની પુનઃ ગણુતરી કરતાં તેમાં ઘણાં સ્થાને ભૂલોા જાણાઈ છે.^૪

ક્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક બુફ્ફન (Buffon) એ રજૂ કરેલ સોથનો કૂટપ્રશ (Needle-Problem) કે જેનો આધાર મુજબચે શક્યતા-સિક્કાંત (Probability-Theory) હતો, તેના આધારે ૧૯મી સદીમાં યુરોપમાં કેટલાક ગણિત-શાસ્ત્રીઓએ ગ ની કિંમત શોધવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેના પરિણામો નીચે પ્રમાણે છે.^૫

પ્રયોગ કરુનાર વૈજ્ઞાનિક	વર્ષ	સોથ-પ્રક્રિયાની સંખ્યા	ગ ની કિંમત
વોલ્ફ (Wolf)	૧૮૫૦	૫૦૦૦	૩.૧૫૬૬
સ્મિથ (Smith)	૧૮૫૫	૩૨૦૪	૩.૧૫૪૩
ડેમોર્ગન (Demorgan)	૧૮૬૦	૬૦૦	૩.૧૩૭
ફોક્સ (Fox)	૧૮૬૪	૧૦૩૦	૩.૧૫૬૫
લાઝારીની (Lazzarini)	૧૮૭૧	૩૪૦૮	૩.૧૪૧૫૬૨

ગ ની અત્યારે શોધયેલી કિંમતો નીચે પ્રમાણે છે^૬

(૧) ૩.૧૪ ૧૫ ૬૨ ૬૫ ૩૫ ૮૯ ૭૬

(૨) ૩.૧૪ ૧૫ ૬૨ ૬૫ ૩૫ ૮૯ ૭૬ ૩૨ ૩૮ ૪૬ ૨૬ ૪૩ ૩૮ ૩૨ ૭૬

પ્રાચીન લારતના ગણુત્તાવહો પણ ની કિંમત સારી રીતે જાણુત્તા હતા. આર્યાલહે તો $\pi = 3.1416$ નો. સારી રીતે ઉપરોગ પણ કરેલ છે.^૭

કેન પરંપરાના વિદ્ધાનોએ પણ ગ ની વિવિધ કિંમતો દર્શાવી છે. જે કે જેન અંશોમાં ગ (પાદ્ય) ક્ષણ ભળતો નથી પરંતુ વર્તુલાકાર પદાર્થીના વિસ્તાર વિગેરેના ગણિત ઉપરથી તેઓ ગ ના સ્થાને ચૈક્કસ અંકોનો ઉપરોગ કરતા હતા તે નક્કી થાય છે. કેંદ્રીક જેન અંશોમાં સામાન્ય રીતે એકહમ સ્થૂળ દર્શાવે ગ ની કિંમત ઉભાવવામાં આવી છે.^૮ પરંતુ જન્યાં જાંબૂદ્ધીપ જેવા વિશાળ વર્તુલાકાર ક્ષેત્રનો પરિધિ અથવા ક્ષેત્રફળ કાઢવાનું હોય ત્યાં $\pi = \sqrt{10}$ લેવામાં આવે છે.^૯ પ્રાચીન લારતમાં સર્વીત આ કિંમત સ્વીકૃત હતી અને તે ગ ની સાચી કિંમત ૩.૧૪ (એ દશાંશ સ્થાન સુધી) કરતાં જરાક વધારે છે. જેન અંશોમાં $\pi = \frac{16}{5}$ એટલે કે $\frac{256}{125}$ પણ જેવા મળે છે.^{૧૦} ગ ની આ કિંમત અને $\sqrt{10}$ વર્ષે કાંઈ બાગે દેર નથી. આ જિવાય વીરસેન નામના વૈનાચાર્યે વર્તુળના વ્યાસ ઉપરથી પરિધિ કાઢવાની રીત બતાવતાં કહ્યું છે કે વ્યાસને ૧૬ વડે શુણ્ણી તેને ૧૧૩ વડે લાગતોં જે આવે તેમાં ત્રણ ગણો વ્યાસ ઉમેરતાં વર્તુલનો પરિધિ આવે છે અને આ રીતે ગ ની કિંમત કાઢતાં $\frac{256}{125}$ આવે છે.^{૧૧} જે અરેખર બાબ્યુર્જનક રીતે દશાંશ ચિહ્ન પણીના ૬ અંકો સુધી એકહમ સાચી અંદે છે. અને આબ્દ્યર્યે તો એ છે કે ૧૬મી સહીના લારતના પ્રયત્ન ગણિતશાસ્ત્રી શ્રીનિવાસ રામાનુજને શોધીલ વર્તુલને ચોરસમાં રૂપાંતરિત કરવાના [Squaring the Circle] કાયડાના ઉકેલમાં પણ ગ ની આ કિંમત મળે છે. અને જે વર્તુલનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૦,૦૦૦ માઠલ હોય તો, તેના સંખ્યાંધિત ચોરસની બાજુની લંખાઈ, તેની ચૈક્કસ ગણિતિક લંખાઈ

કાંઈ બાગે દેર નથી. આ જિવાય વીરસેન નામના વૈનાચાર્યે વર્તુલના વ્યાસ ઉપરથી પરિધિ કાઢવાની રીત બતાવતાં કહ્યું છે કે વ્યાસને ૧૬ વડે શુણ્ણી તેને ૧૧૩ વડે લાગતોં જે આવે તેમાં ત્રણ ગણો વ્યાસ ઉમેરતાં વર્તુલનો પરિધિ આવે છે અને આ રીતે ગ ની કિંમત કાઢતાં $\frac{256}{125}$ આવે છે.^{૧૨} જે અરેખર બાબ્યુર્જનક રીતે દશાંશ ચિહ્ન પણીના ૬ અંકો સુધી એકહમ સાચી અંદે છે. અને આબ્દ્યર્યે તો એ છે કે ૧૬મી સહીના લારતના પ્રયત્ન ગણિતશાસ્ત્રી શ્રીનિવાસ રામાનુજને શોધીલ વર્તુલને ચોરસમાં રૂપાંતરિત કરવાના [Squaring the Circle] કાયડાના ઉકેલમાં પણ ગ ની આ કિંમત મળે છે. અને જે વર્તુલનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૦,૦૦૦ માઠલ હોય તો, તેના સંખ્યાંધિત ચોરસની બાજુની લંખાઈ, તેની ચૈક્કસ ગણિતિક લંખાઈ

(૮)

કરતાં માત્ર એક જ દિય વધુ હોય છે.^{૧૨} આ કિંમત ચીનમાં પણ પ્રથમિત હતી અને શક્ય છે કે સભ્રાટ અશોકના સમય ખાડ ભારતમાં આવેલ ચીની સુસાઇરે હયુ-એન-સંગ, ક્રાંતિકાના વિગેરે દ્વારા તે ચીનમાં ગર્છ હોય.^{૧૩}

ભરતીય ગણ્યતવિદ્ધ શ્રીનિવાસ રામાનુજને પણ એ નવા પ્રકારની આ ની કિંમત શોધી છે.^{૧૪}

$$(1) \pi = \frac{45}{35} \times \frac{17 + 14}{7 + 14} \frac{\sqrt{4}}{\sqrt{4}}$$

$$(2) \pi = \frac{\sqrt{6^2 + 16^2}}{22} = 3.14159264262$$

આમાંની પ્રથમ કિંમત દર્શાંશ ચિહ્ન પછી નવ અંકો સુધી સાચી આવે છે. જ્યારે બીજી કિંમત આડ દર્શાંશ સ્થાન સુધી સાચી આવે છે.

હુમણું જ એ વર્ષ ઉપર એક વૈજ્ઞાનિકે કોમાયુટર ઉપર દર્શાંશ ચિહ્ન પછી ૧૭૦ લાખ અંકડા સુધીની પાર્ચ (π) ની ચોકક્સ કિંમત કાઢી છે.^{૧૫} અને ભારત માટે ગૌરવ દેવા નેવી વાત તો એ છે કે આ ગણ્યતરીમાં ભારતના પ્રથમાત્ર ગણ્યતવ એસ. રામાનુજનના સ્વરૂપો ડિપ્લોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પાઠ નોંધ :-

૧. જુઓ. સાયન્સ રીપોર્ટર સ્પેટેમાયર, ૧૯૮૭ પૃ. ૧૭૧
૨. એજન, પૃ. ૪૭૧
૩. એજન, પૃ. ૪૭૨
૪. એજન પૃ. ૪૭૨
૫. એજન પૃ. ૪૭૨
૬. એજન પૃ. ૪૭૩
૭. એજન પૃ. ૪૭૧
૮. જુઓ. એઝીક મેથેમેટીક્સ લે. એલ. સી. જૈન પૃ. ૪૭
૯. એજન, પૃ. ૪૭
૧૦. એજન, પૃ. ૪૭
૧૧. એજન, પૃ. ૩૩
૧૨. જુઓ. સાયન્સ રીપોર્ટર, ડિસેમ્બર, ૧૯૮૭ પૃ. ૬૪૦
૧૩. જુઓ. એઝીક મેથેમેટીક્સ લે. એલ. સી. જૈન પૃ. ૩૩
૧૪. જુઓ. સાયન્સ રીપોર્ટર, સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૭ પૃ. ૪૭૨
૧૫. જુઓ. સાયન્સ રીપોર્ટર, ડિસેમ્બર, ૧૯૮૭ પૃ. ૬૨૮

(६)

परिशिष्ट-३

A NOTE ON RAMANUJAN'S PROOF

RAMANUJAN'S proof omits many obvious to a virtuoso like him, but not to many of his readers even if familiar with high school geometry. The fuller proof is as follows :

Let d and r be the diameter and radius of the circle.

$$RS^2 = TQ^2 = PT \cdot TR = 5/6 \cdot d \cdot 1/6 \cdot d = 5/36 \cdot d^2$$

$$\text{Therefore } PS^2 = PR^2 - RS^2 = d^2 - 5/36 \cdot d^2 = 31/36 \cdot d^2$$

$$\frac{PM}{PS} = \frac{PQ}{PR} = \frac{1}{2}$$

$$\text{Therefore } PM^2 = 31/144 \cdot d^2$$

$$\frac{PM}{MN} = \frac{PO}{OT} = \frac{r}{2/3r} = \frac{3}{2}$$

$$\text{Therefore } MN^2 = 4/9 \cdot PM^2 = 31/324$$

$$RL^2 = RP^2 + PL^2 = d^2 + MN^2 = 355/324 \cdot d^2$$

$$RK^2 = RP^2 - PK^2 = d^2 - PM^2 = 113/144 \cdot d^2$$

$$\frac{RC}{RD} = \frac{RK}{RL}$$

Therefore

$$RD^2 = \frac{RL^2}{RK^2} \cdot RC^2$$

$$= 355/324 \times 144/113 \times 9/16 \cdot d^2 = 355/113 \times d^2/4$$

$$\text{Hence } RD^2 = 355/115 \cdot r^2$$

SQUARING THE CIRCLE

(Journal of the Indian Mathematical Society x, 1913, 132)

Let PQR be a circle with centre O of which a diameter is PR. Bisect PO at H and let T be the point of trisection of OR nearer R. Draw TQ perpendicular to PR and place the chord RS = TQ.

Join PS, and draw OM and TN parallel to RS. Place a chord PK = PM, and draw the tangent PL = MN. Join RL, RK and KL. Cut off RC = RH. Draw CD parallel to KL, meeting RL at D.

Then the square on RD will be equal to the circle PQR approximately.

$$\text{For } RS^2 = \frac{5}{36}d^2,$$

where d is the diameter of the circle.

$$\text{Therefore } PS^2 = \frac{31}{36}d^2.$$

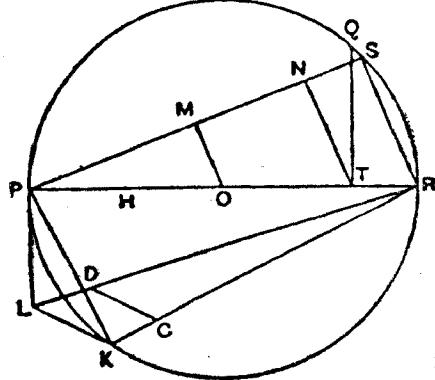
But PL and PK are equal to MN and PM respectively.

(१०)

Therefore $PK^2 = \frac{3}{144}d^2$, and $PL^2 = \frac{3}{324}d^2$.

Hence $RK^2 = PR^2 - PK^2 = \frac{1}{144}d^2$.

and $RL^2 = PR^2 + PL^2 = \frac{355}{324}d^2$.

But $\frac{RK}{RL} = \frac{RC}{RD} = \frac{3}{2} \sqrt{\frac{113}{355}}$

and $RC = \frac{3}{4}d$.

Therefore $RD = \frac{d}{2} \sqrt{\frac{355}{113}} = r\sqrt{\pi}$, very nearly.

Note :— If the area of the circle be 140,000 square miles, then RD is greater than the true length by about an inch.

['सायन्स रीपोर्टर' डिसे. १९८७ पृ. ६४०]

परिशिष्ट-४

जम्बुद्वीपपरिधि — (Circumference of Jambudvipa)

$$\begin{aligned}
 \text{परिधि} &= \sqrt{10} (\text{विक्षम्भ})^2 \\
 &= \sqrt{10} (100000)^2 \text{ योजन} && (\text{जम्बुद्वीपस्य विक्षम्भः } 100000 \text{ योजनानि}) \\
 &= \sqrt{10} (1000000000) \\
 &\approx \sqrt{1000000000}
 \end{aligned}$$

(૧૧)

ખર્ચ મૂલીતિ :

ભાજકાડ્કા:	વર્ગમૂલાર્હ સંખ્યા
૩	- ૧ - ૧ - ૧ - ૧ - ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦
+ ૩	- ૯
—	—
૬૧	૦૧૦૦
+ ૧	- ૦૬૧
—	—
૬૨૬	૦૩૯૦૦
+ ૬	- ૦૩૭૫૬
—	—
૬૩૨૨	૦૦૧૪૪૦૦
+ ૨	- ૧૨૬૪૪
—	—
૬૩૨૪૨	૦૧૭૧૬૦૦
+ ૨	- ૧૨૬૪૮૪
—	—
૬૨૨૪૪૭	૪૯૧૧૬૦૦
૭	- ૪૪૨૭૧૨૯
—	—
૬૩૨૪૫૪	૦૪૮૪૪૭૧
શુવભાજકાડ્કા:	અવશિષ્ટાનિ યોજનાનિ
—	—
	૫
	કોશા:
	—
	૧૯૩૭૮૮૪
	- ૧૮૯૭૩૬૨ (શુવભાજક × ૩)
	—
	૦૦૪૦૫૨૨ અવશિષ્ટાઃ કોશા:
	—
	૫૧૦૪૪૦૦
	- ૮૦૯૫૪૧૧૨ (શુવભાજક × ૧૨૮)
	—
	૦૦૦૮૯૮૮ અવશિષ્ટાનિ ધનૂષિ
	—
	૫ ૯૬ અંગુલાનિ
	—
	૫૬૨૯૨૪૮
	- ૮૫૩૮૧૨૯ (શુવભાજક × ૧૩॥)
	—
	૦૦૯૧૧૧૯ અવશિષ્ટાન્યાંગુલાનિ

પરિધેયોજનાદ્યા:

યોજનાનિ કોશા: ધનૂષિ અંગુલાનિ

૩૧૬૨૨૭-૩ - ૧૨૮ - ૧૩॥

(१२)

ध्रुवभाजकाङ्क्षा:	६३२४५४	००९९११९	अवशिष्टान्यज्ञेलानि १ यतः - १ यूका - १ लिक्षा - ६ वालाग्राणि
		× ८	यवाः
		<u>७२८९५२</u>	० रथरेणु - ७ त्रसरेणवः
	- ६३२४५४	(ध्रुवभाजक × १)	५ वादररेणवः
	<u>०९६४९८</u>	अवशिष्टा यवाः	<u>३०</u> भागाः
	×	यूकाः	<u>१७४</u> भागाः
	<u>७७१९८४</u>	यूकाः	<u>५२५६</u> भागाः
	- ६३२४५४	(ध्रुवभाजक × १)	<u>१७४</u> × ६३२४५४
	<u>१३९५३०</u>	अवशिष्टा यूकाः	
	×	लिक्षाः	
	<u>१११६२४०</u>	लिक्षाः	
	- ६३२४५४	(ध्रुवभाजक × १)	
	<u>०४८३७८६</u>	अवशिष्टा लिक्षाः	
	×	वालाग्राणि	
	<u>३८७०२८८</u>	वालाग्राणि	
	- ३७९४७२४	(ध्रुवभाजक × ६)	
	<u>००७५५६४</u>	अवशिष्टानि वालाग्राणि	
	×	रथरेणवः	
	<u>६०४५१२</u>		
	×	त्रसरेणवः	
	<u>४८३६०९६</u>		
	- ४४२७१७८	(ध्रुवभाजक × ७)	
	<u>०४०८९१८</u>	अवशिष्टा त्रसरेणवः	
	×	वादररेणवः	
	<u>३२७१३४४</u>		
	- ३१६२२७०	(ध्रुवभाजक × ५)	
	<u>०१०९०७४</u>	अवशिष्टा वादररेणवः	
	×	१७४	
	<u>१८९७८८७६</u>		
	- १८९७३६२०		
	<u>००००५२५६</u>		

(१३)

$$\begin{array}{r}
 00005256 \\
 \times 632454 \\
 \hline
 3324178224 \\
 - 3324178224 \\
 \hline
 0000000000
 \end{array}$$

जंबुद्वीपस्य परिधिः (Circumference of Jambudvipa)

योजनानि	— क्रोशाः	— धनूषि	— अंगुलानि	— यवाः	— पूका	— लिक्षा	— वालाग्राणि
३१६२२७	— ३	— १२८	— १३॥	— १	— १	— १	— ६
रथेरेणुः	— त्रसरेणवः	— बादरेणवः	— बादररेणोः	१७४ भागाः	— १७४ तम भागस्य	६३२४५४ भागाः	
०	७	५	३० भागाः		५२५६ भागाः		

परिशिष्ट-५

जम्बुद्वीपस्य गणितपद' (Area)

$$\begin{aligned}
 \text{जम्बुद्वीप} - \text{गणितपद'} &= \text{जम्बुद्वीपस्य परिधिः} \times \frac{1}{4} \text{ जम्बुद्वीपस्य विष्कंभः} \\
 &= \text{जम्बुद्वीपस्य परिधि} \times \frac{1}{4} (1,00,000 \text{ योजन}) \\
 &= (316227 \text{ यो.} - 3 \text{ क्रो.} - 128 \text{ धनूः} - 13॥ \text{ अंगुलानि}) \\
 &\quad \times 25,000 \\
 &= 7905675000 \text{ यो.} - 75000 \text{ क्रो.} - 320000 \text{ धनूषि} \\
 &\quad + 32500 \text{ अंगुलानि} \\
 &= 7905675000 \text{ यो.} + 18750 \text{ यो.} + 400 \text{ यो.} - 32500 \text{ धनूषि} \\
 &\quad - 60 \text{ अंगुलानि.}
 \end{aligned}$$

$$= 79056948150 \text{ यो.} - 1 \text{ क्रोश} - 1515 \text{ धनूषि} - 60 \text{ अंगुलानि}$$

अथवा ७९०५६९४८१५० यो. — १॥। क्रो. — १५ धनूषि — २ हस्तौ — १२ अंगुलानि

अथवा ७९०५६९४८१५० यो. — १॥। क्रो — १५॥ धनूषि — ०॥ हस्त.

चतुर्थ परिशिष्टे सूक्ष्मपरिगणनया ददितेन परीक्षिना सह विष्कंभवतुर्थभागो गुणिते सति ७९०५६-९४८१५० योजनानि १ क्रोश १५५३ धनूषि ० हस्तः १३ अंगुलाने ६ यवाः ३ लिक्षाः, २ वालामे ७ रथेरेणुः, २ त्रसरेणु ७ बादररेणवः ८६/१७४ बादरपरमाणुभागाः

$$\text{तथा } \frac{882022}{174 \times 632454} \text{ बादरपरमाणुभागाः जंबुद्वीपस्य गणितपद' भवति ।}$$

परिशिष्ट-६

जम्बूदीपसहग्रहणीमूलसूत्रस्य कारिकानामकारादिक्रमसूचि: ॥

गाथाया आवृपदं	गाथाक्रमाङ्कः	पृष्ठक्रमाङ्कः
अहवेग खंडे भरहे	०४	२८
एवं अविमंतरिया	२२	७६
कुरुमज्जे चउरासी	२३	७७
खंडा जोयण वास्ता	०२	१२
खंडाइ गाहार्हि	३०	९३
मंगा सिन्धू रत्तां	२१	७४
माउअमेर्ग पनरस	१०	३८
चउ सत्त अटु नवगौ	१६	६२
चउतीसवियद्वेषु	१४	५७
चउतीसं विजएसु	१७	६४
चउदससहस्रस गुणिया	२४	७८
चक्की जेअब्बाइ	२०	६७,६९
चत्तारि जोगणसर्	२८	८४
छज्जोयण सकोसे	२६	८२
जोगण परिमाणाइ	०६	३०
जोगण सयमुच्चिचटुड	२७	८४
जउअसयं खंडाण	०३	२६
दोसर कणयगिरीण	१२	४८
नमिय लिङ्ग सबकन्तु	०९	०२
धारिही तिलक्ष सोलस	०८	३७
बर्तीसं पुण निसढे	०५	२८
भरहाइ सत्तवासा	११	३८, ४८
मागहवरदामयभास	१८	६६
विकर्खभवगाद्दहगुण	०७	३०, ३६
विंजाहर अभिओगिय	१९	६६
सर्त्तव य कोडिसया	०९	३८
सव्वेक्षि पञ्चयवरा	२९	८४
सीया सीयोया वि य	२५	७९
सोलस कववारेसु	१३	५६
हिमसिंहरीसु इक्कारस	१५	५७

परिशिष्ट-७

जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणीटीकान्तर्गतानां	ग्रन्थ-ग्रन्थकार-विशेषनाम्नां सूचि:		
अष्टकप्रकरण	— ७	बृहक्षेत्रसमास	— ५२, ५६
इन्द्रभूति	— ९५	बृहदूविचारक्षेत्र	— ५६
उत्तराध्ययन (बहुश्रुताध्ययन)	— ९	बृहक्षेत्रबृत्ति	— ६०, ६९
उदय	— ९६	बृहक्षेत्रसमास	— ७५
उमास्वाति (वाचकपुङ्गव)	— २०, ६०, ७३, ८५	भद्रबाहुस्वामि	— ११
औपपातिक	— ६०	यशोविजय वाचक	— ८५
ऋषभचरित्र	— ६६	रत्नशेखरसूरि	— १९
कल्पसूत्र	— ७, १०	लघुक्षेत्रसमास	— १९
कुमारपाल	— १०	लोकप्रकाश	— ३३, ९३
क्षमाश्रमणपादा:	— ६६, ७५, ७७	वादिदेवसूरे	— ५
क्षेत्रविचार	— ४९	विनयविजयोपाध्याय	— ३५
क्षेत्रसमास (टीका)	— १२, ४८, ९३	वैशाखनन्दि	— ९६
गौतम	— १, ९६	समवायांग	— ६०, ९५
जम्बूस्वामि	— १०, ९५	समवायांगबृत्ति	— २०
जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति	— ९, १९, ४८, ४०, ५२, ५६, ६०, ६४, ६६, ६९, ७५, ८०, ९३	सिरिनिलयक्षेत्रविचारबृत्ति	— ६९
जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिबृत्ति	— ७०, ७६, ९३	सीमन्धरस्वामि	— ८४
जम्बूद्वीपसमास	— ५२, ६०, ७५	सुधर्मा	— ९५, ९६
जीवाभिगम(बृत्ति)	— ४५, ८५, ९३, ६५	स्कन्दिलाचार्य	— ६४
ज्योतिष्करण्डकबृत्ति	— ६५	स्थानाङ्गटीका	— २९, ३८, ४५, ८६
देवर्दिगणि	— ६४	स्थूलभद्र	— १०
देवेन्द्रसूरि	— ५९	स्याद्वादरत्नाकर	— ५
धर्मघोषसूरि	— ५९	शान्तिचन्द्रगणि	— ७०
नेमिचन्द्र	— ८५	शान्तिचरित्र	— ८८
नेमिसूरि	— १, ९५, ९६	हरिभद्रसूरि	— १, २, ८, ६२, ८४, ९३, ९६
न्यायालोकविवरण	— ३	हेमचन्द्रसूरि	— १०
		हेमप्रभाव्याकरण	— ९५

परिशिष्ट-८

जम्बूदीपसङ्ग्रहणीटीकान्तर्गतानां उद्गतश्लोकादीनामकारादिक्रमसूचि: ।

अडसयरी महार्णईओ	१९	एवं मूलादुल्कान्ते	९३
अणिमाद्यष्टविंचं प्राप्यैश्वर्य	०३	ऐसि परओ चउपणङ्ग	९०
अणुवत्तणाइ सेहा	६२	कच्छः सुकच्छो विज्ञेयः	६८
अत्थं भासइ अरहा	११	कल्पस्थितिपुस्तकेषु	३९
अधिज्यघनुराकारं स्फृष्टं	३९	किन्त्वसौ योजनान्यष्टादशोच्चा	७०
अयले भयभेत्वाणं०	०७	किमियं भंते कालोत्ति पवुच्चइ	८५
अयं च वक्ष्यमाणाश्च	६६	किं किलिकुसुम बुद्धी	४६
अरस्य स्वामिनस्तीर्थे	८८	कुन्थोरपि भगवत्-	८८
अरहंतो भगवंतो	०५	केवलि चरमो जम्बू-	१०
अष्टाशीर्तिमहाप्रहा यद्यपि	२०	कोटाकोटिपदेन केचन बुधाः	२५
आयंसगमिदमुहा	९०	कोस्येका विशतिर्लक्षा	७१
आयामो विक्खंभो	७५	को नाम सार्हींगं	६२
इतोऽस्ति भरतक्षेत्रे	८८	कोहं माणं च मायं	०५
इथं य पमायखलिया	६२	क्रोशस्यार्धं ततो मूले	८३
उत्कार्थं ज्ञातसम्बन्धं	१२	क्रोशास्यस्तदधिकमष्टाविंश	३५
उत्तराभिमुखीनां तु	२२	क्षेमा क्षेमपुरी चैव	६८
उभओ पार्सि दोहिं	७६	गलमच्छभवतिमो	११
उत्त्रएसं पुण देति जेण	०५	गङ्गावत्सर्वमस्याः स्यादारभ्य	७६
उत्स्तेह चउभागो	८६	गङ्गादीपश्च भात्यस्मिन्	७५
एसु जुगलभमा	९०	गङ्गा मागधतीर्थस्थाने०	७६
एकं ऐरवतक्षेत्रं	२८	गाहावइ महानई पवुडा	१९
एकं लक्ष सहस्राः	२५	गिरिकूटकूटाकूटानां	१६
एकोन सप्तत्यधिके	१५	गिरिंगंधमायणो पीयओ	५२
एको परिभमओ जगे	०६	गिरेरस्योपरित्ले हूदः	६९
एं जोयणसहस्रं	०९	घणदंता लट्टुदंता	९०
एयारिसेसु भोगदुमेसु	४५	चउसडी पिट्ठिकरंडमंडियगा	९०-९१
एवमन्येऽपि बहवः	८९	चक्रवर्तिबलदेव-	२५
		चक्री गङ्गाधापगानां	२५

चंदणकलसो भिंगारगा य	६०	तेत्तीं सं च सहस्रा	२९
चारण श्रमणैः सिद्ध०	८९	तेसि णं भंते पुष्पफलाण०	९०
चितारयणकरंडग	६०	दक्षिणाभिमुखी शैलात्	७६
जमवग्गहाई रुवं	०२	दक्षिणाभिमुखीनां तु	२३
जयति जगति जम्बूदीप-	२७	दद्वदंसि जहा बीए पाहोंति	०४
जले मग्नं योजनानि	७०	दावजोइ सुहो सह नामया	४५
जहा सा दुमाण पवरा	०९	दुप्पसहो समणाणं, फग्गुसिरी	४७
जं पुण तिकालविसयं	०२	दीपस्यास्याथ पर्यन्ते, स्थितं	३८
जंबुदीवि नवराहिं व संख्या	२०	द्वौ चन्द्रौ दिनेन्द्राविह	२५
जम्बूदीपे स्युर्नदीनां	२५	धेनुपुच्छाकृतिः सोऽष्टौ	९३
जिनैश्वकीभिः सीरिभिः शाङ्किभिश्च	२५	नइदहघयथणियागणि	९२
जो सहस्रं सहस्राणं	०५	नदो विजयच्छेदिन्यो	१९
ज्ञानमप्रतिधं यस्य	०४	न य पत्थिवान भिच्चा	४५
ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य	०४	नामानि द्वादशैतानि	०८
तद्दण पनरिक्कारस	९०	नाविजितरागद्वेषो विश्वस्तुज्ञाता	०५
तं च कहं वेइजजइ	०४	निषधाभिघ आद्यः स्यात्	७४
तत्कृतः कालविभागः	८५	नीलवत्संज्ञितो ह्रेय	७४
ततो य अस्सकन्ना	९०	पञ्चचापशतोत्तुङ्गं	७०
ततः पश्चिमदिग्भागे	७६	पञ्चविंशतियोजना-	८६
ततः स्याद्विजयपुरी	६८	पंचसर छञ्चीसे	२९
तत्र चार्धतृतीयदीप-	८५	पण्वीस इगुणतीसा	९०
.....तत्र भरतमेकभागमितं	२८	पद्मावती शुभा चैव	६८
तदेवं धिषणादीनां	०३	पन्नवणिजा भावा	१०
तथास्य मूर्ध्नि पूर्णेषु	९३	परितः परिधिस्त्वस्य	३५
तस्य मध्ये पद्ममेकं	७०	परित्राणाय साधूनां	०४
तस्यां शिलायां कालेन	८८	पुण्डरीकिणी सुसीमा	६८
ताणं चिय महिलाओं	४५	पुष्कलः सप्तमो ह्रेयः	६८
तीर्थे नमिजिनस्यापि	८८	पूव्वऽहे संजए विच्छेओ	४७
तीर्थे मल्लिजिनेन्द्रस्य	८८	पञ्चाक्षरत्नो द्विशती दशाधिकोत्कर्षेण	२५

प्रतीच्यतोरणेनाथ	७६	वैतादथाल्यं पञ्चम	५९
प्रयोजनमनुदिश्य	१९	वैतादथाद् दक्षिणस्यां	६८
भद्रा विशाला सुमनाः	०८	व्यवस्थेयमुत्तरस्यां	२३
भरहे हेमवयंतिय	३८	व्यासात्पञ्चाशत्तमोऽशो	८२
भरहेरवयति दुंगं	३८	शतानि पञ्चविस्तीर्णो	६९
भुजंति विसयसुक्खं	४५	श्रीभवनमस्या एकक्रोशा०	७०
मणं परमोही पुलाप्	१०	षट् पर्धतहूदा ज्ञेया	१७
मणियंगेषु य भूसणवराइ	४५	सद्ग्वयेह गिरिकूटानां	१६
मत्तंगेषु य मञ्जं	४५	समचउरं संठाणा	४५
महापद्मः पद्मावती	६८	सर्वं पश्यतु वा मा वा	०३
महावप्रो वप्रावती	६८	सर्वज्ञोऽसाविति हयेतत्	०३
मुनिसुव्रतस्य तीर्णे	८८	सन्वासु णं विजयवैजयन्त-	९५
मूलादुत्पत्यते यावत्	९३	साऽपि पञ्चशतघनु-	७०
मूलादूर्धर्वं क्रोशयुगे	९३	सिद्धायतनं कूटं	५९
मूले पण्णासं जोअणवित्थारो	७५	सिद्धे गणधरे तस्मिन्	८८
मेरुप्रदक्षिणा नित्यगत्यो नृलोके	८५	सीयासीयोयाणं बहुम	७४
यदा यदा हि धर्मस्य	०४	सुतं गणहररइर्य	११
येषां तीर्धकृतां तीर्णे	८९	सुते चउदसलक्खवा	२०
यो योऽत्रात्पद्यते क्षेत्रे	३९	सुयस्त्रिसंघधम्मो	४७
लोगागासपएसे	८५	सूक्ष्मान्तरितदूरार्थी	०३
वचनाराधनया खलुं	११	से पागारे सत्ततीसं	९५
वज्रमूलं रिष्टकन्दं	७०	सोमजमकाइयाणं देवाणं	६७
वत्सावती च रम्यश्च	६८	सोलुत्तरतिसयजुय	८९
विजया वैजयन्ती च	६८	स्वकीयहूद विस्तारे	२२
विज्जाहर सेढीओ	६७	स्वकीयहूद विस्तारे	२३
विदारयति यत्कर्म	०६	हरिवासे इगवीसा	२९
विदेहाश्च चतुषष्ठि	२८	हिमगिरि निगायपूब्वा	९०
विधायानशनं तत्र	८८	हीयमाना प्रतीच्यां	०९
विहाय मन्दरं सर्व-	८८	हे जं च तं च आसीय	०६
वैइयावणखंडजुया	९०	हेमवए पंचहिया	२९
		हैमवतं च चत्वारो	२८

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठांक	पद्धति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठांक	पद्धति	अशुद्ध	शुद्ध
१४	७	भेदत्वना के	भेदत्वना छे	२९	१५-१६	षट्क्षतत्त्वशील्यधिका	षट्क्षतत्त्वशील्यधिका
१७	१७	confinum	continum	३१	४	तत्स्थायना	तत्स्थापना
२४	२	Airilner	Airlines	३१	६	यावदादिमोड़क	यावदादिमोड़कः
२४	२६	सभये	सभये सभये	३२	९	चतुःषष्ठ्युत्तरा	चतु षष्ठ्युत्तरा
२५	३१	विलक्षण्	विलक्षण्	३२	१२	सार्धा	सार्ध
२८	३२	अने	अने	३२	२६	(४३२७०८)	(४४२७०८)
३१	२०	स्थूलभृत्यनी	स्थूलभृत्यनी	३३	१	सहस्रायाया	सहस्रायया
२	१५	मतर्वत्तमान	मतर्वत्तमान	३३	९	द्विषष्टि	द्विषष्टि:
३	७	म्युपगतश्च	म्युपगतश्च	३३	२३	सहस्रैकोनविंशति	सहस्रैकशतैकोनविंशति
३	२५	लघिमास्तथा	लघिमा तथा	३४	४	त्रिशब्द्युकान्!	त्रिशब्द्युकानां
३	२६	प्रकाम्य	प्रकाम्य	३४	६	स्थाप्या यूकसद्व्या	यूकसद्व्या
४	१७	विशिष्टाया	विशिष्टायाः	३४	१६	रथरेणुनां	रथरेणुनां
५	३	वाप्त	वाप्तौ	३४	२०	चतुर्लक्षकोन	चतुर्लक्षकोन
६	२६	भयभ्रान्ता	भय भ्रान्ता	३४	२२	विसन्तत्तु	विशतत्तु
७	२०	योगरूढ	योगरूढ	३५	११	शिष्ट	शिष्टः
७	२१	योगिकत्वात्	योगिकत्वात्	३६	११	परिअो	परिअों
७	२४	न्यञ्जुद्विरेव	न्यञ्जुद्विरेव	३६	२१	स्थाप्या	स्थाप्या
८, ९, १०, १६	जंबुदीव	जंबुदीव	३६	२३	सद्व्यकानि	सद्व्यकानि	
८	१८	जिनचैन्य	जिनचैन्य	३७	१७	७०००५६७५०००	७९०५६७५०००
८	२०	विस्तारकत्यादि	विस्तारकत्यादि	३८	१८	भरवाइ	भरहाइ
८	२१	मणित	मणितः	३८	२४	भरहेवयति	भरहेवयति
९	४	बहुश्रुता	बहुश्रुता	४१	२	तदनुष्ठा	तदनुष्ठो
१०	२	द्वित्वं	द्वित्वं	४१	१८	परं	ततः परं
१५	३	तुत्यरूपायभिहितौ	तुत्यरूपायभिहितौ	४४	३	उत्तरस्यां	उत्तरस्यां
१६	१२	गजक्यानि	गजदत्तक्यानि	४४	४	समुद्रादक्षिणस्थ	समुद्रादक्षिणस्थं
१९	३	क्षीरोदकुंडगनिता	क्षीरोदकुंडगनिता	४४	८	सदवावतिष्ठते	सदैवावतिष्ठते
२०	१०	अष्टाशति	अष्टाशति	४४	८	तत्र तत्र	तत्र
२०	१४	जंबुदीवि	जंबुदीवि	४४	२०	तृतीयाकस्वरूपम्	तृतीयाकस्वरूपम्
२३	१२	महापुण्डरीकहृदः	महापुण्डरीकहृदः	४४	२४	महारसान्	मद्यरसान्
२५	३	सर्वेऽभी	सर्वेऽभी	४५	४	चतुःषष्टिव्यञ्जनापेत	चतुःषष्टिव्यञ्जनोपेत
२५	२६	कैरङ्गलैः	कैरङ्गलैः				मनोवाचित्तं
२६	९	तदर्शयति	तदर्शयति	४६	६	अपर्सपन्ते	अपर्सपन्ते
२६	१०	आद्याधेन च	आद्याधेन पश्चाधेन च	४७	१३	वतादथ	वैतादथ
२७	७	गुणितं	गुणितं	४७	१५	कलानि	कूलानि
२७	२०	१६०	१९०	४८	१९	पातीन्द्रानामा	पातीन्द्रानामा
२९	१४	विशत्याधिका	विशत्याधिका	५०	११	प्रत्येक	प्रत्येक

पृष्ठांक	पद्धति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठांक	पद्धति	अशुद्ध	शुद्ध
५२	४	एतोषाम	एतेषा	६७	२४	वैताढथ	वैताढये
५२	१६	कनकनगा:	कनकनगा:	६८	१९	सुवल्लुका	सुवल्लुको
५२	२५	वर्धमानः	वर्धमानः	६८	२४	रत्नसतञ्चय	रत्नसञ्चया
५२	२५	हीयमानां	हीयमानो	६८	२६	सङ्क्षिपुरी ३०	सङ्क्षिपुरी ३०
५३	१	नीलावदक्षिणस्यां	नीलवदक्षिणस्यां	६९	५	देवकुरुत्तरकुरुषु	देवकुरुत्तरकुरुषु
५३	१३	भौमारख्यम्	भौमारख्यम्	६९	८	पद्मनामा	पद्मनामा
५३	१४	जम्बूनदमयं	तृतीयं जम्बूनदमयं	७०/७१	२७/१२	सर्वाणि	सर्वाणि
५३	२०	उत्तरस्यां च	उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च	७१	२२	तानि श्चाश्रात्	तानि पञ्चाश्रात्
५३	२५	नाम्ना	नाम्नी	७१	२६	क्रमादधीर्धिर्धमानजा:	क्रमादधीर्धिर्धमानजा:
५६	१७	सर्वेषां	सर्वेषां	७३	९	३१॥ धनुः	३१। धनुः
५७	१३	पूर्वोक्तकोन	पूर्वोक्तकोन	"	"	१५८नु ०॥ हस्त	१५८नुः २॥ हस्त
५७	१५	प्रत्येकं	वक्षस्कारेषु प्रत्येकं	७५	१७	पण्ण मंजोअण	पण्णासं जोअण
५७	१९	नलिनीकटे	नलिनीकटे	७६	१३	एरवते	ऐरवते
५७/५९	२७/१२	कटानि	कटानि	७६	१४	शेष	शेषं
५९	१०	कटेषु	कूटेषु	७६	२८	वैताढथ	वैताढयं
५९	१६	रम्य	रम्यं	७७	१७	सभ्मीलति	सभ्मीलति
५९	२५	भ्रवश्च	भ्रवश्च	७७	२८	पत्तेय	पत्तेयं
६०	३	ओपपातिकेऽपि	औपपातिकेऽपि	७९	१	द्वे द्वे एवं ता अपि	द्वे द्वे नद्यौ, एवं च
६०	१३	सुमग्गय	सुमग्गय	७९	२	द्वे द्वे ता आ अपि	द्वे द्वे एवं ता अपि
६०	२२	मरतोतरार्ध	भरतोत्तरार्ध	८०	६	यरिवार	परिवार
६१	१	परविह	परविदेह	८०	९	ऐरवते रक्तवती	एरवते रक्ता
६१	१७	पञ्चदशतानि	पञ्चदशतानि	८५	१	कालण्वो	कालण्वां
६१	२२	तच्छैकं	तच्छैकं	८६	२३	वक्षस्कारगिरियः	वक्षस्कारगिरियः
६२	१६	दैर्गुण्यतः	कूर्टैर्गुण्यतः	८८	२८	महात्मानां	महात्मनां
६२	१७-१८	एकोनचत्वरिंशत्	एकोनचत्वरिंशत्	९०	१८	बाधाविकलाः	बाधाविकलाः
६२	१९	वशंत	वशत	९०	२१	कुसुमफलानि	कुसुमफलानि
६३	२	८	९	९१	३	च सूर्यन्द	चन्द्रसूर्य
६३	२२	भरतवैताढये	भरतवैताढये	९२	८	जग्मूदीपमान	जग्मूदीपमानं
६४	१०	प्रत्येकमेककं	प्रत्येकमेककं	९३	७	पव्वयरा	पव्वयवरा
६४	१२	वदेश्चण	वदक्षिण	९३	१४	मूलादूर्ध्वं	मूलादूर्ध्वं
६४	१३	साधिकानि	साधिकानि	९३	१८	लाङ्गुलाकारा	लाङ्गुलाकारः
६४	१६	श्रुतस्य	श्रुतस्य	९४	३	तथाहि	तथाहि
६४	२३	जाङ्गुली	जाङ्गुली	९६	९	स्वय	स्वयं
६५	८	अवतसदिग्धोस्ति	अवतसदिग्धोस्ति	९६	२१	किञ्चित् ॥१६॥	किञ्चित् ॥१६॥
६५	१०	भूमिकृट स्वरूप	भूमिकृटस्वरूपम्	२	७	कललवत्	कललवत् (परिशिष्टेषु)
६२	२०	पद्माधाती	पद्माधाती	२	२४	बाष्पौ	बाष्पौ
६५	१८	सातप्त्युत्तरचतुः	सातप्त्युत्तरचतुः	२	२	भाव्यमेवं	भाव्यमेवं
६५	३०	टीकाकारेणाग्निर्थैव	टीकाकारेणापि तर्थैव	३	७	गतिभन्	गतिभन्
६६	२	तिहि	तिहि	३	१९	मेधनादेन	मेधनादेन
६७	४	दाक्षिणात्योदीर्चीन	दाक्षिणात्योदीर्चीने	३	७	पटधर	पटधर
६७	१२	शत्रशिरच्छेदकं	शत्रुशिरच्छेदकं	३	५	पृथु नी	पृथु नी
६७	१५	द्रहस्तमानमितम्	द्रिहस्तमानमितम्	७	१८	पृथु नी	पृथु नी
६७	१८	द्रिङ्गुलविशालं	द्रथिङ्गुलविशालं				

